Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı

DİSİPLİNLERARASI ve TEMATİK İSLÂM TARİHİ YAZILARI - I

Editörler
Prof. Dr. Eyüp Baş
Doç. Dr. Halide Aslan

Yazarlar
Prof. Dr. Başak Koca Özer - Prof. Dr. Ali Özçağlar
Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan - Prof. Dr. Seda G. Gökmen
Prof. Dr. Hakan Anameriç - Prof. Dr. Hayriye Erbaş
Doç. Dr. Halide Aslan - Doç. Dr. Serdar Hakan Öztaner
Doç. Dr. Cahid Kara - Yrd. Doç. Dr. Mustafa Necati Barış
Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar - Yrd. Doç. Dr. Talip Ayar
Dr. Mahmut Dilbaz - Arş. Gör. Fatma Merve Çınar

Ankara 2018

Ankara Üniversitesi Yayınları No: 583
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayın No: 203

Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Yazıları I

Editörler
Prof. Dr. Eyüp Baş
Doç. Dr. Halide Aslan

Yazarlar
Prof. Dr. Başak Koca Özer
Prof. Dr. Ali Özçağlar
Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan
Prof. Dr. Seda G. Gökmen
Prof. Dr. Hakan Anameriç
Prof. Dr. Hayriye Erbaş
Doç. Dr. Halide Aslan
Doç. Dr. Serdar Hakan Öztaner
Doç. Dr. Cahid Kara
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Necati Barış
Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar
Yrd. Doç. Dr. Talip Ayar
Dr. Mahmut Dilbaz
Arş. Gör. Fatma Merve Çınar

ISBN: 978-605-136-361-5

1. Baskı: Aralık, 2017 (100 Adet)
2. Baskı: Mart, 2018 (250 Adet)

Baskı Yeri:
Ankara Üniversitesi Basımevi
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi:

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 5

Antropolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi 9
Başak Koca Özer

Tezlerimiz ve Biz: İlahiyat Fakültelerindeki Lisansüstü İslâm Tarihi Tezlerinin Değerlendirilmesi 21
Halide Aslan

Arkeolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi 41
Serdar Hakan Öztaner

İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı 65
Mustafa Necati Barış

Coğrafyanın Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi 83
Ali Özçağlar

Endülüs'te Kadını Çalışmak 99
Fatma Merve Çınar

Türkiye'de Bilim Tarihçiliği 115
Melek Dosay Gökdoğan

İslâm Coğrafyasında Mecûsî Olmak 129
Cahid Kara

Dil Bilimin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi 141
Seda G. Gökmen

Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan 153
Nurullah Yazar

Bilgi-Belge Yönetiminin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi 183
Hakan Anameriç

Bir "Tez"in Hikâyesi ve Mâhiyeti: II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı 203
Mahmut Dilbaz

Sosyolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi:
Sosyoloji İle Tarihi Buluşturan Damarlar 223
Hayriye Erbaş

Osmanlı Devleti'nde Fetvâ 257
Talip Ayar

Editör/Yazar Özgeçmişleri 289

ÖN SÖZ

İlim dünyasının kıymetli okuyucuları,

Disiplinlerarası çalışmalarda sorunlar veya konular bir başlangıç noktası olarak alınır; üzerlerinde farklı disiplinlere göre değerlendirmelerde bulunularak çözümler üretilir veya iyileştirmeler yapılır. Bu tür çalışmalar, genelde çok boyutlu olguları veya olayları tanımlamaya, açıklamaya, karmaşık problemleri çözmeye, onlara yeni yorumlar getirmeye ve bu süreçlerin sonunda da farklı alanlardan beslenmiş ürünler oluşturmaya yöneliktir. Farklı bilimsel disiplinlerin akademik çalışmalarda bir arada kullanılmasıyla, konu hakkında daha önce ortaya konmamış yeni anlayışlar edinmek, entegrasyon sağlamak ve farklı açılarından değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır.

Bu minvâlde, disiplinlerarası çalışmaların İslâm tarihi açısından arz ettiği önem ve gerekliliğe binâen, 2016-2017 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim dalı olarak, farklı branşlardaki kıymetli hocalarımızın katkıları ile "Disiplinlerarası ve Tematik İslâm Tarihi Seminerleri" düzenledik. Söz konusu seminerlerin kalıcılığını artırmak, daha fazla kişiye ulaşımını sağlamak amacıyla da sunumların metinleştirilerek yayımlanması çalışmalarını başlattık. Nitekim, elinizdeki kitap, kalıcılığını temin etmek için bahsi geçen seminerlerin kitaplaşmış hâlidir.

Açılış semineri ile birlikte toplam 15 hafta düzenlenmiş olan bu sunumlar, yüksek lisans ve doktora öğrencileri ile birlikte konulara ilgi duyan lisans öğrencilerine de açık olarak gerçekleşmiştir.

Açılış semineri, İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Eyüp Baş tarafından verilmiş olup, amaç, hedefler, beklentiler ve yükümlülüklerden bahsedilmiş ve program hakkında öğrencileri teşvik edici bir sunum yapılmıştır.

İkinci seminer, Prof. Dr. Başak Koca Özer tarafından verilmiş ve konu olarak "Antropolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" seçilmiştir. Resim, slaytlar ile de desteklenen sunum, farklı bir alan olmasının da etkisi ile çok dikkat çekmiştir.

Doç. Dr. Halide Aslan, "Tezlerimiz ve Biz: İlâhiyat Fakültelerindeki Lisansüstü İslâm Tarihi Tezlerinin Değerlendirilmesi" başlıklı

sunumunda İlâhiyat fakülteleri bünyesinde yer alan İslâm Tarihi anabilim dallarında hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerini değerlendirmiş, lisansüstü öğrencilere, ufuk açıcı bir sunum yapmıştır.

Dördüncü seminer, Doç. Dr. Serdar Hakan Öztaner tarafından verilmiş ve "Arkeolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi"ni konu edinmiştir. Resim ve slaytlar ile desteklenen sunumun sonunda, "İslâm Tarihi araştırmalarında arkeolojiden nasıl yararlanılmalı?" sorusunu akıllarda bırakarak beklenen etkiyi yerine getirmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Necati Barış, beşinci semineri gerçekleştirmiş olup, "İlk Dönem İslam Tarihinde Yargı" meselesini sunmuş, bu alandaki pek çok soruya açıklık getirmeye çalışmıştır.

Altıncı seminer, Prof. Dr. Ali Özçağlar, tarafından verilmiş ve genel tarihin olduğu kadar İslâm Tarihi için de oldukça önemli bir husus olan "Coğrafyanın Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" hususuna değinmiştir. Hocamızın alandaki tecrübesinin hâkim olduğu konuşmasında, söz konusu akademik disiplinin ne kadar geniş bir alanı kapladığı anlaşılmış ve konunun alt başlıklarının genişletilebilmesi için başka sunumların gereği hâsıl olmuştur.

Araştırma görevlisi ve doktora öğrencisi Fatma Merve Çınar, "Endülüs'te Kadını Çalışmak" başlıklı sunumu yapmıştır. Böylece, lisansüstü öğrencileri için bir doktora tezinin konu seçiminden hazırlanmasına kadar adım adım ne tür aşamalardan geçildiği birinci ağızdan ve çok canlı bir örnek olacak şekilde sunulmuştur.

Sekizinci seminer Prof. Dr. Melek Dosay, tarafından gerçekleştirilmiş ve sunumda "Türkiye'de Bilim Tarihçiliği" konusuna değinilmiştir. Alanında uzman olan diğer hocalarımız gibi Melek Hocamız da tarihin bilim olup olmaması tartışmasına girmekten ziyade genel bir bilim tarihi sunumu yapmıştır.

Yrd. Doç. Dr. Cahid Kara, "İslam Coğrafyasında Mecûsî Olmak" başlıklı sunumunda Mecusilere dinler tarihi yerine İslâm Tarihi bağlamında şekillenen yaklaşımın bir örneğini sunmuştur.

Prof. Dr. Seda G. Gökmen, onuncu semineri gerçekleştirmiş olup, bu hususta faklı platformlarda da dillendirdiği "Dil Biliminin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" konusu üzerine renkli ve canlı bir sunum yapmıştır.

On birinci seminer, Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar tarafından verilmiş olup, "Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan" başlığını taşımaktadır. Şehir tarihine farklı bir yaklaşım sergilediği çalışması dinleyiciler tarafından ilgi ile izlenmiştir.

Doç. Dr. Hakan Anameriç, İlâhiyat alanını da ilgilendiren "Bilgi-Belge Yönetiminin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" konusuna değinmiştir. Bu hususta olumlu ve olumsuz örneklere de yer verdiği sunumu ufuk açıcı olmuştur.

On üçüncü seminer, araştırma görevlisi ve doktora öğrencisi Mahmut Dilbaz tarafından verilmiş, "Bir "Tez"in Hikâyesi ve Mâhiyeti: II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı" konusu işlenmiştir. Seminerde tarihi veriler kadar güncel tartışmalara da değinilmiştir.

Tarihe yardımcı bilimlerden birisi olan sosyoloji alanından Prof. Dr. Hayriye Erbaş "Sosyolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi: Sosyoloji ile Tarihi Buluşturan Damarlar" konusuna değinmiş; iki bilim dalının ortak çalışma alanlarının çok olmasına karşın, yapılan çalışmaların oldukça münbit olduğunu yazın hayatından örnekler sunarak vurgulamıştır. Bu minvâlde, söz konusu disiplinler arasında sıcak temasın gerekliliğine dikkat çekmiştir.

On beşinci seminerde, Yrd. Doç. Dr. Talip Ayar, "Osmanlı Devleti'nde Fetva" konusuna değinmiş ve pek çok yanlış tarihî algının düzeltilmesine katkıda bulunmuştur.

Kapanış semineri, proje koordinatörü Prof. Dr. Eyüp Baş tarafından verilmiş olup katılımcılardan seminerler ile ilgili dönüşler alınmış; sonraki dönemde düzenlenmesi planlanan seminerlerden beklentilere değinilmiştir.

Disiplinlerarası ilişkileri kuvvetlendirme ve daha sonra yapılacak çalışmalara ışık tutma hedefiyle düzenlenen, sonuçları itibariyle oldukça faydalı olduğunu düşündüğümüz ve 'söz uçar yazı kalır' mucibince metinleştirdiğimiz seminerleri veren kıymetli hocalarımıza, bir kez daha şükranlarımızı sunuyor; metinleştirme ve kitaplaştırmanın her evresinde emeği geçen tüm araştırma görevlileri ve öğrencilere teşekkür ediyoruz.

Prof. Dr. Eyüp Baş
Doç. Dr. Halide Aslan
Ankara 2018

Antropolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi

Başak Koca Özer*

Giriş

Antropoloji nedir? Latince "Anthropos" insan, "Logos" bilim anlamında olup, "Antropoloji" insan bilimi anlamına gelmektedir. Özellikle Kuzey Amerika'da Antropoloji dört alt bilimde incelenmektedir. Birincisi Kültürel Antropolojidir. Türkiye'ye baktığımız zaman Sosyal Antropoloji adı altında çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Antropolojinin bir diğer alt dalı Arkeolojidir. Arkeoloji, kazı alanlarından çıkarılan insana ait maddi kültürü inceleyen disiplindir. Üçüncü alt dal olan Linguistik Antropoloji, dil kökeni açısından insan gruplarının birbirlerine yakınlığı uzaklığı üzerinde çalışan bir disiplindir. Fiziki Antropoloji ya da Biyolojik Antropoloji ise dördüncü alt disiplin olarak farklı ekollerde ve isimlerde yer almaktadır. Bu alanı insanı anatomik, biyolojik yani bir canlı olarak geçmişten günümüze inceleyen bir disiplindir.

Türkiye'de Antropolojinin Tarihi

Antropoloji disiplini Türkiye'de Cumhuriyetle birlikte yapılanmaya başlamıştır. Ankara Üniversitesi'nde bu anlamda nasıl bir yapılanma olmuş, nasıl bir tarihçeye sahip, çok yakın zamana gelmeden, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ne tür çalışmalar yapılmış ve hangi kıymetli bilim insanları bu alana destek vermiş burada değinilecektir.

İnsanı morfolojik anlamda değerlendiren fiziki antropoloji bilim dalının dünyadaki geçmişi 17. yüzyıla kadar giderken, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1800'lerin son çeyreğinde Şemsettin Sami, Nafi

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü, bkozer@ankara.edu.tr

Atuf Kansu, Hirzsfield ve Weisbach gibi araştırmacıların eserleri karşımıza çıkmaktadır. Antropoloji'nin kurumsal olarak faaliyete başlaması Cumhuriyet dönemi sonrasına rastlamakla birlikte ülkemizdeki ilk antropolojik çalışmalar Osmanlılara kadar gitmektedir. 1917 yılında Nafi Atıf Kansu'nun Muallim Dergisi'nde yayınlanan çocuk ve gençlerin antropometrik ölçümlerini inceleyen çalışması bu alandaki ilk çalışmalardandır. Ancak ülkemizde modern anlamda fiziki antropoloji ya da biyolojik antropoloji araştırmaları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından 1925 yılıyla birlikte başlamıştır. Antropoloji bilimi ülkemizde ilk kez İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde "Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi" adı altında 1925 yılında hayata geçmiştir. Prof.Dr. Nurettin Ali Berkol, Prof.Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof.Dr. Süreyya Ali, Prof.Dr. Mouchet ve Prof. Dr. İsmail Hakkı, merkezin kurucu üyeleridir. Türkiye Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin çıkardığı "Türk Antropoloji Mecmuası" da yine aynı yıl ilk sayısı ile yayın hayatına başlamıştır. 17 Kasım 1925 yılında Mustafa Kemal'in Türk Antropoloji Enstitüsü'nün ilk eserini memnuniyetle karşıladığına ilişkin mektubu merkezin en kıymetli vesikaları arasında yer almaktadır (Kansu, 1940). 1933 yılında çıkan yeni Üniversiteler Kanunuyla İstanbul Darülfünunu İstanbul Üniversitesi adıyla Türkiye'nin ilk Üniversitesi olarak eğitim hayatına başlamıştır. Böylelikle, Türk Antropoloji Enstitüsü de İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'ne nakledilmiştir ve burada 1935 yılı sonuna kadar çalışmalarını sürdürmüştür (Koca Özer ve Akın, 2008).

Mustafa Kemal'in projesi olan başkentte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması 1935 yılında gerçekleşmiştir. Türk Antropoloji Enstitüsü'nün 1935 yılında Ankara'ya nakledilmesinin ardından Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) Muvakkat binası (Evkaf Apartmanı) laboratuarında çalışmalara devam edilmiştir (Kansu, 1940). 1940 yılında DTCF Sıhhiye'deki yeni binasına taşınmıştır. Bu döneme kadar fakülte Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak çalışmıştır. Ankara'da bir üniversite kurulması projesi 1946'da meyvelerini vermiş ve DTCF bu yıl kurulan Ankara Üniversitesi bünyesinde yerini almıştır (Süslü, 1986). Ankara Üniversitesi'nin ilk rektörlüğü görevini de Antropoloji biliminin ülkemizdeki kurucusu olan Ord.Prof.Dr. Şevket Aziz Kansu üstlenmiştir. Şevket Aziz Kansu, İstanbul Darü-l Fünun'da çocuk

hastalıkları üzerine uzmanlık yaparken Fransa'ya gönderilmiş, dönemin ünlü antropoloji kürsüsü Broca Laboratuvarı'nda antropoloji eğitimi görmüştür. Burada Anadolu ve Rumeli Türklerinin antropometrik tetkikleri üzerine çalışmalar yapmıştır (Antropometri, insanı metrik olarak inceleyen bir tekniktir). Özellikle 1932 yılında yapılan I. Türk Tarih Kongresi'ne bu anlamda çok önemli katkılar sağlamıştır. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kuruluşunda yer alan bölümler arasında bulunan Antropoloji bölümünde ilk çalışmalar büyük bir ivme ile başlamıştır (Koca Özer ve Akın, 2008).

Seniha Tunakan 1935'de Prof. Fischer'in yanına Berlin Üniversitesi'ne ve Afet İnan ise 1936'da Prof. Pittard'ın yanına Geneve Üniversitesi, Cenevre'ye gönderilmiştir (İnan 1947).

Atatürk'ün manevi kızı olan Prof. Dr. Afet İnan Cenevre Üniversitesinden Prof. Dr. Eugene Pittard'ın yanında tamamladığı "Türk kadınlarının antropometrik çalışması (Une étude anthropométrique sur 200 femmes turques, en Turquie, 1937)" başlıklı tezi ve "1937 yılı Türkiye Antropometri Anketi" dönemin önemli saha çalışmaları arasında yer almaktadır. Dönemin ünlü antropoloğu Profesör Pittard, Atatürk ile pek çok defalar bilimsel tartışmalar yapma fırsatı bulmuş ve Atatürk'ün prehistorya ve antropoloji araştırmalarına gösterdiği ilgiyi kendi çalışmalarında da ayrıca belirtmiştir. Özellikle 1937 yılı Türkiye Antropometri Anketi geniş çaplı saha çalışmasıyla döneme gerek ulusal gerekse uluslararası anlamda damgasını vurmuştur (Gültekin ve Koca Özer, 2003). Atatürk'ten aldığı tarihi fikirler ve Prof. Pittard'ın derslerinden edindiği bilgilerin sonucunda 1936 yılında Afet İnan planladığı büyük saha çalışmasını Atatürk'e anlatır ve o dönemin Başbakanı İsmet İnönü, 1937-38 yıllarında Başbakan olan Celal Bayar, Dr. Refik Saydam ve Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'nun destekleriyle projeyi hayata geçirir (İnan, 1947). Saha çalışması 39,465 erkek ve 20,263 kadın toplam 59,728 birey üzerinde, 10 ekip tarafından 10 bölgede gerçekleştirilmiş ve istatistikleri İstatistik Umum Müdürlüğü (bugünkü Türkiye İstatistik Enstitüsü) tarafından yapılmıştır (İstatistik Umum Müdürlüğü, 1937). Bu çalışma, İnan'ın "Türkiye halkının antropolojik karakterleri ve Türkiye tarihi" (1947) adlı eserinin ikinci bölümüne de temel teşkil etmektedir.

Ord. Prof. Muzaffer Şenyürek, 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinde eğitimine başlamış, aynı zamanda da Maarif Ve-

kaletinin Amerika'da Antropoloji Eğitimi için açtığı ilk sınava katılmış, 1934 yılında Harvard Üniversitesinde eğitimine başlamış, 1939 yılında "A metric approach to the study of the evalution of human dentition" başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır (Sayılı, 1962). 1940 yılı ocak ayında ülkeye dönen Şenyürek Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde antropoloji çalışmalarına devam etmiş, Anadolu'da tarih öncesine ait insanların ve antropoid maymunların yaşamış olması muhtemel olan Elmadağ, Ayaş, Kızılcahamam, Eskişehir, Ürgüp, Samandağ gibi yerlerde araştırmalar yapmış ve materyal toplamıştır. Bunları biyometri ve o günün modern paleontoloji ve paleoantropoloji teknik ve metotları yardımıyla incelemiş ve sonuçlarını yayınlatmıştır. Şenyürek, Gordion kazısında bulunan Kral Midas'a ait olduğu tahmin edilen iskeleti incelemiş ve özelliklerini bilim dünyasına duyurmuştur (Sayılı, 1962). Ayrıca Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakır Çağı insanları ile günümüz insanının sistemli bir şekilde ilk kez karşılaştırmasını yaparak, farklılıklarını tespit etmiştir. 1946 yılından itibaren bir dönem Washington'da Smithsonian Institute ve Cambridge'de Peabody Museum'da fosil primatlar üzerinde önemli çalışmalarda bulunmuştur. 1959-61 yılları arasında DTCF dekanlığı görevini sürdürmüş, UNESCO Milli Komitesinde Yönetim Kurulu Üyeliği yapmış ve Türk Tairh Kurumu üyeliğini de sürdürmüştür. Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques'in daimî konsey üyesi, ayrıca Wenner Gren Foundation For Scientific Research'ın Amerika dışından davet ettiği uluslararası uzmanlardan biriydi (Sayılı, 1962). 23 Eylül 1961'de Adana uçağının kötü hava koşulları nedeniyle Etimesut'ta Karanlıktepe'ye çarpması sonucu meydana gelen kazada hayatını kaybettiğinde yalnızca 46 yaşındaydı, ancak arkasında Türk ve Dünya antropolojisi için önemli pek çok eser bırakmıştı.

Anadolu paleolitiği üzerinde önemli çalışmaları olan bir diğer paleoantropolog ise Prof.Dr. Enver Yaşar Bostancı'dır. Prof. Bostancı, 1950'li yıllardan ölümüne kadar özellikle Hatay bölgesi (Altındere, Merdivenli, Büyük Mağara, Şenköy, Kanal, Tıkalı) ve Beldibi ve Belbaşı (Antalya) başta olmak üzere Türkiye'nin dört bir yanında kazı ve araştırmalar yapmış, Anadolu'daki paleolitik döneme ait insan yerleşimleri ve yaşantısının anlaşılabilmesi hususunda son derece önemli katkılar sağlamıştır. Hem insan iskeletleri hem de yaşayan insanlar üzerinde yaptığı çalışmalar, özellikle de çocuklar üzerin-

deki büyüme ve gelişme çalışmalarının antropoloji alanındaki katkıları büyüktür.

Paleoantropolog Doç.Dr. Refakat Çiner ise Gaziantep çevresinde yaptığı araştırmalarla özellikle ülkemizin Alt Paleolitik dönem potansiyelinin anlaşılmasında büyük rol oynamıştır. Çiner ayrıca "Türkiye kadınlarının antropolojisi" başlıklı çalışmasında daha önceden irdelenen Türk kadınlarının antropolojisi konusuna yeni bir yaklaşım sergilemek amacıyla tekrar değinmiştir. 2501 kadın üzerinde gerçekleştirdiği antropometrik çalışma sonucunda boy, baş endisi, baş yükseklik-uzunluk endisi, baş yükseklik-genişlik endisi, üst-yüz endisi, burun endisi ve cilt, saç, kaş, göz, burun, dudak, kulak karakterleri açısından Türk kadınının morfolojik özelliklerini ortaya koymaya çalılşmış ve gerek Anadolu'dan çıkan iskelet materyalle gerekse farklı topluluk kadınlarıyla karşılaştırmıştır (Çiner, 1960, Gültekin ve Koca Özer, 2003).

Saatçioğlu'nun 1978 tarihli çalışmasında Türkiye halkının gensel durumu tarihsel geçmiş de gözönünde bulundurularak populasyon genetiği açısından ABO fenotip frekansları 7 coğrafik bölgeden 3881 birey üzerinde araştırmasını gerçekleştirmiştir (Saatçioğlu, 1978). Ayrıca 1970'lerdeki yeni tekniklerle birlikte gelişen istatistik metotlarıyla özellikle çocukların büyüme ve gelişmeleri üzerine önemli katkılarda bulunmuştur (Gültekin ve Koca Özer, 2003).

Biyolojik Antropoloji Alanında Kullanılan Bazı Temel Yöntemlere Kısa Bir Bakış

Bu bölümde paleodemografi ve iskelet biyolojisinden kısaca bahsedilecektir. Saha çalışmalarında birincil konu, bulunan kemik materyalin bir insana mı bir hayvana mı ait olduğu tanımlanmalıdır. Temel bir anatomi bilgisiyle insan kemiklerini hayvan kemiklerinden ayırt edebilmek mümkündür. Bulunan kemiklerin hayvan ya da insana ait olup olmadığını anladıktan sonra bu kemiğin aktüel yani güncel, günümüze ait herhangi bir insan ya da hayvan kalıntısı ya da arkeolojik olup olmadığına bakılır. İskeletler, arkeolojik bir alandan çıkıyorsa bunların tekli gömü ya da çoklu gömü (ya da toplu mezarlara) ait olup olmadığını anlamak gerekmektedir. Daha sonra bu bireylerin her birinin kimliklendirme işlemi dediğimiz; cinsiyet, yaş, ırk, boy gibi morfolojik özelliklerini, patolojik karakterlerini, epigenetik (yani varyasyon) karakterlerini ve genetik özelliklerinin tespiti gerekmektedir.

İskeletlerde öncelikle cinsiyet tayini yapılır ve öncelikle kafatası ile kalça kemiklerine, sonrasında da diğer iskelet bölümlerine bakılır. Kafatasında, arkada ensenin hemen üstünde ve kulak çıkıntımızın altında elimizle de rahatlıkla hissedebileceğimiz çıkıntılı kısımlar mevcuttur ve analizlerde önemli sonuçlar verir. Göz çukurunun şekli ve çevresi gibi kısımlardan da rahatlıkla bireyin kadın ya da erkek olduğunu anlayabiliyoruz. Kalça kemiği de cinsiyet tayininde bizim için önemli bölümlerden bir tanesidir. Metrik değerler incelenerek de iskeletin cinsiyetini tahmin edebiliyoruz. Aynı şekilde bazı iskelet parçalarından metrik ölçüler alarak bazı regresyon formüllerini yardımıyla tahminlerde bulunabiliyoruz. Mesela kadavra çalışmaları bize en büyük desteği sağlıyor. Çünkü etli dokuyu sıyırıp, kalan iskelet üzerinden cinsiyetini zaten bildiğimiz bireylerin ölçülerini alıp morfolojik özelliklerini değerlendirebiliyoruz. Daha sonra buradan da regresyon formülleri üretip kontrollü testler yapabiliyoruz. Böylelikle de yaptığımız regresyon formüllerinin güvenilirliklerini ve geçerlilik oranlarını hesaplayabiliyoruz (Özer, 2017a; 2017b).

Bireyin cinsiyetin tayininden sonra yaş tespiti gerekiyor. Bebeklerde ve çocuklarda bu daha kolay olabiliyor. Çünkü bu bireylerin yaşını çok az hata payıyla kemikleşme merkezlerinden ve dişlerinden anlayabiliyoruz. Çok az da olsa varyasyon göstermekle birlikte hepimizin dişlerinin belirli bir çıkma zamanı ve sırası var. Bu bizim için iyi bir belirteçtir. Daimî birinci azı dişimiz ağzımızda çıkan ilk daimî diştir ve de ilk çürüyenlerdendir. İlk çıktığı için uzun süre ağzımızda kalır ve doğal olarak en çok tahribat da burada olur. Yirmili yaşlardan sonra ağzımızın bütün temel kaidesi bu diş üzerine bindiği için en çok çürüğe burada rastlanır. Uzun kemik uzunlukları da bebek ve çocukların yaşlandırılmasında diğer önemli belirteçlerdir. Anne karnındaki bebekler üzerinden alınan ultrason görüntülerinde kemik uzunlukları kullanılarak çocukların yaşları, kaç haftalık oldukları ve büyüme aşamaları değerlendirilmektedir. Aynı şekilde ergenlik sonrasındaki çocuklarda epifizlerin kapanma dereceleri de yaş konusunda bilgi verebiliyor. İşte farklı toplumlarda geliştirilen bu metotları bizler de kullanarak bulduğumuz tarihî iskeletler üzerinde değerlendirmeler yapmaktayız. Kafatasımızın kaidesindeki basilar kaynaşma bir diğer belirteçtir. Buradaki kaynaşma durumuna göre erişkinlerin özellikle genç eriş-

kinlerin yaş aralığını tespit edebilmekteyiz. Daha ileri erişkinlerde kalça kemiğindeki aşınma ve yıpranma durumunu göre yaşlandırma yapabiliyoruz. Yine dişlerin aşınma durumlarına göre de yaşlarını tahmin edebiliyoruz. Mikroskobik olarak kemik kesitlerini alıp havers kanalları, osteonların sayıları gibi mikroskobun altında görebildiğimiz yapılar da yaşlandırmada önemli bir belirteçtir. Kompleks yaşlandırma dediğimizde de eğer bir iskeletin aynı anda hem kafatasına hem bazı uzun kemiklerine ve kalça kemiğine ulaşabilmişsek o zaman hepsini birden kullanarak hata payı daha az bir şekilde yaşlandırma yapabiliyoruz (Özer, 2017a; 2017b; Özer ve Sağır, 2017).

Irk konusuna gelirsek aslında biz bu kavramı biyolojik olarak biyolojik çeşitliliğin belirlenmesi, varyasyonların tanımlanması anlamında kullanıyoruz. Yoksa burada özellikle belirtmek gerekir ki, grupsal bir determinasyon ve diskriminasyon anlamı getirilmesi bilimsel olarak yanlış olduğu kadar tarihi süreçte yarattığı etiksel sorunlar ve negatif sonuçlarla ortaya konmuştur. Canlı bir bireyde deri rengimiz, saç yapımız vs. çok farklı olabilir ama kazı ortamında ele geçirdiğimiz kemiklerde ne saçımız ne de dokumuz vardır. Çok spesifik ayraçlar ve belirteçler ile eski dönemlerdeki karışmaların daha az olduğu, grupların daha izole olduğu dönemler için bu metotların kullanılması ancak mümkün olabilir. Özellikle göçlerin çok fazla olmadığı, grupların daha izole olarak yaşadığı Neolitik dönemler için Çatalhöyük ve Göbeklitepe gibi, sonraki dönem toplumlarına baktığımız zaman grupların farklı morfolojik özellikler gösterdiğini biliyoruz. Buna göre de bazı ırksal tahminler yapabiliyoruz. Burada sadece grupların göçlerini ve birbirleriyle karışma düzeylerini ayırt etmeye çalışıyoruz. Anadolu'da Alpin, Dinarik, Narin Akdenizli ve Kaba Yapılı Akdenizli ırk grupları var. Bunlar genellikle brakisefal, mezosefal ve dolikosefal olması gibi kafatası endislerinden hesaplanabiliyor (Gültekin ve Koca Özer, 2003).

Kimliklendirmedeki önemli makroskobik ölçütlerden biri boy uzunluğudur. Eğer iskelet tama yakınsa makroskobik yöntemlerle hesaplanmaktadır. Genellikle arkeolojik alanda korunma düzeyi çok iyi olan tam iskeletlere ulaşabilmek her zaman mümkün olmuyor. Çünkü toprağın yapısına bağlı olarak kemikler çürümüş ya da dağılmış halde olabiliyor. Bu durumlarda bazı hesaplama yöntem-

leri kullanılmaktadır. Pearson, Trotter-Gleser regresyon yöntemleri bunlardan bazılarıdır. Örneğin Harvard Üniversitesi'nde bulunan iki yüze yakın kadavradan oluşan Todd koleksiyonu üzerinde yöntem çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Koleksiyon 1970'lerde çoğunlukla cenazesini kimsenin istemediği kimselerden toplanmış ve üzerlerinde yapılmış analizler büyük veri olanağı sağlamıştır. Her bir kemiğin uzunluğunun alınmasıyla, bireyin kadavra halinde ölçülen boyu üzerinden regresyon çalışması yapıp her bir uzun kemiğin boy uzunluğundaki oranını tespit etmişlerdir. İstatistiki yöntemlerle bu şekilde popülasyona özgü formüller oluşturmak oldukça pratik sonuçlar doğurmaktadır. Bu noktadan yola çıkılarak Anadolu insanı için de Sağır'ın geliştirdiği boy formülü bulunmaktadır. Uzun kemik radyolojilerinden faydalanarak, fiziki boy ölçüsü arasındaki ilişki yardımıyla toplumumuza özgü boy regresyonları geliştirilmiştir. Hata payları da hesaplanarak istatistiki olarak bir tahminde bulunabilme açısından katkı sağlamış oldu. Bu tabi bize ne gibi kolaylıklar sağlıyor? Bilindiği üzere Erken Neolitik dönemden itibaren Anadolu'da yerleşimler mevcut. O dönemden itibaren bulduğumuz iskelet serilerinde boy tahminleri yapıp, aynı zamanda günümüzde de çocuk ve erişkinlerden doğrudan bir şekilde boy ölçüleri alıp bunların modellemesi yapılabiliyor. Eski Anadolu toplumları arasında Çatalhöyük, Çayönü, Aşıklıhöyük, Alacahöyük, Dilkaya gibi toplumlardaki iskelet serileri üzerinde yapılan pek çok incelemeler mevcut. O dönemden günümüze boyda nasıl bir değişiklik olmuş, bunu yaparken de bu arada toplumsal gelişmelerin sosyo-demografik açıdan değerlendirilmesiyle tarihçilerin bize sunduğu verilerle çakıştırma yapmaya neden-sonuç ilişkileri kurulmaya çalışılmaktadır. Örneğin, Ortaçağ'da Anadolu'da bir veba salgınının sonuçları neticesinde boyda farklılaşma rapor edilebiliyor. Bir diğer örnek, Batı Anadolu popülasyonlarında savaşların, istilaların yoğun olduğu dönemlerdeki yıkım sonucu yaşam beklentisinde hızla düşüş kaydedilebiliyor. 25'li 30'lu yaşlarda ölümlerin yoğunlaştığı görülüyor. Onların nasıl öldürüldüğüne ya da öldüğüne dair tahminlerde bulunulabiliyor. Bunların hepsi boy uzunluğunu nasıl etkilediği tartışılıyor. Günümüzde genel eğilim antropologlar olarak geçtiğimiz yüzyıllarda boydaki değişimlerinin çalışılması yönünde. Özellikle son 20 yıldır ekonomistler de boy değişimi çalışıyorlar. Eğer tek bir kriter üzerinden toplum gelişimini değerlendirmek gerekirse boy

çalışmaları oldukça iyi bir göstergedir. Boy, tabi ki genetik faktörlerin etkisinde, ancak çevresel faktörler de oldukça önemlidir. Bu çevresel faktörlerin içinde azaltılmış çocuk işçiliği, annenin eğitim durumu, annenin hane halkı gelirine katkı sağlaması gibi kriterler çok önemli ve çocukların boyunun pozitif yönde artış göstermesinde bunun etkili olduğu çoğu farklı disiplinde çalışan araştırmacılar tarafından desteklenmektedir. Sosyo-ekonomik değişkenleri araştırırken de yaşayan canlılar üzerinde çalışırken eğer tek bir değişken üzerinde çalışılması gerekiyorsa, annenin mesleki durumunun değerlendirildiği çalışmalara literatürde sıklıkla rastlıyoruz. Çünkü çalışmalar şunu gösteriyor ki annenin mesleği aynı zamanda annenin eğitim durumunu ve hane halkına sağladığı maddi geliri de içinde barındırıyor (Özer, 2017a; Koca Özer, 2007; Sağır, 2000).

Bütün bu bilgilere ek olarak iskelet topluluklarına ait bireylerin sağlık durumları analiz edilmektedir. Patolojik izler, travmalar, kırıkçıkıklar, düşmeler, tedavi yöntemleri, kültürel kafa deformasyonları gibi verilere ulaşılabilmektedir. Anadolu'da hala süregelen bir durum da bebeklerin doğum sonrası farklı yörelerde farklı şekillerde kafalarının sarıldığı durumlardır. Kafatası kemikleri hamur gibidir. Çocuğun kafasını sararsınız bir süre sonra şekli değişir. Doğu Anadolu'da hala bu uygulamalar yapılıyor, bazen çocuk beşikte doğrudan tahtaya yatırılır, kafatası her gece yatarken sarılır ve kafatasının arkası düzleştirilir. Hala aktif olarak uygulanan bu gelenekler etnolojik uygulamalardır. Tamamen kültürel güzellik algısı ile ilişkili olabileceği gibi, daha zeki ve akıllı olmasına inanılarak uygulandığı da bilinmektedir. Bu uygulamalar çok eski tarihlere kadar, hatta yazılı kaynakların söz konusu olmadığı dönemlere kadar gidebilmektedir (Açıkkol Yıldırım, 2017a; 2017b).

Anadolu'da çok sayıda trepenasyon adı verilen beyin ameliyatı örnekleri bulunmaktadır. Küçük delgilerle yapılmış, küçük çentikler açılmış, daha sonra bu izler incelenerek birey operasyondan sonra yaşamış mı, iyileşmiş mi, ne kadar daha yaşamış, tedavi ne kadar başarılı olmuş anlaşılabilmektedir. O zamanlarda da farmakoloji var, bitkilerden çok çeşitli ilaçlar, ağrı kesiciler üretebiliyorlar. Kullandıkları aletlerin yanında bulunan polen izlerinden bir miktar bilgiye ulaşabiliyoruz. Bu yüzden tıbbi tedaviler sırasında bireylerin çok acı çektikleri düşünülmemektedir. Bu trepenasyonlara Güney

Amerika'daki eski toplumlarda sıklıkla rastlanıyor. Anadolu'da da 40'ın üzerinde trepenasyon örneği var, bunlar sınırlı sayıda çok özel örneklerdir. Güney Amerika örneklerinin kültürel amaçlı uygulandığı rapor edilmektedir. Kafatasının içindeki kötü bir ruhun varlığı ya da zihinsel bir hastalığı iyileştirme amaçlı kullandıklarını biliyoruz. Yine aynı şekilde trepenasyon ameliyatı yapıldıktan sonra iyileşme izleri de çok belirgin olmaktadır. Bu izlerden başarılı bir ameliyat olup olmadığını anlayabiliyoruz (Açıkkol Yıldırım, 2017a; 2017b).

Konjenital hastalıklar, eklem hastalıkları, enfeksiyon hastalıkları, metabolik hastalıklar, çene ve diş hastalıkları iskelet üzerinde iz bıraktığı için popülasyon bazında çalışılabilinmektedir. Eklem hastalıkları çok sık rastlanan durumlar arasındadır. Kemiğin yapısından ve durumundan bazı vitamin ya da mineral demir eksikliği olup olmadığı, güneşle haşır neşir olup olunmadığı hakkında bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Metabolizma hastalıkları, endokrin bozukluğu olup olmadığı anlaşılabilmektedir. Yine aynı şekilde hematolojik trombositi mi fazla, demiri mi az, kırmızı kan hücrelerinde ortak hücreli anemi var mı, yok mu, bunlar araştırma konusudur (Açıkkol Yıldırım, 2017a; 2017b).

Çene ve diş hastalıkları beslenme ile ilişkili önemli bilgiler içermektedir. Neolitik iskeletlerine baktığımız zaman diş çürüğünün görülmeye başladığı tespit edilmektedir. Neolitikten bu yana besin üretim stratejilerimiz oldukça değişiklik göstermiştir.

Yerleşik hayata geçişle birlikte protein anlamında ve kalitesinde düşüşle birlikte rafine şekerin ve hububatların insan diyetine eklendiğini biliyoruz. İnsan nüfus ve yoğunluklarındaki artış enfeksiyon hastalıkları, bulaşıcı hastalıkların çoğalmasıyla sonuçlandı. Bir yandan da besin üretim teknolojisindeki kolaylaşmalarla birlikte diş hastalıklarının farklılaştı. Tedavi edilmeyen apseler, enfeksiyon giderek artarak çene kemiğinde kalıcı tahribata yol açabiliyor. Hipoplasia dediğimiz küçük bozukluklar oluşabiliyor. Anne sütü alımı yine iskelette bazı yöntemlerle takip edilebiliyor. Altıncı aya kadar yeterli olana anne sütü birinci-ikinci yaştan sonra yeterli olamıyor, ancak özellikle eski toplumlarda iki yaştan sonra sütten kesim olduğu biliniyor. Daha önce sütten kesildiği zaman enfeksiyona çok açık olduğu için bebek ölümleri yükseliyor. Mesela o dönemde anne sütü ne zaman kesildi, ne zaman daha kalitesiz olan

yapay gıdalara başlandı, bütün bunlar dişler üzerinde iz bıraktığı için günümüze bilgi aktarımı sağlıyor (Açıkkol Yıldırım, 2017a; 2017b).

Anadolu'da iskelet kalıntılarda karşılaştığımız bir diğer uygulama kremasyon yani ölü yakma uygulamalarıdır. Yanma işleminin doku-deri ile birlikte mi, yoksa yalnızca kuru kemik üzerinde mi gerçekleştirildiği, ya da kaç derece ısıya maruz bırakıldığı analizlerle anlaşılabilmektedir.

Genetik karakterlerden bazıları kemik üzerinden takip edilebilmektedir, örneğin kafatasımızın alın bölgesinde normalde erken çocukluk dönemlerinde kaynaşarak kapanan sutur dediğimiz kemikler arası dikişler var. Bunların kaynaşıp kaynaşmaması bazı genetik özelliklerimizi gösteriyor. Bunları varyasyon ya da epigenetik karakterler olarak tanımlıyoruz. Her iskelet üzerinde DNA çalışması yapmak korunma durumu ya da kontaminasyon nedeniyle mümkün olmamaktadır

Antropologlar kemikler üzerinde örneğin bir bireyin hayvan saldırısı sonucu öldüğü durumlar tespit edebilmektedirler. Kemirgenlerin ölüm öncesi ya da sonrası yapmış olduğu tahribatlar iz bırakmaktadır. Aynı şeklide taş alet ya da savaş sırasında kılıç, topuz, ok gibi kesici delici aletlerle yapılan izler takip edilmektedir. Taş balta izleri, kök izleri analiz edilebilmektedir.

Son olarak tartışılan bir konu etik konusudur. Antropologların çalışma materyalini yine insan oluşturduğundan, insan kalıntılarının Çek Cumhuriyeti'ndeki bir kilisede yer aldığı üzere ya da Portekiz, Roma, Sırbistan ve İtalya'daki örnekler gibi kelle kule, avize vb. şekilde sergilenmesi büyük infial oluşturmaktadır. Ancak bunların kültürel miras koruması altında olması konuyu daha da tartışmalı hale getirmektedir. Tartışmalı olan bir konu ise İslam dönemi gömüleriyle ilgilidir. Anadolu'da yaşamış Selçuklu, Osmanlı dönemlerine ait bireylerinin biyolojik verilerine ulaşmak mümkün olmamaktadır. Adli konular çerçevesinde belli şartlarda müsaade edilen iskelet üzerinde gerçekleştirilen analizlerin, İslam'a uygun şartlarla tarihi alanlarda çalışılması üzerinde de antropologlar ve ilahiyatçıların tartışmaya açmaları gereken pek çok husus bulunmakta, gelecekte ortak yürütülecek çalışmalarla bu konunun açıklığa kavuşacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Açıkkol Yıldırım, A., 2017a, "Adli Antropolojide Paleopatolojik Analiz," *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Dergisi,* 3(1), 60-64.

Açıkkol Yıldırım, A., 2017b, "Adli Antropolojide Travma Analizi," *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Dergisi,* 3(1), 65-72.

Çiner, R., 1960, "Türkiye Kadınlarının Antropolojisi," *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,* 18(3-4); 161-215.

Gültekin, T., Koca Özer, B. 2003, "Cumhuriyet Döneminden Günümüze Ülkemizde Gerçekleştirilen Irk Çalışmaları," *Antropoloji* 14: 43-65.

İnan, A. 1947, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

İnan, A. 1969, "Türkiye'de Antropoloji," *Antropoloji* 4:XI-XII.

İstatistik Umum Müdürlüğü, 1937, *Türkiye Antropometri Anketi,* Başbakanlık İstatistik Umum Müdürlüğü, Yayın No. 151, Ankara.

Kansu, Ş.A. 1940, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi,* İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul.

Koca Özer B., Akın, G., 2008, "Türkiye'de Fizik Antropoloji Çalışmalarının Tarihçesi," *Türkiye'de ve Dünyada Antropoloji Eğitimi Sempozyumu,* (10-12 Nisan, 2008), İstanbul.

Koca Özer, B., 2007, *Growth Reference Centiles and Secular Changes in Turkish Children and Adolescents,* Economics and Human Biology, 5(2): 280-301.

Özer, İ., 2017a, "İnsan İskeletlerinde Osteometrik Analiz," *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Dergisi,* 3(1), 43-49.

Özer, İ., 2017b, "İnsan İskeletlerinde Cinsiyet Tahmini," *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Dergisi,* 3(1), 38-42.

Özer, İ., Sağır, S., 2017, "İnsan İskeletlerinde Yaş Tahmini," *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Dergisi,* 3(1), 31-37.

Saatçioğlu, A., 1978, *ABO Genleri Yönünden Türkiye'nin Yeri ve Bu Ülkedeki Gensel Çeşitlilik Üzerine Biyometrik Bir İnceleme,* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 282, Ankara.

Sağır, M., 2000, *Uzun Kemik Radyografilerinden Boy Formülü Hesaplanması,* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

Sağır, M., 2017, "Adli Antropolojide Boy Uzunluğu Belirleme," *Türkiye Klinikleri Adli Tıp Özel Dergisi,* 3(1), 50-59.

Sayılı, A., 1962. "Ordinaryüs Profesör Dr. Muzaffer Şenyürek," *Belleten,* 26(101); 181-203.

Süslü, A., 1986, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 50 Yıllık Tarihi,* Ankara.

Tezlerimiz ve Biz: İlahiyat Fakültelerindeki Lisansüstü İslâm Tarihi Tezlerinin Değerlendirilmesi*

Halide Aslan**

"Ortalama bir doktora tezi,
kemiklerin bir mezardan diğerine
taşınmasından başka birşey değildir."

J. Frank Dobie

Bir yazın çalışması yapmak başlı başına kıymetli bir iştir. Bu durum herkesin malumu olmakla birlikte akademide tezlerle başlayan tez ve kitap çalışmalarının hem ayrı bir önemi hem de ayrı bir değeri olduğu muhakkaktır. Öncelikli önemi bir jüriye sunulmuş olmalarından kaynaklanıyor denilse yanlış olmayacaktır. 'Araştırma, gerçek ve ilkeleri ortaya çıkarmak için bazı bilgi alanlarında yapılan dikkatli, sistematik ve dayanıklı çalışma ve incelemedir.'[1] Tanımı tam da akademideki tezler için kullanılmış olmalıdır.

Önemine binaen, tez yazmak o kadar da kolay değildir. Cemal Kafadar'ın bir review cümlesinin ifadesiyle "yazar, pek de mühim olmayan bir boşluğu doldurmuş" olabilir. Ya da hukuk profesörü Seha Meray'ın (1924-1977) kendisine sunulan bir tez için: "İçinde yeni ve güzel olan yanlar da var. Ancak yeni olanlar güzel değil, gü-

* Bu sunum, 13-15.10 2016 tarihlerinde Elazığ'da düzenlenen 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde bildiri olarak sunulmuş ve yayımlanmıştır. Burada metin revize edilerek zenginleştirilmiştir. https://asoscongress.com/2016/bildirikitabi.html

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, haslan@ankara.edu.tr

1 Webster, R. and Burgess, T.M., "Sampling And Bulking Strategies For Estimating Soil Properties İn Small", *Regions. Journal of Soil Science*, 1984, 35, 127–140.

zel olanlar da yeni değil."[2] Bu eleştiriler çok sayıda akademisyenin karşılaştığı sorunlar arasında yer almıştır.[3]

Yüksek lisans ve doktora tez çalışması akademik hayatın ilk basamaklarıdır. Biri çıraklık diğeri kalfalık eseri ve son olarak doçentlik çalışması da ustalık eseri olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Bu tezlerde alana katkı, metodolojik insicam, teknik uyum, literatüre hakimiyet, yeni olgu tespiti, eksikliği ya da boşluğu doldurma beklenmektedir. Bu sebeple bu tezler hakkında yapılan değerlendirmeler de önem arzetmektedir.

Bu çalışmaların özellikle doktora ve doçentlik tezlerinin alanında ilk ve yol gösterici çalışmalar olması ve alana katkı sağlaması beklenmektedir. Bu tezler ile ilgili durum tespiti ileriye ışık tutacaktır. Öncelikle bu çalışmanın amacı, İlahiyat Fakülteleri İslam Tarihi Anabilimdalı'nda çalışılan tezleri çeşitli parametrelerle sorgulamak ve mümkün olduğunca metodolojik olarak değerlendirmeye çalışmaktır. Bu sayede hem İslam tarihi Anabilim Dalı'nın mevcut durumu hakkında bilgi sahibi olunacak, hem de çalışılması gereken dönem ve konular ile ilgili akademi öğrencilerine yol gösterecektir.

Bir yüksek lisans tezinden öncelikli olarak adayın alanı tanıması, araştırma yöntemlerini öğrenip uygulayabilmesi, literatür taraması yapabilmeyi iyileştirebilmesi, metodoloji ve yazım olarak düzgün ve anlaşılır cümleler kurması beklenir.

Bir doktora tezinden, adayın özgün araştırmasını sunması beklenir. Bunun amacı, adayın özgün araştırma yapma yeteneğini kazandığını göstermektir. Bu nedenle uygun bir tez, aynı amacı güden bir bilimsel makale gibi olmalıdır. Sadece ondan daha geniş ve daha dallı budaklı ve literatüre tam hakimiyet gerektirir.

Bir tezin geçirdiği evreler, çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Araştırma süreci:

- Araştırma Sorusunun Belirlenmesi

- Araştırmanın amacı ve Önemi

2 Yalçın Küçük, *El Kitabı*, Akış Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 91

3 Howard S. Becker, *Sosyal Bilimcilerin Yazma Çilesi: Yazının Sosyal Organizasyonu Kuramı*, çev. Şerife Geniş, 3. Bsk., Heretik Yayıncılık, Ankara 2015, s. 7-8.

- Varsayımlar (Hipotezler)
- Yöntem ve Teknik
- Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi
- Araştırmanın Sınırlılıkları
- Araştırmanın Veri Tabanı
- Vurguların Yorumlanması
- Araştırmanın Evreni ve Örneklenmesi
- Araştırmanın Raporlaştırılması
- Araştırmanın Adının Belirlenmesi[4]

Tez yazmanın en zor aşamasının yazım aşaması olduğunda adaylar hemfikirdir. Bunun çeşitli sebepleri olduğu muhakkaktır. Yazım aşamasında dikkat edilmesi gereken hususlar;[5]

"-"Dummy'ler" için yazdığınızı unutmayın (yazdığınızı babaanneniz anlamıyorsa yeterince açık değilsiniz demektir).
- Okuyucunuzun sizin neden sözettiğinizi bilmediğini; meşgul olduğunu ve aynı paragrafı iki kere okumayacağını varsayın.
- Kendinizi Geri Planda tutun.
- Planınıza sadık kalın.
- Açık seçik yazın
- Aktif cümleleri kullanın (pasif cümle yapısından kaçının);
- Pozitif ifadeler kullanın (negatif ifadelerden kaçının);
- Çok ve karmaşık yazmayın (Occam'ın usturası: "Basit olan iyidir".
- Vurgularınız abartmayın.
- Ekler yoluyla yeni sözcükler uydurmayın; Türkçe'nin kurallarına sadık kalın (her zaman imla kılavuzu ve sözlüğe danışın)."[6]

Bu hususlara tez yazımında en çok karşılaşılan metodoloji sorunları ve dipnot yazımı problemleri de eklenmektedir. Genelde sosyal bi-

4 U. Erman Eymen, *Bilimsel Bir Araştırma Nasıl Hazırlanır?*, Mart 2003, www.istatistikmerkezi.com (Erişim Tarihi: 10.10.2017)
5 Konu ile ilgili Prof. Dr. Hüseyin Özel, "Ödev/Tez/Makale Yazma Teknikleri", 2014, http://yunus.hacettepe.edu.tr/~ozel/Tez_Yazma_H_Ozel.pdf (Erişim Tarihi: 11.10.2017)
6 Özel, agm.

limlerde özelde İlahiyat alanında yapılan tez ve makale çalışmalarında çok farklı dipnot usulleri tercih edilmekte ve bu da atıf hatası sorununu beraberinde getirmektedir. Tez yazımında teknik olarak en çok dikkat çeken noktalar dipnot usulleridir. Dünyaca kabul edilen usul APA veya Chicago usulüdür.

Chicago stilinde dipnot örneği:

Talip Özdeş, Maturidi'nin Tefsir Anlayışı (İstanbul: İnsan Yay., 2003), 15.

Chicago kaynakça örneği:

Özdeş, Talip. Maturidi'nin Tefsir Anlayışı. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.[7]

Ancak İlahiyat alanında özellikle çok çeşitli dipnot usulü kullanımı sözkonusudur. Bu insicamsızlığın ortadan kaldırılması elzemdir.

Diğer mesele ise metodoloji sorunu olup yine ilahiyat alanlarında en çok eleştiri konusu olan hususdur. Bu anlamda Batı'da yapılan çalışmalar oldukça ilerlemiş durumdadır. Bizde metodolojik alan çalışmaları da yapılan araştırmaların yöntem-usul yoksunluğu da bu alandaki en büyük eksikliklerimizdendir. Bu anlamda hem gelenekten hem moderniteden yararlanılmalı, her alana ait özel ve özgün çalışmalar yapılmalıdır.

Bu çalışmada oldukça dar bir alanda sadece lisansüstü tezler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bunu yaparken en büyük zorluğumuz elimizde net bir veri tabanı olmaması oldu. YÖK'ün Ulusal Tez Merkezi veri tabanında bütün verilere ulaşılabileceği düşünüldü. Bu çalışma hazırlanma aşamasında adı geçen veri tabanına bakılarak yöntem ve kaynaklar açısından değerlendirilebileceği kanaati hasıl oldu. Ancak sayısal veriler diğer bazı veri tabanlarında kontrol edilince sayıların beklendiğinden fazla olması çalışma alanını ister istemez kısıtladı. Ülkemizde ARGE çalışmalarının azlığı ve bu hususa gereken önemin verilmemesi çeşitli alanlarda tespit edilen verilerin doğruluğu veya tamlığı hususunda eksiklerin olmasına sebep olmaktadır. Veri toplama ve bu verilerin değerlendirilmesi başlı başına bir kurum için çok önemli olmasına rağmen

7 Abdullah Demir, "Cumhuriyet İlahiyat Dergisi Yazım Kılavuzu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* 20 Sayı 1 (Haziran 2016): s. 622-628.

bu işe gerekli özen gösterilmemektedir. Üzülerek söylenmelidir ki, akademik anlamda da durum pek farklı değildir. Tebliğimize konu olan dataları YÖK Ulusal Tez Merkezinden süzdüğümüzde sayısal durum:

İslam tarihi ABD Yüksek Lisans Tezleri: 346 (1992-2016)

İslam tarihi ABD Doktora Tezleri: 102 (1994-2016)

Ancak bu sayıların yetersizliğinin tespitinden sonra, bu eksikliğin giderilmesi için, İlahiyat fakülteleri ile ilgili veri toplayan ve son zamanlarda önemli yer kazanan İSAM Kütüphanesi İlahiyat fakülteleri Tezler Veri Tabanı sorgulanmıştır. Ortaya çıkan sonuçlar:

İslam tarihi ABD Yüksek Lisans Tezleri: 1069 (1978-2016)

İslam tarihi ABD Doktora Tezleri: 286 (1966-2016)

İki veri tabanı birleştirilmiş, meczedilmiş, sayısal olarak biraz daha net bir sonuç elde edilmeye çalışılmış olmakla birlikte, tamamlanmamış tezlerin İSAM'da güncellenmediği tespit edilmiştir. Yine de mümkün mertebe bu sayılar da kontrol edilmeye çalışılmış, İSAM verilerinin araştırmamızda kullanılabileceği kanaati hasıl olmuştur. Son olarak veri girdilerinde yapılan hatalar, örneğin, en yaygını, tezin anabilim dalı ya da bilim dalının yanlış girilmesi sebebiyle çok sağlıklı bir veriye ulaşılamadığı söylemekle birlikte, YÖK, İSAM ve üniversitelerin taranması ile birlikte son duruma ulaşılmaya çalışılmıştır.

Verilerin Değerlendirilmesi

Dönem Açısından: Bu sayısal veriler çeşitli parametrelerle sorgulanmışlar ve ortaya farklı tablolar çıkmıştır. Bilindiği üzere, dönemlendirme meselesi, dönemlendirme gereği, ayrım noktaları her ne kadar tartışma konusu olsa da tarihten bahsedildiğinde, ilk sorulan sorulardan biri 'Hangi dönem?' olmaktadır. Buna göre tezlerimizi dönemsel bazda sorguladığımızda Yüksek Lisans ve Doktorada çalışılan dönemler aşağıdaki şekilde görülmektedir.

YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN DÖNEMLER AÇISINDAN DAĞILIMI	
DÖNEMLER	**SAYI**
Cahiliye	10
Hz. Muhammed	160
Hulefa-i Raşidin	76
Emeviler	48
Abbasiler	37
Endülüs Emevileri	11
Selçuklular	16
Osmanlılar	346
İki/Çoklu Dönem	66
Tarihçilik	171
Memlüklü	8
Diğer	120
TOPLAM	1069

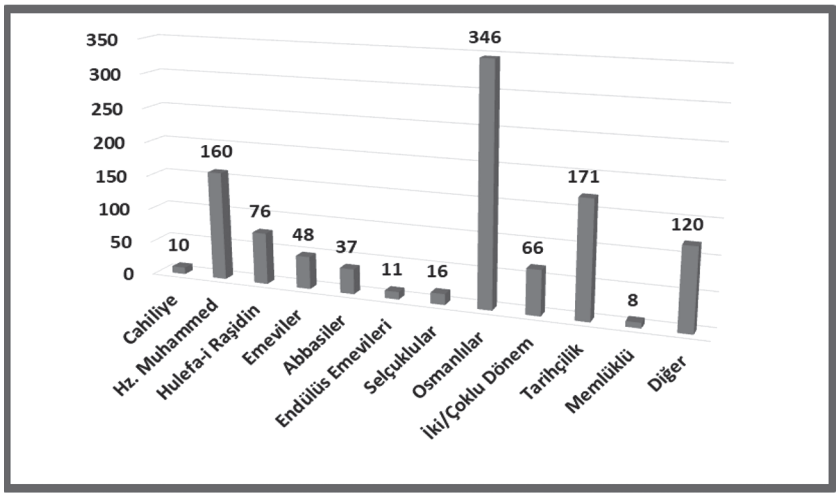

DOKTORA TEZLERİNİN DÖNEMLER AÇISINDAN DAĞILIMI	
DÖNEMLER	**SAYI**
Cahiliye	2
Hz. Muhammed	24
Hulefa-i Raşidin	18
Emeviler	15
Abbasiler	31
Endülüs Emevileri	6
Selçuklular	9
Osmanlılar	107
İki/Çoklu Dönem	18
Tarihçilik	26
Diğer	30
TOPLAM	286

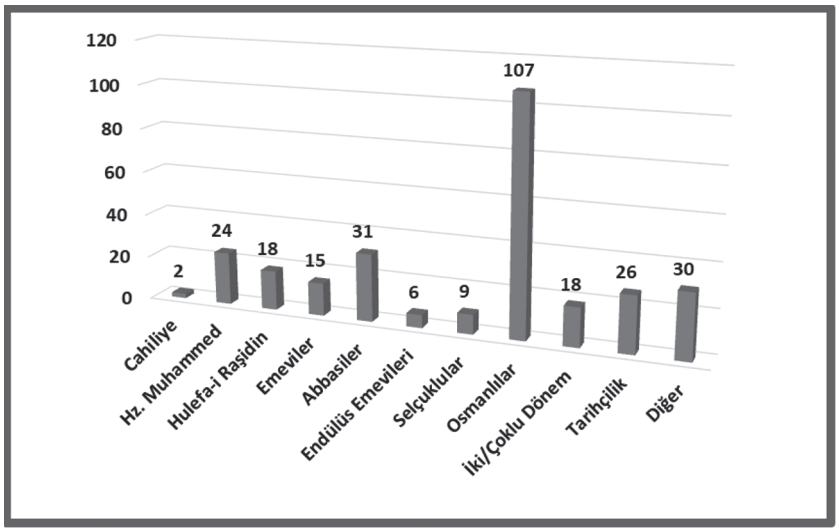

(Not: Dönemleri içeren bu tablolar azalan sıralamaya tabi tutulmamıştır, dönemlerin sırası ile görülebilmesi için)

Aslında İlahiyat fakülteleri denildiğinde en çok çalışılan dönemin Hz. Peygamber dönemi olacağı yönünde yaygın bir kanaat mevcuttur. Ancak bu iki tabloda Hz. Peygamber dönemi çalışmaları Osmanlı dönemi çalışmalarına göre oldukça az bir durumda olduğu dikkat çekmektedir. Bu veriler değerlendirilir iken zaman zaman birkaç dönemi kapsayan çalışmalar olmuştur, yoğun olarak hangi döneme geldiyse o dönem tercih edilmiştir. Ya da iki/çoklu dönem kategorisinde yazılmıştır. Ancak bazen 'İslam'ın başlangıcından Osmanlı sonuna' gibi çok uzun bir dönem ise diğer kategorisine yazılmıştır. Bazı Sahabe hayatlarına dair olan çalışmalarda da Hz. Peygamber, Hulefa-i Raşidin ve Emeviler dönemine denk geliyorsa, en çok hangi dönemde etkin olmuşsa o döneme dahil edilmiştir. Etkinliği söz konusu değil ise Sahabe olması hasebiyle Hz. Peygamber dönemine dahil edilmiştir. -Diğer- kategorisi ya çok uzun dönemler kastedildiğinde, örneğin 'başlangıcından günümüze bir kurum' veya bu dönemler dışında ifade edilebilecek devletler tarihleri kapsayan çalışmalar için kullanılmıştır. Dönemler içinde Osmanlı döneminin neden bu kadar yoğunluk kazandığı tartışmalı olmakla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti öncesi çoğu konuda miras alınan bir dönem olması, veri ulaşımı konusunda diğer dönemlerden daha kolay bir yönünün olması, çalışmaların büyük yekününü transkript, transliterasyon türü belge çeviri alanında gerçekleştirilmiş olması, gündemden düşmeyen konuların bugün hala tartışılması olabilir kanaatindeyiz. Ancak İslam Tarihi II dönemi konularına giren, Hulefa-i Raşidin, Emeviler ve Abbasiler dönemleri sadece İslam tarihinin değil İlahiyat alanında çok sayıda ilim dalını ilgilendiren sorunların kökenlerini bulabileceğimiz dönemler olduğunu, bu dönemlerde yapılacak çalışmalara yoğunluk verilmesi gerektiği düşünülmelidir.

Konu Açısından:

YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN KONU AÇISINDAN DAĞILIMI	
KONU	**SAYI**
Tarihçi/Tarihçilik	145
Kurumlar	126
Şehir Tarihi	111
Transkript/Yazma	106
Şahıs/Aile Tarihi	102
Savaş/Fetih	52

İdareci/Halife/Padişah	46
Kadın	46
Siyaset/Devlette İlişkiler	45
Eğitim/Alim/Ulema	38
Hz. Muhammed	29
Devlerarası İlişkiler	29
Grup/Cemaat	26
İslamlaşma	26
Devlet Tarihi	25
Hareket/İsyan	23
Bölge Tarihi	19
Diğer	17
Gayrimüslimler	13
Metodolojik Çalışma/Algı	12
Birarada Yaşama/Hoşgörü	9
Batıcılık/Yenileşme	7
Türkler	6
Metodoloji	6
Müslümanlar	5
TOPLAM	1069

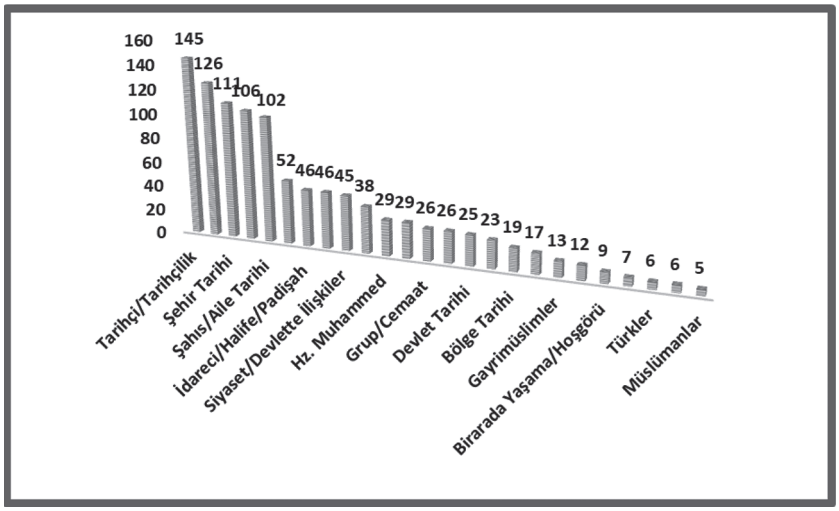

Doktora tezlerinde de konu açısından bakıldığında kurumlar ve tarihçilik mevzuları en başta gelmektedir.

DOKTORA TEZLERİNİN KONU AÇISINDAN DAĞILIMI	
KONU	**SAYI**
Kurumlar	63
Tarihçi/Tarihçilik	41
Şehir Tarihi	32
İdareci/Halife/Padişah	17
Şahıs/Aile Tarihi	16
Eğitim/Alim/Ulema	13
Savaş/Fetih	11
Gayrimüslimler	11
Hareket/İsyan	10
Siyaset/Devlette İlişkiler	10
Grup/Cemaat	9
Metodolojik Çalışma	8
İslamlaşma	7
Hz. Muhammed	6
Bölge Tarihi	6
Devlet Tarihi	5
Türkler	5
Devlerarası İlişkiler	4
Kadın	4
Müslümanlar	3
Diğer	3
Birarada Yaşama/Hoşgörü	2
TOPLAM	286

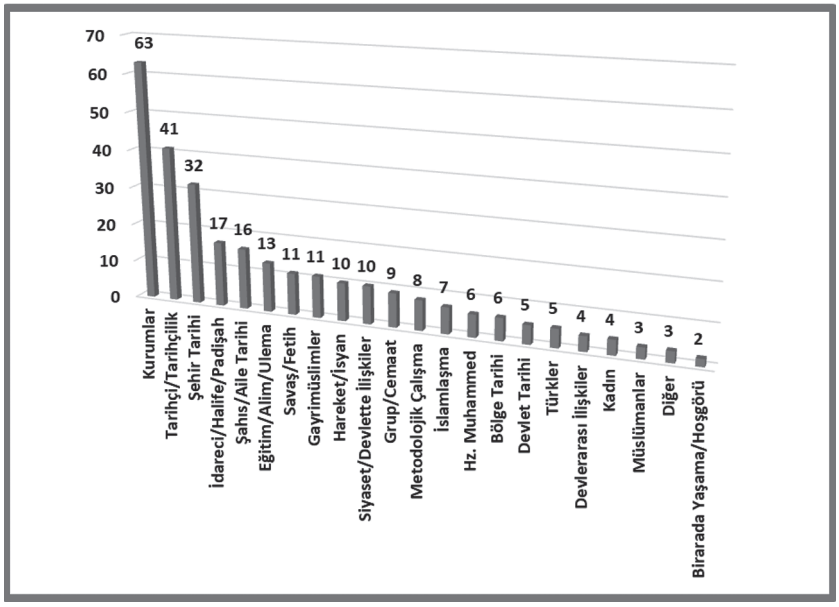

Konularla ilgili olmak üzere, zaman zaman birkaç alana giren çalışmalarla karşılaşılmıştır. 'Osmanlı Dönemi Samsun Vakışarı' 'Kurumlar kategorisine alınmıştır, ancak 'Vakfiyelere göre Samsun' başlıklı çalışma 'şehir tarihi kategorinde değerlendirilmiştir.' Konular ilgili dağılıma bakıldığında hem yüksek lisans hem de doktora çalışmalarında kurum, şahıs tarihi, şehir tarihi ilk sıralarda yer almaktadır. Bu tür çalışmalar zaman zaman kolay olduğu için tercih edildiği noktasında yorumlara maruz kalmakla beraber, İslam tarihinin bütününü anlayabilmek için bu tür dar kapsamlı çalışmalara ihtiyaç olduğu gözden kaçmamalıdır. Belirli kurumların anlaşılması ile devrin, devletin işleyişi hakkında daha derin ve detaylı bilgi sahibi olabilmekteyiz. Aynı durum şahıslar için veya şehir tarihleri için de geçerlidir. Ancak konulara baktığımızda özellikle belge çeviri/transkripsiyon/yazma tahlili şeklinde yapılan yüksek lisans çalışmalarının azımsanmayacak kadar çok olduğu dikkat çekmiştir. Yine bazı Tarihçiler açısından bu tür çalışmaların lisansüstü çalışma özelliklerini taşımadığı, yeni bir bakış açısı veya yeni bilgilerin değerlendirmesini ortaya koymamaları açısından eleştirildiği malumdur. Ancak bu tür çalışmaların Doktora seviyesinde yapılması bu eleştiriler için hedef olmasına sebep olmalıdır. Yüksek lisans çalışmalarında bu tür çalışmaların daha sistematik, belki proje kapsa-

mında çalışmalar ile gerçekleştirilmesi, ileride yapılacak lisansüstü çalışmalara kaynak üretimi uya da sağlanması noktasında tarihçilere çok büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

Üniversiteler Açısından:

YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN ÜNİVERSİTE DAĞILIMI	
ÜNİVERSİTE	**TEZ SAYISI**
Marmara Üniversitesi	195
Erciyes Üniversitesi	121
Ankara Üniversitesi	116
Selçuk Üniversitesi	111
Uludağ Üniversitesi	87
Necmettin Erbakan Üniversitesi	64
Dokuz Eylül Üniversitesi	52
İstanbul Üniversitesi	46
Sakarya üniversitesi	42
Harran üniversitesi	38
Fırat üniversitesi	37
Atatürk Üniversitesi	32
Cumhuriyet Üniversitesi	31
Süleyman demirel üniversitesi	23
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	20
Hitit Üniversitesi	18
Dicle üniversitesi	12
Diğer	10
Yüzüncüyıl Üniversitesi	8
Fatih Üniversitesi	2
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi	2
Çukurova Üniversitesi	2
TOPLAM	1069

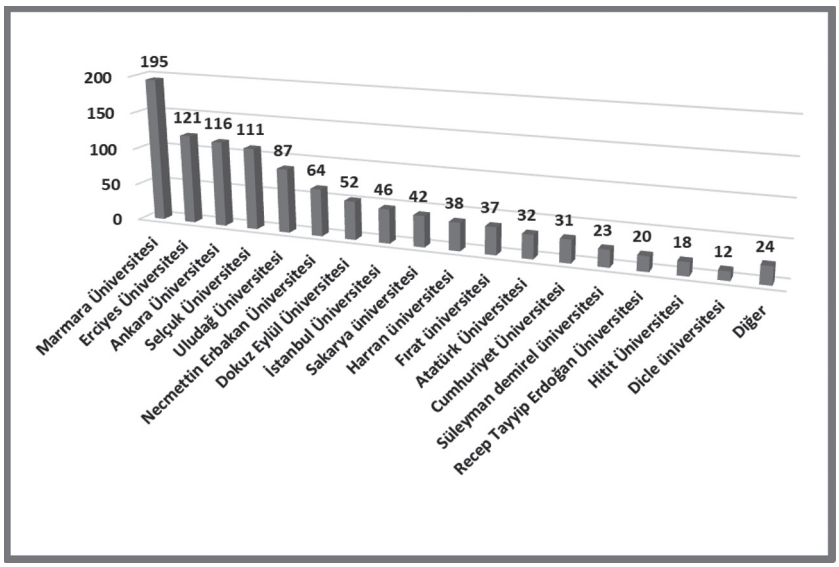

DOKTORA TEZLERİNİN ÜNİVERSİTE DAĞILIMI	
ÜNİVERSİTE	**TEZ SAYISI**
Ankara Üniversitesi	89
Marmara Üniversitesi	57
Uludağ Üniversitesi	28
Erciyes Üniversitesi	26
Selçuk Üniversitesi	22
Dokuz Eylül Üniversitesi	17
Atatürk Üniversitesi	15
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	14
Necmettin Erbakan Üniversitesi	10
Harran üniversitesi	4
Süleyman Demirel üniversitesi	2
İstanbul Üniversitesi	1
İnönü Üniversitesi	1
TOPLAM	286

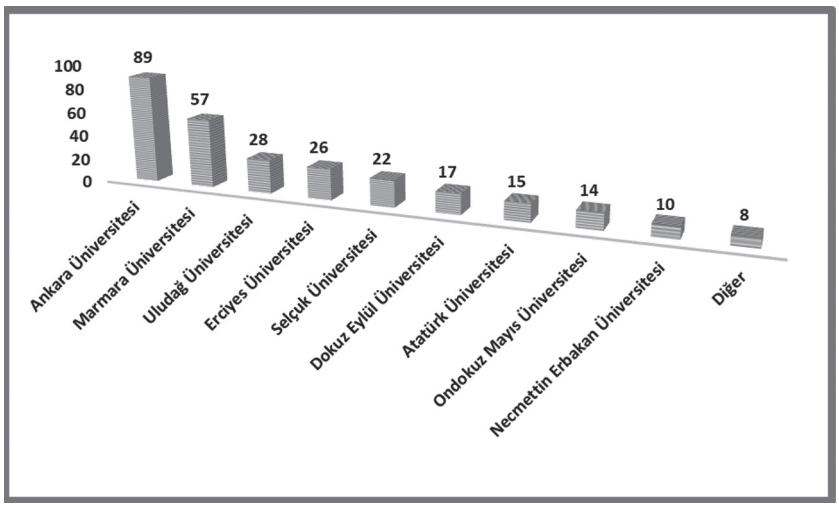

Yüksek lisans için üniversite dağılımına bakıldığında, Marmara Üniversitesi, Erciyes Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi ilk üç sırada yer almaktadır. Büyük ve tarihi eski olan üniversiteler için beklenen sonuç olmakla birlikte, Erciyes Üniversitesinin Ankara, Uludağ ve Selçuk üniversitelerinden önde olması dikkat çekici bir durumdur. Belge çalışılan üniversiteler arasında Erciyes Üniversitesi oldukça önemli yol katetmiştir. Bu sayının fazla olmasında bu durumun etkisi olsa gerektir.

Doktora çalışmaları için üniversite dağılımına bakıldığında ise Ankara Üniversitesi, Ankara, Marmara ve Uludağ üniversiteleri ilk üç sırada yerini almıştır. Bu da şu durumla açıklanabilir, Taşra üniversitelerinden 35. Madde ile merkez üniversitelerinde öğrenci gönderimi son 3 yıl öncesine kadar oldukça yoğun gerçekleşmekte idi. Bu durumun bu sayıda etkisi olmakla birlikte, akademik kadroların da bunda etkisi olsa gerektir.

Danışmanlar Açısından:

YÜKSEK LİSANS TEZLERİNİN DANIŞMAN DAĞILIMI		
DANIŞMAN İSMİ	**ÜNİVERSİTESİ**	**TEZ SAYISI**
Sebahattin Samur	Erciyes Üniversitesi	39
Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi	36
Mehmet Ali Kapar	Selçuk/Necmettin Erbakan Üniversitesi	35

Şefaattin Severcan	Erciyes Üniversitesi	34
Adnan Demircan	İstanbul Üniversitesi/ Harran Üniversitesi	31
Ahmet Önkal	Selçuk Üniversitesi	28
Mustafa Fayda	Marmara Üniversitesi	27
İsmail hakkı Atçeken	Necmettin Erbakan Üniversitesi	25
Ziya Yılmazer	Marmara Üniversitesi	23
İsmail Yiğit	Marmara Üniversitesi/FSM Vakıf Üniversitesi	23
Ahmet Uğur	Erciyes Üniversitesi	22
Ahmet turan Yüksel	Necmettin Erbakan Üniversitesi	22
İsmail Safa Üstün	Marmara Üniversitesi	19
Levent Öztürk	Sakarya Üniversitesi	19
İsmet Kayaoğlu	Selçuk Üniversitesi	18
Mustafa Zeki Terzi	Ondokuzmayıs	18
Rıza Savaş	Dokuz Eylül Üniversitesi	18
Sıddık Ünalan	Fırat Üniversitesi	18
Nesimi Yazıcı	Ankara Üniversitesi	17
Sabri Hizmetli	Ankara Üniversitesi	17
Adem Tutar	Fırat Üniversitesi	16
Hüseyin Algül	Uludağ Üniversitesi	15
Cahid Baltacı	Marmara Üniversitesi	15
M. Bahaüddin Varol	Selçuk/Necmettin Erbakan	15
Osman Çetin	Uludağ Üniversitesi	15
Salih Pay	Uludağ Üniversitesi	14
Kenan Ayar	Ondokuzmayıs Üniversitesi	14
Nebi Gümüş	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi	14
İbrahim Sarıçam	Ankara Üniversitesi	13
Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi	13
İrfan Aycan	Ankara Üniversitesi	13
Murat Akgündüz	Harran Üniversitesi	13
Mehmet Şeker	Dokuz Eylül Üniversitesi	12
İsmail Hakkı Göksoy	Süleyman Demirel Üniversitesi	12

Mefail Hızlı	Uludağ Üniversitesi	12
Ünal Kılıç	Selçuk Üniversitesi	12
Kasım Şülul	Harran Üniversitesi	12
Mehmet Özdemir	Ankara Üniversitesi	11
Osman Aydınlı	Marmara Üniversitesi	11
İsrafil Balcı	Ondokuzmayıs Üniversitesi	11
Osman Aydınlı	Marmara Üniversitesi	11
Abdurrahman Acar	Dicle Üniversitesi	10
Mustafa Ağırman	Atatürk Üniversitesi	10
M. Asım Yediyıldız	Uludağ Üniversitesi	10
Ahmet Vehbi Ecer	Erciyes Üniversitesi	10
Osman Zümrüt	Ondokuzmayıs Üniversitesi	10
Hulusi Yavuz	Marmara Üniversitesi	9
Süleyman Genç	Dokuz Eylül Üniversitesi	9
Hanefi Palabıyık	Atatürk Üniversitesi	8
Mustafa Kılıç	Cumhuriyet Üniversitesi	7
Gülgün Uyar	Marmara Üniversitesi	6
Abubekir Sıddık Yücel	Cumhuriyet Üniversitesi	6
Adem Apak	Uludağ Üniversitesi	6
Metin Yılmaz	Ondokuzmayıs Üniversitesi	6
Eyüp Baş	Ankara Üniversitesi	6
Ahmet Lütfi Kazancı	Uludağ Üniversitesi	6
Mehmet Memiş	Sakarya Üniversitesi	6
Kadir Kan	Erciyes Üniversitesi	6
Hasan Kurt	Ankara Üniversitesi	5
Saim Yılmaz	Sakarya Üniversitesi	5
Nahide Bozkurt	Ankara Üniversitesi	5
Selim Argun	İstanbul Üniversitesi	5
Ahmet Sezikli	Gazi/hitit Üniversitesi	5
Mehmet azimli	Dicle Üni./Hitit Üniversitesi	5
Ramazan Karaman	Hitit Üniversitesi	5
Diğer		41
TOPLAM		1069

DOKTORA TEZLERİNİN DANIŞMAN DAĞILIMI		
DANIŞMAN İSMİ	**ÜNİVERSİTESİ**	**TEZ SAYISI**
Mustafa Fayda	Marmara Üniversitesi	20
Nesimi Yazıcı	Ankara Üniversitesi	18
Ahmet Uğur	Erciyes Üniversitesi	15
İrfan Aycan	Ankara Üniversitesi	11
Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi	10
İbrahim Sarıçam	Ankara Üniversitesi	9
Mehmet Özdemir	Ankara Üniversitesi	9
Ahmet Önkal	Selçuk Üniversitesi	8
İsmail Yiğit	Marmara Üniversitesi	8
Mehmet Şeker	Dokuz Eylül Üniversitesi	8
İsmet Kayaoğlu	Selçuk Üniversitesi	7
Hüseyin Algül	Uludağ Üniversitesi	7
Hüseyin Algül	Uludağ Üniversitesi	7
H.Gazi Yurdaydın	Ankara Üniversitesi	7
Neşet Çağatay	Ankara Üniversitesi	7
Mehmet Ali Kapar	Necmettin Erbakan Üniversitesi	6
Ziya Yılmazer	Marmara Üniversitesi	6
Mustafa Zeki Terzi	Ondokuz Mayıs	6
Osman Çetin	Uludağ Üniversitesi	6
Seyfettin Erşahin	Ankara Üniversitesi	6
Nahide Bozkurt	Ankara Üniversitesi	6
Rıza Savaş	Dokuz Eylül Üniversitesi	5
Sabri Hizmetli	Ankara Üniversitesi	5
Cahid Baltacı	Marmara Üniversitesi	5
Diğer		84
TOPLAM		286

Danışman Hocalarımızın dağılımına baktığımızda da üniversiteler ile benzer bir durum görmekteyiz.

Metodolojik Olarak Değerlendirme: Bu çalışmalara hem konu hem dönem açısından incelediğimizde metodolojik çalışma kategorisinden kasıt, belgelere veya verilere metodolojik bir bakış açısı ile yaklaşılmış olmasıdır. Algı çalışmaları bunların başında gelmektedir. Çalışmalarda kullanılan metotlar genelde sosyal tarih araştırması olarak verilebilmekle beraber, çoğu çalışmada metot veya yöntem kısmına –veriler 6 ayda toplanmış, gerekli yazmalar taranmış, ilgili kütüphane/arşivlere gidilmiş, 6 ayda veriler değerlendirilmiş, 1 yılda yazma gerçekleştirilmiştir- şeklinde çalışma usulü anlatılmıştır. Sosyal bilimlerde kullanılan metot veya yöntemlerin uyarlaması da yapıldığı olmuştur çoğu zaman. Ancak hem yüksek lisans hem de doktora çalışmalarında, metot ile ilgili çok az sayıda çalışma tespit edilmiştir. Toplamda ondan az olması oldukça dikkat çekicidir. İslam tarihi ile ilgili yapılan çalıştay veya toplantılarda en büyük sorunun metot eksikliğine dikkat çekilmesine rağmen metodoloji ile ilgili çalışmaların bu kadar az olmasını açıklamak mümkün görülmemektedir. Batıda yapılmış çok sayıda çalışma olduğu malumdur ancak her devrin, her dönemin her kültürün her medeniyetin her camianın dinamikleri ve verileri farklıdır. Batı'da yapılan tarih çalışmalarının metodoloji ile ilgili olanları çevirmek yerine, kendimize ait dinamiklerimizi yorumlayıp değerlendirebileceğimiz metodoloji çalışmalarına ağırlık verilmelidir. Bu sebeple metodoloji ile ilgili çalışmalara özellikle doktora çalışmaları seviyesinde daha çok yer verilmesi oldukça verimli olacağı kanaatindeyiz.

Kaynak Açısından Değerlendirme: Kaynak olarak değerlendirebilmek için bu çok sayıda veriyi sorgulama yolu aranmış ve süzme yoluna gidilmiştir. En'ler bu tür süzmelerde genelde kullanılan bir yoldur. Biz de En çok tez çalıştıran danışmanların tezleri ve metod le ilgili tezleri seçmeyi uygun bulduk. Yüksek Lisans ve Doktora alanında en çok tez çalıştıran üçer danışmanın tezleri taranmaya çalışılmıştır. (Kullanıma açılan tezler üzerinden)

Bu bağlamda değerlendirmeye alınan Yüksek Lisans tez sayıları:

DANIŞMAN İSMİ	ÜNİVERSİTESİ	TEZ SAYISI
Sebahattin Samur	Erciyes Üniversitesi	39
Ziya Kazıcı	Marmara Üniversitesi	36
Mehmet Ali Kapar	Selçuk/Necmettin Erbakan Üniversitesi	35

Doktora Tez Sayıları

DANIŞMAN İSMİ	ÜNİVERSİTESİ	TEZ SAYISI
Mustafa Fayda	Marmara Üniversitesi	20
Nesimi Yazıcı	Ankara Üniversitesi	18
Ahmet Uğur	Erciyes Üniversitesi	15

Süzdüğümüz tezleri kaynak açısından sorguladığımızda hem iyi bir tablo hem de eksik bir tablo ile karşılaştık. Öncelikle bazı çalışmalarda tüm verilerin görülmediği dikkat çekmiş, bazılarında klasik kaynak eksikliği dikkat çekmiş, diğer bazılarında ise yabancı kaynakların yeterince görülmediği tespit edilmiştir. Ancak şu da belirtilmelidir ki, bu çalışmaların bibliyografyalarından bile yeni çalışmalar üretilebilir. Bazı dönmelerdeki kaynak çeşitliliği sorun olmamış ve her türlü veri kaynağı değerlendirilmiştir.

DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Önyargılar/Önbilgiler/Hipotezler

Bu alanda da diğer alanlarda olduğu gibi bazıları şehir efsanesi olan bazılarının gerçekliği düşündürücü olan ön kabuller mevcuttur.

- Belirli hocalar belirli konuları çalıştırır.
- Hocalar öğrencilerinin çalışmalarını kendi kitaplarında veya makalelerinde kullanır.
- Öğrenciler her zaman alana katkıyı düşünmez.
- Konuyu öğrenci seçmelidir.
- Konuyu öğrenci seçmemelidir.
- İlahiyatlarda en çok Hz. Peygamber dönemi çalışılır/çalışılmalıdır.
- Osmanlı tarihi çalışılması için, Tarih Fakültesi mezunu olmalıdır, aksi halde altyapı eksik olmaktadır.
- İlahiyat mezunu akademisyenler hiçbir zaman tam tarihçi olarak kabul edilmez.
- Transkript/çeviri hiçbir zaman tez olmaz, üzerinde çalışılmalı ve değerlendirme yapılmalıdır.
- İlahiyat fakültelerinde her alanda metodoloji eksikliği söz konusudur.

Öneriler

- Metodoloji çalışmalarına ağırlık verilmelidir.
- Tez yazımı konusunda belirli alanların standartları olmalıdır, üniversitelerin değil.
- Bibliyoğrafya çalışmalarına ağırlık verilmelidir.
- En az yılda bir kez, Üniversiteler arası toplantılar yapılmalı (İlahiyat Fakülteleri İslam tarihçileri olarak) yapılan çalışmalar, yapılmış çalışmalar değerlendirilmeli ve yeni vizyonlar çizilmelidir.
- Diğer Fakültelerin İslam tarihi alanları ile de iletişimde olunmalıdır.
- Lisansüstü öğrenci alımında dil açısından yeterliğe önem verilmelidir.
- Lisansüstü öğrenci alımında, alan dışından gelenler için alan derslerinin alınması mecburi tutulmalı ve bu konuya hassasiyetle yaklaşılmalıdır.
- Disiplinlerarası tezler çalışılmalıdır. Bazı konular ve bazı dönemler için bu olmazsa olmazdır.
- Proje bazlı tez çalışmaları yapılmalıdır. Şer'iyye sicilleri, dönem kronikleri, salnameler, vakfiyeler, tereke defterleri gibi.
- İslam Tarihi bibliyoğrafyası ile ilgili elektronik veri tabanları hazırlanmalıdır.
- Bölümde öğretim üyeleri arasındaki iletişimsizlikler giderilmeli hem ortak çalışmalar yapılabilmeli hem de mükerrer çalışmaların önüne geçilmelidir.

Kaynaklar

Becker, Howard S.,*Sosyal Bilimcilerin Yazma Çilesi: Yazının Sosyal Organizasyonu Kuramı*, çev. Şerife Geniş, 3. Bsk., Heretik Yayıncılık, Ankara 2015.

Demir, Abdullah "Cumhuriyet İlahiyat Dergisi Yazım Kılavuzu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi,* 20 Sayı 1 (Haziran 2016): s. 622-628.

Eymen, U. Erman, *Bilimsel Bir Araştırma Nasıl Hazırlanır?*, Mart 2003, www.istatistikmerkezi.com

Küçük, Yalçın, *El Kitabı*, Akış Yayıncılık, İstanbul 1997.

Özel, Hüseyin, "Ödev/Tez/Makale Yazma Teknikleri", 2014.

Webster, R. and Burgess, "Sampling and bulking strategies for estimating soil properties in small regions", *Journal of Soil Science*, T.M. 1984S. 35, s. 127–140.

Arkeolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi

Serdar Hakan Öztaner*

"Arkeolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" konulu seminer, Disiplinlerarası ve Tematik İslam Tarihi Seminerleri kapsamında sunulmuş olup[1] tarih araştırmalarında önemli bir yere sahip olan ve büyük katkılar sağlayan arkeoloji biliminin önemi, metodolojisi, Türk Arkeolojisi ve Türkiye'deki arkeolojik çalışmalar kapsamında ortaya çıkarılan Anadolu Uygarlıkları hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Arkeoloji:

Arkeoloji bilimi insan elinden çıkmış her türlü kültür varlığıyla ilgili olup, bir sosyal bilimciyseniz, insanın tarihsel serüvenini takip etmeyi seven birisiyseniz arkeolojiyi de seversiniz. Arkeoloji bu nedenle günümüzde pek çok insanın hobisi olarak da karşımıza çıkar. İnsanlık tarihi boyunca ortaya çıkan eserler farklı çağlara, dönemlere, farklı uygarlıklara bizi götürür.

Arkeoloji[2] nedir? Eski Yunanca *logos*, söz, düşünce, bilim anlamlarını taşır. *Arkhaios* ise eski demektir. Dolayısıyla arkeoloji eskinin bilimidir. İnsanlar atalarının bıraktıkları izlere, yaşadıkları topraklardaki geçmiş yaşantıların kalıntılarına karşı her zaman merak duymuşlardır. Arkeoloji bilimi, 18. yüzyıl Avrupa'sında aristokrasi ve kentli seçkinlerin antik dünyaya ait türlü buluntuları toplama

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü, oztaner@ankara.edu.tr

1 Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı tarafından düzenlenen seminer programı kapsamında 15.03.2017 tarihinde "Arkeolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi" konulu sunumu gerçekleştirmem için beni davet eden değerli hocalarıma, başta İslam Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof.Dr. Eyüp BAŞ'a çok teşekkür ederim.

2 C.Renfrew, P.Bahn, *Arkeoloji* (çev.G.Ergin), 2017.

ve biriktirme hevesini tatmin etmek için gerçekleştirdikleri kazılarla ortaya çıkmıştır. M.S. 79'da Vezüv yanardağının patlamasıyla, küllerin, lavların altında kalmış Pompei'de başlayan hafriyatlarla ele geçenler bu ilgiyi daha da arttırmış ve bir süre sonra bu sistematik kazılara dönüşmüştür. Bu süreç Ceram'ın "Arkeolojinin Romanı" olarak adlandırılan eseriyle[3] ilgi çekici bir şekilde ortaya konulmaktadır. Arkeolojik kazıların amacı sadece gömülü malzemeyi gün ışığına çıkartmak değil, bu malzemeyi incelemek, bu eşyaları ve yapıları üreten insan topluluklarını anlamak olmuştur.

İnsanların yaşadığı topraklarda sahip oldukları her türlü kültür izi, kendilerine ait birer kültürel mirastır. Ankara-Ulus'taki, Roma Dönemi Ankyra'sına ait kuzey güney doğrultusundaki ana cadde, oradaki bir inşaat sırasında 1995 yılında Roma Dönemi'nden günümüze kalmış bir şekilde açığa çıkarılmıştır, bu bizim kültürel mirasımızdır. (Resim 1) Arkeologlar, insanın geçmişte sahip olduğu her türlü kültür mirası ile ilgilenir ve bu maddi kültür belgelerini toplar, tasnif eder ve tarihler. Tabi ki bu hususta arkeolojiye yardımcı bilimler vardır. Arkeoloji bilimi sürekli olarak tarihle iş birliği halindedir. Yazılı kaynaklardan yararlanır. Dolayısıyla filoloji de aynı şekildedir, yazılı kaynakları okumak için epigraflara ihtiyaç vardır. Antropoloji, jeoloji, sanat tarihi, felsefe arkeolojiyi destekleyen yardımcı bilimlerdir.

Resim 1. Ankara, Kuzey-Güney Yönlü Cadde (Cardo Maximus)

3 C.W.Ceram (Kurt W.Marek) *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler* (çev.H.Örs), 1986.

Arkeoloji insanlık tarihi boyunca, kültür varlıkları olarak tanımladığımız insan elinden çıkan her türlü materyali, somut maddi kültür belgelerini inceleyerek araştırma ve anlamlandırma bilimidir. Hiçbir eseri açıklamasıyla yazılı bir şekilde bulamayacağınızdan, bulduklarınızı tanımlamanız gerekmektedir. Dolayısıyla arkeoloji, eserleri araştırıp bir anlam vereceğiniz tasvirî bir bilimdir. Eski uygarlıklara ait kalıntıların tarif ve tasnif edilmesi gerekir. İnsanların yaşadığı mekânların mimarisi, yaptıkları heykeller, kullandıkları küçük buluntular; çanak, çömlek (seramik), alışverişte kullandığı sikkeler ki tarihlendirmede ait olduğu dönemin tarihini kesin bir şekilde vermesi sebebiyle çok çok önemlidir, maden, pişmiş toprak eserler, heykelcikler, küçük kesme taşlar (gemler) arkeolojinin konularını oluşturmaktadır.

İnsan ve insanın elinden çıkan maddi kültür belgeleri denilince, elimize geçen ilk objelerden, taş aletlerden itibaren arkeoloji biliminin araştırma alanını başlatmaktayız. İlk insanların yaşadıkları mekânlara bakınca mağaralarda barındılar, sonra bir barınak ev inşa edip, bir çatının altına girdiler. Sonrasında şehirleştiler ve bir baktık ki tiyatrolar, büyük mezar yapıları inşa etmişler, yeri gelmiş inançları ile ilgili olarak tapınaklar inşa edip, sunu eşyalarını oraya bırakmışlar, heykeller dikmişler. Yazının bulunmasıyla yaşantılarına dair birçok detayı kullandıkları yazıyla tabletlere, taşlara kaydetmişler. Bu sayede bizim için başka hiçbir yoldan öğrenemeyeceğimiz bilgileri içeren çok değerli bir bilgi hazinesi oluşmuştur.

Arkeolojinin bilim haline geliş sürecinde Pompei kazılarının uyandırdığı ilginin ardından, 18. yüzyılda Winckelmann'ın "Antikçağ Sanat Tarihi" kitabı[4] arkeoloji biliminin ortaya çıkışını sağlamıştır. Winckelmann bu yapıtında antikçağ anıtlarını sınıflandırıcı bir bakışla düzene sokmuş ve ilk kez ilkçağ sanatının gelişimini açıklayabilmiştir. Ancak arkeoloji biliminin kuralları gerçek anlamda ancak 19. yüzyıl ortasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu topraklarında da Anadolu Uygarlıkları, Mısır ve çevre uygarlıklar yabancılar tarafından kazılmaya başlandı. Çünkü British Museum gibi büyük müzeler kuruluyordu ve sergilenecek eserler kazılarla aranıyor, kazılarda çıkan taşınır, taşınmaz kültür varlıkları, eserler resmi veya gayri resmi yollardan götürülüyordu.

4 J. J. Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, 1764.

Çok önemli eserler o dönemde yurt dışındaki müzelere taşınmıştır. Bugün bir zamanlar batı Anadolu'da bulunan, Xanthos Nereidler Abidesi, Knidos Aslanı, Dünyanın 7 harikasından biri olarak kabul edilen Halikarnassos Mausoleum'a ait frizler, Mausolos ile karısı Artemisia'nın heykelleri Londra'daki British Museum'dadır. Bergama'dan sökülüp götürülen Zeus Altarı, Milet Pazar Kapısı Berlin Pergamon Museum'dadır. Magnesia Artemis Tapınağının kabartmalı friz blokları Paris Louvre Müzesindedir. Avusturyalıların Ephesos'taki kazılardan çıkarıp götürdükleri pek çok eser bugün Viyana'daki Ephesos Museum'dadır. Viyana ve Berlin'deki müzelere eserlerin çıktığı antik kentlerin isimleri verilmiştir.

Türk Arkeolojisi'nin Gelişimi:

Batılı anlamda Türk resminde ilk figürlü kompozisyonu kullanan ilk ressam olan Osman Hamdi Bey[5] (1842-1910), Paris'te Güzel Sanatlar Fakültesi'nde resim dersleri almıştır. Bu sayede orada arkeolojiyi de tanımıştır. Kendisini müzeci olarak yetiştirmeye başlamıştır. Döndükten sonra 1869'da kurulmuş olan imparatorluk müzesinin (Müze-i Hümayun) 1881'de müdürü olmuştur. İlk olarak 1883 yılında Asar-ı Atike Nizamnamesi'ni yeniden düzenlemiş, yabancı araştırmacıların yaptığı kazılarda ortaya çıkan eski eserlerin yurt dışına çıkarılmasını yasaklayan maddeleri eklemiştir. Osman Hamdi Bey ülkede yapılan arkeolojik çalışmaları sistemli bir şekilde kontrol eden mekanizmaları oluşturmuş ve ilk bilimsel Türk kazılarını başlatmıştır. Adıyaman'da 1883 Nemrut Dağı kazılarını, o zamanlar Osmanlı toprağı olan Lübnan'da 1887-1888 Sayda – Sidon kazılarını yapmıştır. Sidon'daki kazılarda "İskender Lahdi" gibi çok önemli lahitler ele geçmiş ve imparatorluk müzesine bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzesine taşınmıştır. 1891-1892'de Muğla sınırlarında bir kutsal alan olan Lagina Hekate tapınağı kazılarını yürütmüştür.

Kurtuluş Savaşı sırasında, Mustafa Kemal Atatürk 1921'de Ankara'da bir müzenin kurulması talimatını vermiştir. Ankara'da ilk olarak kalenin Akkale olarak isimlendirilen burcunda bir müze kurulmuştur. Atatürk Türkiye'yi uygar milletlerin düzeyine çıkarmak için önce tarihimizi bilmemiz ve bunun için de onu ilk kaynaklardan araştırarak kendimizin öğrenmesi gerektiğine inanı-

5 A.M.Mansel, "Osman Hamdi Bey" *Belleten* Cilt: XXIV, Sayı: 94, 1960, s.291-301.

yordu. Atatürk'ün talimatıyla 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuş ve adı 1935'de Türk Tarih Kurumu'na çevrilmiş olan bu kurumun[6] amacı; Atatürk'ün "…Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir, yazan yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır. Biz daima hakikat arayan ve onu buldukça ve bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret gösteren adamlar olmalıyız" ifadesinde açıkça belirtilmiştir. Atatürk 21 Şubat 1931 tarihinde "…memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak, ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere mütehassıslarına kat'i lüzum vardır" şeklindeki dönemin Başbakanı İsmet İnönü'ye çektiği telgrafla tarihi eserler üzerine çalışmalar yapacak Türk arkeologların yetişmesi için gerekli talimatları vermektedir. Atatürk 1935 yılında Türk Tarih Kurumu Başkanına "Her türlü kültürel ve arkeolojik belgelerin toplanma, koruma, restorasyonu için yeterli tedbirlerin alınması, gerekli kurumlarla işbirliği, yerel çevrelerin duyarlı olmaları, yalnızca kazıların yeterli olamayacağı, buluntuların restorasyon görerek korunmaları için" 10 maddelik direktif vermiştir[7]. Türk Tarih Kurumu kendi parası ve kendi elemanlarıyla 1935'te Alacahöyük'teki kazıları başlatmıştır. Ankara Üniversitesi'nin de amblemi olan güneş kursu işte bu kazılarda bulunmuştur. Hamit Zübeyr Koşay ve Remzi Oğuz Arık tarafından yürütülen Alacahöyük kazılarında, kral mezarları ortaya çıkarılmıştır. Bunun dışında Ankara civarında, Ahlatlıbel, Karalar, Niğde Göllü Dağ, Ankara Kalesi, Çankırı Kapı, Pazarlı, Etiyokuşu Kazıları yapılır[8]. Arif Müfit Mansel Trakya'daki araştırmalarında 700 Tümülüs tespit eder ve kazılara başlar. Atatürk'ün "Bir vatanın sahibi olmanın yolu, o topraklarda yaşanmış tarihi olayları bilmek, doğmuş uygarlıkları tanıma ve sahip olmaktan geçer" sözü çok anlamlı ve önemlidir. Kurtuluş Savaşı'nı kazandıktan sonra 17 yılda kurulan 25 Arkeoloji müzesi ve devamında toplamda 30 müze bu sözün doğrultusunda

6 U. İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 1973.

7 C.Özgünel, "Cumhuriyet Döneminde Türk Arkeolojisi", *Belleten* Cilt: L, Sayı:198, 1986, s.895-913.

8 H.Z. Koşay v.d., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, I-V.Cilt, 2013.

atılmış adımlardır. Adını Atatürk'ün koyduğu Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 1935 yılında, dil, tarih, coğrafya alanlarında araştırma yapacak uzman ve öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Fakültenin Arkeoloji Bölümü kuruluş yıllarında Prof. Dr. Von der Osten ve Prof. Dr. Remzi Oğuz Arık'ın ilk arkeoloji derslerini verdiği yıllardan bu yana eğitim öğretime devam etmektedir. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümünde üç anabilim dalı vardır; Tarih Öncesi Arkeolojisi ABD (Paleolitik- Neolitik Dönem), Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi ABD (Neolitik- Kalkolitik- Tunç Çağı), Klasik Arkeoloji ABD (Demir Çağı- Antik Yunan-Roma). Ankara Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyelerince, Fakülte tarihi boyunca sayısı seksene ulaşan çeşitli arkeolojik kazı çalışmaları yürütülmüştür[9]. Halen Limantepe, Alacahöyük, Smintheion, Magnesia, Karain, Acemhöyük, Kültepe, Resuloğlu, Eskiyapar, Çeşme Bağlararası, Zeugma, Teos, Alexandria Troas ve Nysa kazıları Ankara Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyeleri ve emekli öğretim üyelerince yürütülmektedir.

Kronoloji ve Tarihlendirme[10]**:**

Kronoloji yani zaman bilim geçmişteki uygarlıkların, kişilerin gerçekleştirdikleri olayların zamanlarının, sıralarının tespit edilmesidir. Kronolojik sıralama arkeolojinin başvurduğu önemli bir yöntemdir.

Tarihlendirme, geçmişte gerçekleşen olayların yaklaşık veya kesin tarihini bulmaktır. Yazının kullanılmasıyla tarih başlar denilmektedir ancak yazının olmadığı veya yetersiz kaldığı durumlarda arkeoloji biliminin tarihlendirme yöntemleri, metotları nelerdir?

1- Rölatif / Göreli Tarihlendirme: Bir ilişki kurarak hangisinin daha önce hangisinin daha sonra veya çağdaş olduğu saptanmaya çalışılır, kesin bir tarih verilemez. Göreli tarihlendirmede, stratigrafi dediğimiz tabakalanma, eş zamanlılık, ortak özellikler, tipolojik özellikler gibi yöntemler kullanılarak, önce, sonra, çağdaş ilişkisi kurularak tarihlendirme yapılır. Örneğin bir seramiğin, kabın zaman içerisinde formunda, tekniğinde, bezemesinde değişiklik görülmesi

9 *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve kazıları (1936-2011)* (ed. O.Bingöl, A.Öztan, H.Taşkıran), 2012.

10 E.J.Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, 1968; C.Renfrew, P.Bahn, *Arkeoloji* (çev.G.Ergin), 2017, s. 131-176.

tarihlendirmeye yardımcı unsurlardır. Malzemenin kendi içindeki değişimi ve gelişimi izlenerek tarihlendirme kriterleri oluşturulur. Karakteristik buluntu olarak bir Roma Dönemi *amphora*sını tanıyabiliyor veya bir Bizans Dönemi sikkesini direkt olarak tarihleyebiliyoruz, bunlar göreli tarihlendirme yapmamıza imkan sağlayan kriterlerdir. Ele geçmeleri durumunda yazılı kaynaklar göreli tarihlendirmede en önemli verileri oluşturur.

Göreli tarihlendirmede bir diğer önemli unsur stratigrafidir. Stratigrafi üst üste binme olup buna göre en alttaki en eskiyi, en üstteki ise ona göre daha yeniyi gösterir. Ancak zaman içerisinde çukurlar kazılabilir; Bu temel çukuru, mezar çukuru, ağaç çukuru, çöpler, silolar için açılmış çukurlar olabilir. İşte bu çukurlar yüzünden her türlü buluntu tabakalar arasında aşağı veya yukarı doğru taşınabilir. Bu nedenle arkeolojik kazılar stratigrafiyi takip edebilmek için çok detaylı, çok hassas, titiz bir çalışma gerektirir. Ancak bu şekilde tabakalanma ortaya çıkarılır, takip edilir, anlaşılır. Arkeolojik kazılarda belgelenip kaydedilen her tabaka tarihlendirmede kullanılır ve göreli tarihlendirme için gerekli verileri barındırır.

2- *Absolute* /Kronometrik/ Mutlak Tarihlendirme: Kesin bir tarih verir. Kesin tarihlendirme yöntemlerinden biri de Karbon 14 yöntemidir. 1949 yılında Willard Libby bu tarihlendirme yöntemini bularak Nobel Ödülünü almıştır. Dendrokronoloji / Ağaç halkalarından tarihlendirme yöntemi ve daha pek çok arkeometrik yöntem de kesin tarihlemeyi sağlamaktadır. Numismatik-sikke bilimi ve yazılı kaynaklar ile kesin tarihlere ulaşmak mümkündür.

Anadolu Uygarlıkları:

Her bölgenin kendine ait bir kronolojisi vardır. Anadolu kronolojisi insanlık tarihinin başlangıcındaki Paleolitik yani eski taş döneminden itibaren başlamaktadır.

Paleolitik Dönem[11]

İnsanın Afrika kıtasında ilk aleti üretmesiyle başlayan Paleolitik dönem, Yakındoğu'da günümüzden yaklaşık 20 bin, Avrupa'da ise 10 bin yıl önce sona ermiştir. Paleolitik uygarlıklar yer yer yayıl-

11 C. Farizy, "Paléolithique", *Dictionnaire de la Préhistoire* (Ed. André Leroi - Gourhan), 1988, s.799-800, I. Yalçınkaya, "İnsanlık Tarihinden Bir Kesit: Paleolitik Çağ", *Antropoloji ve Yaşlılık, Prof. Dr. Vedia Emiroğlu'na Armağan,* (2000), s.15-30.

mış ve benzer özellikler sergilemektedir. Paleolitik dönem, yabanıllık dönemi ya da besin toplayıcılığı dönemidir. Paleolitik insanlar, tükettikleri besinleri üretmeyi bilmiyorlar, avcı ve toplayıcı şekilde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Paleolitik kültürler IV. jeolojik zamanın ilk evresi olan Pleistosen boyunca gelişirken, bu evrede dünya üzerinde dört büyük buzullaşma mevcuttur. Buzullar kuzey yarım kürenin orta enlemlerine kadar yayılmış ancak Afrika kıtası gibi Anadolu buzulların uzağında kalarak yaşama elverişli koşullar sunmuştur. Paleolitik dönemde çaytaşı aletler, el baltaları, yonga aletler kullanılmıştır. İki buçuk milyon yıl öncesinden başlayarak Homo Habilis, Homo Erectus, Homo Neanderthalis, Homo Sapiens'ler Paleolitik dönemde bu taş aletleri kullanmışlardır.

Denizli'nin Honaz ilçesi Kocabaş mahallesinde 2002 yılında bir mermer ocağında bulunan ve "Kocabaş Adamı" olarak adlandırılan fosil kafatasının 1.2 milyon yaşındaki bir Homo Erectus'a ait olduğu saptanmıştır. Anadolu'da bilinen en erken Paleolitik dönem insanı olan Kocabaş adamının keşfinin ardından bölgede yapılan arkeolojik araştırmalarda bölgede alt Paleolitik döneme ait taş aletler ele geçmiştir. Alt Paleolitik'te Olduwan ve Aşölyen teknolojisi görülür. M.Ö. 300.000 40.000 arasında Orta Paleolitik dönemde Mousterien ve Levallois taş alet teknolojisini takip ediyoruz. Bu dönemin avcılıkta ustalaşmış Neanderthal insanları, besinlerini küçükbaş hayvanların yanı sıra mamut, kıllı gergedan gibi kalın derili hayvanları da avlayarak sağlıyorlardı. Ankara Üniversitesi kazılarından birisi olan Antalya, Karain Mağarası'nda 50 yılı aşkın süredir yapılan kazılarda, Neanderthallere ait kemikler, gömütler ile taş aletler ele geçmiştir.

Üst Paleolitik günümüzden 40 bin yıl önce başlamış, Yakındoğu'da 20 bin; Avrupa'da ise 10 bin yıl önce sona ermiştir. Üst Paleolitik'te Neanderthal insanlar yavaş yavaş kaybolur ve yerlerini artık Homo Sapiens'ler alır. Günümüz insanına en yakın fizikte ve zekada olan Homo Sapiensler taşın yanı sıra hayvan kemiklerini, boynuzlarını yoğun bir biçimde kullanmıştır. Alet üreten aletler yaparak, yeni yontma teknikleriyle taş yumrulardan düzenli dilgiler elde etmişler, makro aletlerin yanında mikrolit küçük aletler üretmişlerdir. Mikrolit aletleri kullanarak avlanmışlar, bu aletleri kullanarak ilk müzik enstrümanlarını yapmışlardır. Fransa'daki Lascaux mağarasında olduğu gibi mağara duvarlarına resimler çizmişlerdir.

Üst Paleolitik'i, Yakındoğu'da Epi-Paleolitik[12], Avrupa'da ise Mezolitik izler. Yakındoğu coğrafyasında, M.Ö. 20.000 – 18.000'lerde dünyadaki son buzul dönemi Würm'ün en üst düzey buzul koşullarıyla başlamış ve buzul aşamasının son bulmasıyla, M.Ö. 10.000'lerde sona ermiştir. Epi-Paleolitik dönemde, başkentimiz Ankara'da yaşamak buzul iklim şartları sebebiyle mümkün değildi. Bu dönemde iklimsel faktörlere bağlı olarak iskân açısından elverişli mağaraların yanı sıra kaya sığınakları ve açık alanlardaki basit barınaklarda avcı- toplayıcı yaşam tarzında konar göçer bir yerleşim modeliyle yaşandığını görüyoruz.

Neolitik Dönem[13]

Epi-Paleotilik dönem sonrası avcı toplayıcı yaşam tarzı yerini yeni bir yaşam biçimine bırakmış, buzul dönemi sona ermiş, üretim başlamıştır. Doğa artık bir şekilde besin kaynakları oluşturmaya başlamıştır. Avcı-toplayıcı yaşamdan yavaş yavaş üretime doğru geçilmiştir. İlk köy yerleşimleri, üretim yapan çiftçiler günümüzden 12.000 yıl önce Neolitik (Yeni Taş, Cilalı Taş) ile birlikte görülmeye başlar. Neolitik Dönemde, yeni geçim ekonomisi, yeni teknoloji, yeni metotlar ortaya çıkmıştır. Bu bir devrimdir. Hayatın her alanı değişikliğe uğramıştır. Yiyecek üretimi, üretim araçları, köy yaşamı, sosyal ilişkiler, çevre ve zaman algısı ile yeni bir kültür doğmuştur. Her bölgedeki gelişim aynı değildir. Yakındoğu'dan Anadolu'ya doğru zaman farklılıkları mevcut olup, Neolitik Dönem'in Güneydoğu Anadolu ve Yakındoğu'da M.Ö. 11000'lerde, Orta Anadolu'da Çatalhöyük'te M.Ö. 8500'lerde, Balkanlarda ise M.Ö. 6.bin başlarında yaşanmaya başladığını görüyoruz. Neolitik'in bir diğer yeniliği de kilden yapılıp pişirilen çanak çömlekler olmuştur. Neolitik bu nedenle kendi içinde, Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik olarak ikiye ayrılır. Çanak Çömleksiz Neolitik'de yerleşik yaşam ve bunun gereği mimari, köy yaşantısı ortaya çıkar. Beslenmeye tahıllar ve evcilleşme sürecindeki hayvanlar katılır. Bu dönem evcilleştirme ve tahıl üretimi dönemidir. Koyun, keçi, domuz, sığır

12 M.Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş, Epi-Paleolitik Dönem, Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar*, 2009.

13 *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye' de Neolitik Dönem, yeni kazılar, yeni bulgular* (ed. M. Özdoğan- N. Başgelen) 2007; J. Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları, Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*, Cilt 1, 2014.

gibi bazı hayvanlar evcilleştirilmeye başlar. Tarımda, yabani tahılların, baklagillerin sadece toplanarak tüketilmesi yerine, bunların ekilip yetiştirilmesiyle giderek artan üretimde yeni türler görülür. Buğday, arpa, mercimek, bezelye, nohut, burçak, keten üretimi yapılan önemli bitki türleridir. Yeni beslenme alışkanlıkları yeni teknolojileri gerektirmiştir. Örneğin ele geçen iki bazalt ezgi taşından, bu taşlar arasında ezilerek "un" elde edildiğini, kesici kenarlı çakmaktaşı bıçakların geçirildiği boynuz saplarından oraklarla tahıl hasatının yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de ortak kullanıma yönelik yapılar, tapınaklar Hallan Çemi'de, Çayönü'nde, Nevali Çori'de, Göbekli Tepe'de inşa edilmiştir. Bunlardan bugün en çok tanınanı Şanlıurfa'daki Göbekli Tepe'dir[14]. Harran ovasına hâkim konumuyla M.Ö. 10.000 – 9.000 yıllarına tarihlenen tabakalara sahip olan Göbekli Tepe'de yerleşim yeri bulunmamış ancak tek parça taştan boyları 5 m.ye ulaşan T biçimli dikilitaşlardan yapılmış çapları 10 ila 30 m. arasında değişen yuvarlak planlı, kullanımları sona erdiğinde gömülerek terk edilmiş dairesel kutsal yapılar açığa çıkarılmıştır. Göbekli Tepe'deki dikilitaşların bir kısmı hayvan betimleriyle bezelidir.

Neolitik dönemde M.Ö. 7. Bin başından itibaren başlayan çöküşle, Çanak Çömleksiz Neolitik dönem yerleşimlerinin terk edildiği, kil kapların yaygın olarak kullanıldığı, yeni yerleşimlerin eskilerinin yerini aldığı "Çanak Çömlekli Neolitik" dönem başlar. Artık insan kilden güneşte kuruttuğu basit kaplar yapıyor; buğday, arpa, mercimek, çavdar ve baklagilleri üretiyor. Hasatını yapıyor, öğütme taşlarıyla ununu elde ediyor. Evcilleştirdiği koyun, keçi, domuz, sığır gibi evcil hayvanlar sayesinde beslenmek için artık avcılığa muhtaç değildir. Nüfusun kalabalıklaşmasıyla daha büyük yerleşimler karşımıza çıkıyor. Bunlardan biri Orta Anadolu'daki önemli bir neolitik merkez olan Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin en büyük yerleşimi, Konya'nın 52 km güneydoğusunda Çumra ilçesinin kuzeyinde yer alan Çatalhöyük'tür[15]. Burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılar bizlere çok önemli bilgiler vermiştir. Önceki dönem yapılaşma tek-

14 K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı, Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, 2007.

15 J. Mellaart, *Çatalhöyük. Anadolu' da Bir Neolitik Kent*, 2003.

niğinin devamı niteliğinde kerpiçten, bitişik düzende inşa edilmiş evler Çatalhöyük'te de ortaya çıkmıştır. Evlere damdan girilmektedir. Bu tip planlama ile yerleşim yeri vahşi hayvanlardan ve diğer tehlikelerden doğal olarak korunmaktadır. Çatalhöyük evlerinin, tapınaklarının duvarlarında genel olarak kırmızı ve kahverenginin tüm tonlarıyla boyanmış duvar resimleri bulunmuştur. Bugün Anadolu Medeniyetleri müzesinde sergilenen Çatalhöyük'teki bir tapınağın duvarına boyanmış manzara resmi çok dikkat çekicidir. Önde teraslar halinde sık biçimde inşa edilmiş dörtgen yapılarla bir kent, ardında ise patlayan bir yanardağ resmedilmiştir. Bunun Çatalhöyük'ten de görülebilen Konya ovasının doğusundaki volkanik Hasan Dağı'nın patlaması olduğu düşünülmektedir. Tapınakların, evlerin duvarlarında boğa başlarının yanı sıra insanlarla birlikte veya tek başına betimlenmiş boğalar, gömü ritüelleri, kuşlar, akbabalar, tanrıçalar, geyikler, leoparlar, geyik avı gibi duvar resimleri yer almaktadır[16]. Çatalhöyük duvar resimleri o dönemin yaşantısını, inançlarını, adetlerini gözler önüne sermektedir. Av sahnelerinin yanı sıra başsız insanların, yani ölülerin yanlarında kanatlarını açmış akbabaların resmedildiği duvar resimleri Çatalhöyüklülerin gömü adetlerinin ilk aşamasını, yani ölünün konutların içine gömülmeden önce yumuşak dokularının akbabalar tarafından temizlenmesini göstermektedir. İskeletler iyice kuruduktan sonra evlerindeki sekilerin altına, çoğunlukla hoker tarzında gömülmüşlerdir. Ev ve tapınakların çoğu aile mezarlıkları görevi görmüştür. Bir yapı ne kadar uzun süre kullanılmışsa içindeki gömü sayısı da o denli fazladır.

Çatalhöyük'ün bir diğer önemli eser grubu figürinlerdir. İki büyük vahşi hayvana yaslanarak doğum yapan "Hayvanlar Hakimesi" betimli Ana Tanrıça heykelciği, bereketi sembolize ederken ürünlerin verimliliğini arttırmak için kullanılmış olmalıdır.

Kalkolitik Dönem[17]

M.Ö. 5500-5000 yıllarından M.Ö. 3000'e kadar, taş aletlerin yanında madenin, bakırın da kullanılmaya başladığı bu devre tarihçiler

16 I. Hodder, *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü, Türkiye'nin Antik "Kasaba"sının Gizemleri Gün-ışığına Çıkıyor* (çev.D.Şendil), 2006.

17 J. Mellaart, *The Chalcolitic & Early Bronze Ages in the Near East & Anatolia*, 1966; J. Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları, Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri*, Cilt 1, 2014.

Taş ve Maden Devri anlamına gelen Kalkolitik Dönem adını vermişlerdir. Neolitik dönemin kazanımları, buluşları, gelişmeler bu dönemde de devam eder metal giderek taşın yerini daha fazla alır. Yerleşmeler, köyler kalabalıklaşır buna bağlı olarak yeni yönetim biçimleri, bölgesel ticaret ortaya çıkar. Bu dönemde bakırı elde edebilmek için başka değerli maddelerle değiştirme ihtiyacı ticareti doğurmuş, karşılıklı ticaret de alışveriş için gerekli olan haberleşmeyi zorunlu kılmıştır. Bu dönem önemli merkezleri olarak Burdur-Hacılar, Beycesultan, Can Hasan karşımıza çıkıyor. Dönem sonunda Mezopotamya'da resimsel işaretler, hieroglifli ilk yazılı belgeler ortaya çıkmaya başlıyor.

Tunç Devri

Geç Kalkolitik dönem sonunda bakırla kalayı birbirine karıştırarak tunç elde edip, tunç üretimine geçilmesiyle birlikte Tunç Devri (M.Ö. 3000-1200) olarak adlandırılan dönem başlıyor[18]. Tuncun keşfiyle madencilikte, ticarette ilerleyen insan tunçtan silah, kap-kacak, süs eşyaları üretip satarken kentleşmede büyük ilerleme kaydediyor. Bunun sonucunda merkezi yönetimler oluşuyor, ilk krallıklar karşımıza çıkıyor.

Erken Tunç devrinde (M.Ö.3000-2000) Anadolu'da çok sayıda yerleşim yerini görüyoruz. Bu dönemde madencilik ilerliyor, Alacahöyük, Troia gibi kentlerde açığa çıkarılan madeni eserler dönemin zenginliğinin göstergesidir. Ankara Üniversitesinin amblemi olan Alacahöyük güneş kursu (Resim 2) bu dönemin eseridir. Yine Sıhhiye meydanından tanıdığınız heykel de bu dönemin eseridir. Alacahöyük kazılarında Erken Tunç dönemine ait Hatti kral mezarlarında altın, gümüş süs eşyaları, kaplar, silahlar ile önemli bronz eserler, dini semboller, güneş kursları gün ışığına çıkarılıyor. Alacahöyük mezarlarında *inhumasyon* beden gömü ve *pithos*lar içerisine *hoker* (ana rahmindeki pozisyonuyla) gömüler görülüyor.

Tunç devrinin altın, gümüş ve bakır süs eşyaları dönemin madeni zenginliklerini, maden işçiliğinin ulaştığı üst seviyeyi gösteriyor. Batı Anadolu'nun madenciliğine ışık tutan Troia definesi Erken Tunç Dönemine tarihleniyor. Troia[19] höyüğünün alt tabakalarına,

18 J. Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age*, 1985.
19 *Troia, Traum und Wirklichkeit, Troia, Düş ve Gerçek (çev. S.Bulgurlu Gün)*, 2001.

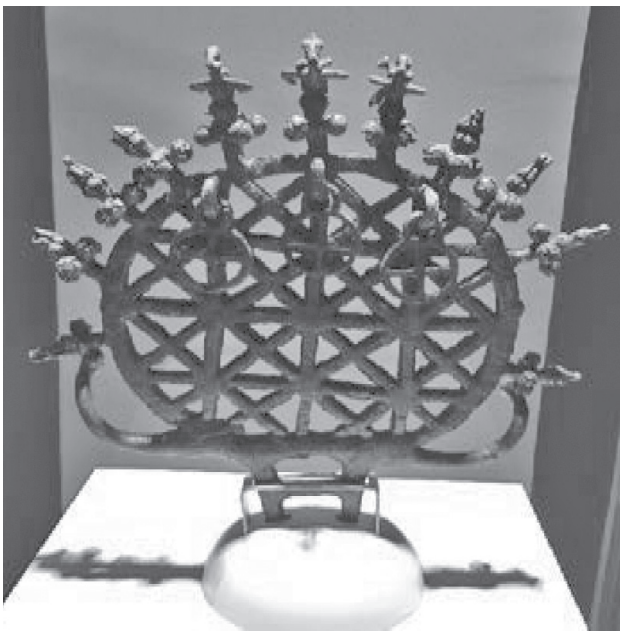

Resim 2. Alacahöyük, Hatti Güneş Kursu

M.Ö. 2500'lerde surla çevrili olan Troia II'ye ait olan bu eserler 1873 yılında Alman H. Schliemann'ın yaptığı kazılarda çıkıyor. Altın diademler, küpeler, yüzükler, düğmeler dışında altın, gümüş, bakır kaplardan oluşan ve Priamos'un Hazinesi olarak adlandırdığı defineyi Schliemann bulur bulmaz yurt dışına kaçırmıştır.

Orta Tunç Devri (M.Ö. 2000-1500) oldukça parlak bir dönemdir. Mimarlık, heykeltıraşlık, çömlekçilik üstün bir seviyeye ulaşmıştır. Tunç eserler büyük bir bolluğa ulaşmış ayrıca altın, gümüş ve elektron eserler saraylarda büyük ölçüde yer almıştır.

Anadolu'ya MÖ. 1950'lerden itibaren Asurlu tüccarlar geliyor. Bunlar yazıyı da beraberinde getiriyorlar. Orta Anadolu'da yazı kullanılmaya başlıyor ve yazının kullanıldığı bölgelerde bu dönem Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılıyor. Asurlu tüccarlar, Asur üretimi kalay, keçi kılı, dokuma ürünleri, elbise kumaşı, süs eşyası, bazı kokular, fildişini getiriyorlar, Anadolu'dan Anadolu üretimi kereste, bakır, altın, gümüş, değerli taşları alıyorlar. Böylece Asurlu tüccarlar Anadolu'ya dillerini, çivi yazılarını, silindir mühür geleneğini ve fildişini getirmiş oluyorlar. Belgelerde yerli krallıkların ve yö-

neticilerin isimleri geçmektedir. Bunlardan biri Kaniş Kültepe'dir[20]. Kültepe kazılarında 25 bine yakın pişmiş toprak, çivi yazılı tablet ele geçmiştir. Bu tabletlerde Anadolu'nun, Mezopotamya'nın tarihi ve sosyal verilerini barındıran, o dönemin tüccarlarının yaptığı ticari faaliyetler yazılıdır. Bize çok kıymetli bilgileri ulaştıran Kültepe tabletleri bu nedenle 2015 yılında UNESCO Dünya Belleği kütüğüne kaydedilmiştir.

M.Ö. 17. yüzyılda Orta Anadolu'da merkezi otoriteyi sağlayan, ekonomik ve siyasi gücü elinde tutan Hititler[21], Orta Anadolu'nun yerli kavmi Hattilerle kaynaşmış ve kendilerine "Hatti ülkesinin halkı" demişlerdir. M.Ö. 1650 – 1150 yılları arasında Eski krallık ve İmparatorluk Dönemi olarak incelenen Hititler M.Ö. 12. Yüzyılda Deniz Kavimleri Göçü ile yıkılmıştır. Dünyanın ilk uluslararası antlaşması M.Ö. 1274 yılındaki Kadeş Savaşı sonrası, Hitit Kralı III. Hattuşili ile Mısır kralı II. Ramses arasında "dostluklarının, kardeşliklerinin ve büyük krallıklarının devamı için yaptıkları" antlaşmadır. Kadeş barış antlaşması kil tableti 1906 da Boğazköy kazılarında bulunmuştur. Hititlerin başkenti Hattuşa yani Boğazköy dini, idari ve siyasi bir merkez olup Yakındoğu'nun en önemli başkentlerinden biridir. Tapınakların, mabet sarayların, evlerin, resmi yapıların, işliklerin bulunduğu surlarla çevrili başkentin ana kapılarında kenti kötülüklerden koruyan aslan, *sfenks* kabartmaları vardır. Boğazköy Yazılıkaya[22], bir açık hava mabedidir. Hitit tanrılarının sivri başlıklı, kısa etekli, ucu kıvrık ayakkabılı karakteristik betimlerini Hitit Yazılıkaya kabartmalarında görmek mümkündür. Tanrılar için gerçekleştirdikleri dini törenlerde kullandıkları *rhyton*lar, törensel sunu kapları bugün Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmektedir. İnandık, Hüseyindede gibi kabartmalı Hitit dini vazoları üzerindeki tasfirlerde Hititlerin dinsel törenleri anlatılmaktadır. Hitit dini vazosunda gördüğümüz boğa akrobasisi sahnesinin çok benzerini Girit'te Minos Uygarlığında da görüyoruz. Hititlerin batıdaki komşusu, Ege uygarlıklarından Mykenae'ın *akropol*ünde de iri, *kyklopien* tarzda surlarla çevrili bir

20 T. Özgüç, *Kültepe Kaniš/Neša*, 2005.

21 E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, 1961; A. Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu*, Cilt I, 2009; *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, *1000 Tanrılı Halk*, H. Willinghöfer-U. Hasekamp (ed.) 2002.

22 J. Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, 2011.

saray, tapınak ve aslanlı bir kapı karşımıza çıkmaktadır. Böylece Anadolu ve Ege'nin komşu uygarlıklarında mimaride görülen benzerliklerin yanı sıra dinsel törenlerde, inanışta da benzerlikler olduğunu saptıyoruz.

Myken, Hitit uygarlıkları M.Ö. 1200-1100'lere geldiğimizde güçlü göç dalgalarıyla sarsılıyor ve yıkılıyor, Geç Tunç Devri sona eriyor[23].

Demir Devri

M.Ö. 2. binin sonunda büyük ve çeşitli göçler Doğu Akdeniz'de gerçekleşiyor ve Demir Devri dediğimiz dönemin başlangıcında mevcut güçlü uygarlıklar yıkılıyor, binlerce kişinin yer değiştirmesi ile birlikte yazı yok oluyor, anıtsal mimari de yok oluyor. Yazılı kaynakların susması nedeniyle karanlık çağ olarak adlandırılan bu dönem başında insanlar yaşamda kalma mücadelesi veriyor. Ama bu karanlık çağ sonrası Hititlerin devamı olan Geç Hitit Beylikleri, Urartu, Frigya, Lydia, Karia, Lykia uygarlıkları Anadolu'da tarih sahnesine çıkıyorlar.

M.Ö. 1200-800 yıllarında güneydoğu Anadolu'da Geç Hitit Beyliklerinin[24] iskânının kesintisiz devam ettiği görülmüştür. Gaziantep-Karkamış, Orta Anadolu'daki merkezi Hitit imparatorluk otoritesinin ortadan kalkmasından sonra bölgedeki en güçlü beyliktir. Kargamış kentinin duvarlarındaki M.Ö. 8. Yüzyıla ait *orthostat* kabartmalarında krallar, prensler, savaş arabaları, *khimaira* yer alıyor. Bizim Çatalhöyük'te neolitik dönemde gördüğümüz ana tanrıça, Karkamış'ta tanrıça Kubaba, Frig'de Kybele olarak karşımıza çıkıyor[25].

Karkamış'ın kuzeyindeki Malatya-Aslantepe'den, Geç Hitit Kralı Tarhunza'nın ayakta duran heykeli MÖ 8. yüzyıla aittir. Adana Karatepe'de, günlük yaşamdan konuları *orthostat* kabartmalarında görüyoruz. Bu sahnelerde ayı oynatan bir kişi, çocuğu oldukça büyük olmasına rağmen emziren bir anne, kurban taşıyan kişi gibi sahneler Geç Hitit sanatının Karatepe örnekleridir. Yine M.Ö. 730'lara tarihlenen Konya Ereğli'sinde bulunan İvriz kaya kabartmasında Tanrı Tarhunzas ve Tabal Kralı Warpalawas görülüyor.

23 R. Drews, Tunç Çağı'nın Sonu, (çev. T.Ersoy, G.Ergin), 2014.
24 E. Akurgal, *Späthethitische Bildkunst*, 1949.
25 L.E. Roller, *Ana Tanrıça'nın izinde, Anadolu Kybele Kültü*, (çev.B.Avunç), 2004.

Doğu Anadolu'da ise 1274'de adı ilk kez duyulan, Beylikler döneminin ardından M.Ö. 850'lerde krallık dönemini yaşayan Urartular[26] M.Ö. 6. Yüzyıl başında tarih sahnesinden silinmiştir. Kendilerine "Biainili" yani "Vanlı" diyorlar. Bugünkü Van (Tuşpa) onların başkentidir. Kral Menua (M.Ö.800'de) Van ovasının sulanabilmesi için 56 km uzunluğunda su kanalı yaptırmış. Su kanalının[27] yapı yazıtına şöyle yazdırmış; "İşpuini'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı aştı. Adı Menua Kanalı'dır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Menua, güçlü kral, Biainili Ülkeleri'nin kralı, Tuşpa kentinin efendisidir. Menua der ki: Kim bu yazıtı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına; 'bu kanalı ben açtım' derse o, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar tarafından mahvedilsin; güneş ışığından yoksun edilsin". Urartuların inandığı, kutsadığı ve adlarına belirli dönemlerde kurban kestiği 79 tanrı, tanrıça ve tanrısal özellik bulunmaktadır. Bu tanrılardan ilk üçü Haldi (baş tanrı), Teişaba (fırtına tanrısı) ve Şivini (güneş tanrısı)'dir. Urartular Yeni Asur stilindeki çivi yazısını kullanırlar.

Frigler[28], Balkanlardan Anadolu'ya 1200'lerdeki göç dalgasıyla gelmiş bir Trak kabilesidir. M.Ö. 750'den sonra Anadolu'da etkin bir kültür haline gelen Frigler Eskişehir, Kütahya, Afyon, Ankara ve Sakarya civarında yaşamışlardır. Başkentleri Gordion'dur. Efsanevi kralları Midas'tır, Assur kaynaklarında Muşkili Mita olarak geçer. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Midas'ın mezarı olarak anılan Gordion büyük Tümülüste ele geçen eserler ile eşek kulaklı Midas'ın pişmiş toprak figürini sergilenmektedir. Friglerin baş tanrısı, ana tanrıçası Kybele'ye Frigler "Matar" yani ana derler. Frig Vadisindeki kaya anıtları bu dünya ile öteki dünya arasındaki geçişi temsil etmektedir. M.Ö. 7. Yüzyılın ilk çeyreğindeki Kimmer istilasıyla başkent Gordion yağmalanıp yıkılmıştır.

Karanlık çağ sonrası Anadolu'da gördüğümüz bir diğer uygarlık Lydia[29] Uygarlığıdır. Hint-Avrupa kökenli Lydler M.Ö. 7. yüzyılda

26 E. Akurgal, *Urartäische und altiranische Kunstzentren*, 1968; *Urartu-Doğu'da Değişim* (ed. K.Köroğlu, E. Konyar), 2011.
27 O. Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, 1997.
28 E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, 1955; *Frigler, Midas Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde* (ed. T. Tüfekçi Sivas, H. Sivas), 2012.
29 *Lidyalılar ve Dünyaları* (ed. N.Tekdemir), 2010.

Friglerin Kimmer saldırıları ve talanları sonucu güçlerini kaybetmesi sonucu Orta Anadolu'nun egemenliğini ele geçirmiştir. Tarihin babası Herodotos, Lydia'da meydana gelen açlık sonucunda, Lydialıların İtalya'ya göç ettiklerinden ve bu halkın Etrüsklerin atası olduğundan bahsetmektedir. Perslerin M.Ö. 546 yılında Lydlerin başkenti Sardes'i ele geçirmesiyle tarih sahnesinden silinmişlerdir. Lydialıların başkenti Sardes civarındaki Tümülüsler nedeniyle bölge bin tepeler olarak anılıyor. Bu Tümülüs mezarların zengin ölü hediyeleri maalesef definecilerin her zaman ilgisini çekmiş, 1960'lı yıllarda Lydia Tümülüslerinden yurt dışına kaçırılan eserlerden bir bölümü yurda geri getirilebilmiştir. Karun Hazinesi olarak adlandırılan eserler bugün Uşak Müzesinde sergilenmektedir.

M.Ö. 2. Binyılda Hitit ve Mısır kaynaklarında Karkişa – Karakişa olarak, M.Ö. 1. Binde Perslerce Karka olarak adlandırılan Karlar Herodotos'a göre Minos uyruğunda Ege adalarında yaşarlarken, sonradan ana karaya göçmüşlerdir. Anadolu'nun güneybatı kıyısında yer alan ve İonia, Frigya ve Lykia tarafından çevrilen dağlık bölgeye Karia[30] denilmektedir. M.Ö. 7-6. yüzyıllarda Lydia Krallığı topraklarına katılan Karia da M.Ö. 6. Yüzyılda Pers egemenliğine girmiştir. M.Ö. 4. yüzyılda Pers satrapı olan yerli bir aile, Karia kralı Hekatomnos ve çocukları Maussollos, Artemisia, İdrieus, Ada, Piksodaros Karia'yı yönetmişlerdir. Başkentleri Mylasa (Milas) ve Halikarnassos (Bodrum) ailenin mezar anıtlarını barındırır. Günümüze ulaşan "mozole" kelimesi, Maussollos'un (M.Ö. 377-353) dünyanın yedi harikasından biri sayılan anıt mezarından gelir. Babası Hekatomnos'un Milas'taki mezarı 2010 yılında definecilerce bulunup soyulmuştur.

Hitit ve Mısır kaynaklarında Lukku, Lukka adıyla anılan yerle klasik Lykia bölgesi ilişkilendirilmektedir[31]. Lukka topraklarında, Luvi kökenli bir halkın soyundan geldiği varsayılan Lykialılar Güneybatı Anadolu'da oturmuşlardır[32]. Hint-Avrupa dil grubuna ait Lykçe, Luviceyle benzerlik gösterir. Ele geçen Lykçe yazıtlar daha çok M.Ö. 4. Yüzyıla tarihlenir. Büyük İskender sonrası Yunancayı kullanmışlardır.

30 G. E. Bean, *Karia*, 1987.
31 C. Bayburtluoğlu, *Lykia*, 2004.
32 *Lukka'dan Likya'ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi* (Ed. H.İşkan, E.Dündar), 2016.

Klasik Yunan Uygarlığının başlangıç dönemi M.Ö. 650-480 yılları arasındaki Arkaik Dönemdir. Ardından Klasik Dönem (M.Ö. 480-330), Hellenistik Dönem (M.Ö. 330-30) gelir[33].

Arkaik dönemde (M.Ö. 650-480) altın çağını yaşayan Batı Anadolu'daki, İonia *polis*leri Ege'nin dünya ticaretine katılmasıyla ve Karadeniz'de Akdeniz'de koloni kentleri kurarak zenginleşmiştir. Miletos, Phokaia gibi kentler Anadolu dışında çok sayıda koloni kentleri kurmuşlardır. Özgür düşüncenin ve bilimin doğuşu Arkaik dönemde yine İonia kentlerinde görülür. Miletoslu filozoflardan Thales her şeyin temeli su olduğunu söylemiş, MÖ. 585'te ilk güneş tutulmasını hesaplamıştır. Miletoslu Anaksimandros, Anaksimenes, Ephesoslu Herakleitos Arkaik dönemin diğer İonialı filozoflarıdır. Arkaik dönemde dünyanın yedi harikasından biri sayılan Efes Artemis Tapınağı inşa edilmiştir. *Kuros* (genç erkek) ve *kore*ler (genç kız) arkaik dönemin heykelleridir[34]. Mitolojik sahnelerin yer aldığı siyah ve kırmızı figürlü vazolar bu dönemin seramik sanatını göstermektedir.

Arkaik dönemde, Anadolu'daki İonia kentleri altın çağını yaşarken, M.Ö. 546'da Lydia krallığının Perslerce yıkılması ve Anadolu'nun Pers[35] egemenliğine girişiyle bu altın çağ bitiyor ve Atina'nın üstünlük yılları (M.Ö. 478-431) başlıyor. Anadolu'daki Pers egemenliği ve etkisi Büyük İskender'in Anadolu'yu fethine kadar, 200 yüzyıl boyunca devam edecektir.

Klasik dönemde, Pers tehlikesini Yunanistan'dan uzaklaştıran Atina ve ittifaka katılan Yunan kent devletleri Perslere karşı "Attik-Delos Deniz Birliğini" kurup vergi toplayarak önemli bir güç oluşturuyorlar. Klasik Dönem heykel sanatında[36], insan anatomisi en iyi şekilde tanınıp, ideal bir betimlemeyle heykeltıraşlık eserleri meydana getirilmiştir.

Hellenistik Dönem (M.Ö. 330-30)

Hellenistik Dönem Büyük İskender'in Boğazları geçerek Anadolu'ya gelişi, Persleri yenmesiyle başlar. Mısır'dan Hindistan'a kadar olan

33 J. Boardmann, *Yunan Sanatı*, (çev. Y.İlseven), 2005.
34 J. Boardmann, *Yunan Heykeli Arkaik Dönem*, (çev. Y. Ersoy), 2001.
35 *Persler – Anadolu'da Kudret ve Görkem* (ed. Ç.Karaöz, K.İren, N.Tekdemir, Ö.Kasar), 2017.
36 J. Boardmann, *Yunan Heykeli Klasik Dönem*, (çev. G. Ergin), 2005.

toprakları çok genç yaşta fethetmiş olan B. İskender M.Ö. 323'te 33 yaşındayken ölmüştür. Ölümü sonrasında arkasında bıraktığı büyük Makedon İmparatorluğu, komutanları tarafından paylaşılmıştır. Makedonya Krallığı, Ptolemaios Krallığı, Seleukos Krallığı, Pergamon Krallığı Hellenistik Dönemdeki varlıklarını Roma'nın egemenliğine kadar sürdürmüşlerdir.

Hellenistik Dönemde Anadolu'daki en önemli krallıklardan biri Bergama[37] Krallığıdır. Hellenistik dönem heykeltraşlığında[38] realizm, duygular ön plana çıkmıştır. Bergama Zeus Altarının kabartmaları Hellenistik dönem heykeltraşlığının geldiği üst seviyeyi göstermesi açısından çok önemlidir. Duygular, heyecan, hatta acı hissi bile bu yüksek kabartmalarda güzel bir şekilde yansıtılmıştır. İnsanlığın yontma taş aletlerden Hellenistik döneme ulaştığı sanat seviyesi gerçekten hayranlık uyandırıcıdır. Hellenistik dönem M.Ö. 30 yılında Oktavianus'un, son ardıl krallık olan Ptolemaios sülalesinden Mısır Kraliçesi Kleopatra ile Romalı komutan Antonius'u yenmesiyle son bulur.

Aktium savaşı sonrasında M.Ö. 30'da Oktavianus artık Roma'nın dolayısıyla Akdeniz dünyasının gerçek ve tek lideri olmuştur. Roma Senatosu M.Ö. 27'de Oktavianus'a başkomutan-imperator ünvanıyla birlikte augustus-ulu ünvanı vermiştir.

Roma İmparatorluk Dönemi (M.Ö.30-M.S. 395)

İmparator Augustus ile birlikte 500 yıllık Roma Cumhuriyet dönemi yerini Roma İmparatorluğuna bırakmıştır. Roma İmparatorluğu yaklaşık 400 yıl boyunca antik dünyadaki egemenliğini sürdürecek, Roma sanatı ve mimarisi[39] tüm Akdeniz'e hakim olacaktır.

İtalya'da doğmuş olan Roma, Cumhuriyet döneminin (M.Ö. 509-31) son yüzyılında ve İmparatorluk dönemi (M.Ö. 30- M.S.395) boyunca Anadolu'yu egemenliği altında tutmuştur. M.Ö. 25'te Roma İmparatorluğunun yeni eyaleti olan Galatia'nın başkenti Ankyra'da, romanizasyon kapsamında bugün Hacı Bayram-ı Veli Camii'nin bulunduğu tepede, Roma'nın gücünü göstermesi için, Augustus ve Roma Tapınağının inşaatına başlanmıştır. (Resim 3)

37 Pergamon, Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent (ed. F. Pirson, A. Scholl), 2014.
38 R.R.R.Smith, *Hellenistik Heykel*, (çev.A.Yoltar Yıldırım), 2002.
39 M. Wheeler, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, (çev.Z. Koçel Erdem), 2004.

Resim 3. Ankara, Augustus ve Roma Tapınağı

Bu tapınakla yeni kurulan eyalette imparatorluk kültü oluşturulmuş, imparator Augustus tanrılaştırılmıştır. Tapınağın duvarlarına imparator Augustus'un yaptığı işler Grekçe ve Latince olarak kazınmıştır[40]. Bu nedenle yapı yazıtlar kraliçesi olarak literatürde anılmaktadır.

Bunun dışında Ankara, Roma Dönemi Tiyatrosu (M.S. 2. yy), Caracalla Hamamı (M.S. 3. yy başı), Sütunlu Cadde (M.S. 2.yy), kuzey güney yönlü Cadde - Cardo (M.S.2.yy) Roma dönemi Galatia eyaletinin başkenti Ankyra'dan[41] günümüze ulaşan en önemli yapılardır.

M.S. 4. yüzyılın başında İmparator Constantine'in Hristiyanlığı imparatorluğun resmi dini ilan etmesi ve yeni imparatorluk başkenti olarak Constantinopolis'i kabül etmesi ardından Roma İmparatorluğunun, imparator Theodosius'un oğulları arasında M.S. 395'de Doğu ve Batı Roma olarak bölünmesi imparatorluğun sonunu getirmiştir. Batı Roma İmparatorluğu M.S. 476'da yıkılmış, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğu ise 1453'e kadar varlığını devam ettirmiştir.

40 *Augustus, Monumentum Ancyranum, Ankara Anıtı,* (çev. Ç. Dürüşken), 2009.
41 M.Kadıoğlu, K.Görkay, S.Mitchell, *Roma Dönemi'nde Ankyra*, 2011.

Son olarak, Aydın, Sultanhisar, Nysa antik kentinde başkanlığımda yürütülen kazı çalışmalarından söz etmek istiyorum. 1907-1909'da Almanların çalışıp ilk topografik planını çıkardığı bu kentte, Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanların meclis binasında kazılar yaptığını biliyoruz. Karia Bölgesi'nde yer alan Nysa Antik Kentinde Ankara Üniversitesi olarak 1990 yılından itibaren kazı ve araştırma çalışmalarımızı yürütüyoruz. Hellenistik dönem orijinli kentin Roma Döneminde yenilenmiş, inşa edilmiş yapılarında tiyatrosunda, *agora*sında, meclisinde, kütüphanesinde, *gymnasion*unda, o dönemin mahkeme binası ve kapalı çarşısı olan çarşı *bazilikası*nda, *forum* alanında, kentin ana caddesi ve caddelerinde kazılar yürütülmüştür. Bir vadinin iki yakası üzerine kurulmuş olan kentin doğu ve batı yakasını üç köprü ve bir tünel birbirine bağlamaktadır. (Resim 4) Çalışmalarımız sırasında kente Roma döneminde hizmet etmiş olan hayırseverlerin, zenginlerin yazıtları kentin ana caddesinde açığa çıkarılmış olup çok kıymetli bilgilere ulaşılmıştır. Kazıda açığa çıkarılan tüm yapıların, eserlerin onarım ve koruma çalışmaları tarafımızca kazı boyunca gerçekleştirilmektedir. Bunun yanı sıra ziyaretçiler için bilgilendirme panoları yerleştirilmekte, kent genelinde temizlik ve çevre düzenleme çalışmaları yapılmaktadır. Böylece kazı çalışmalarıyla gün yüzüne çıkarılan antik kenti ülkemiz turizminin hizmetine sokmak için de gayret göstermekteyiz.

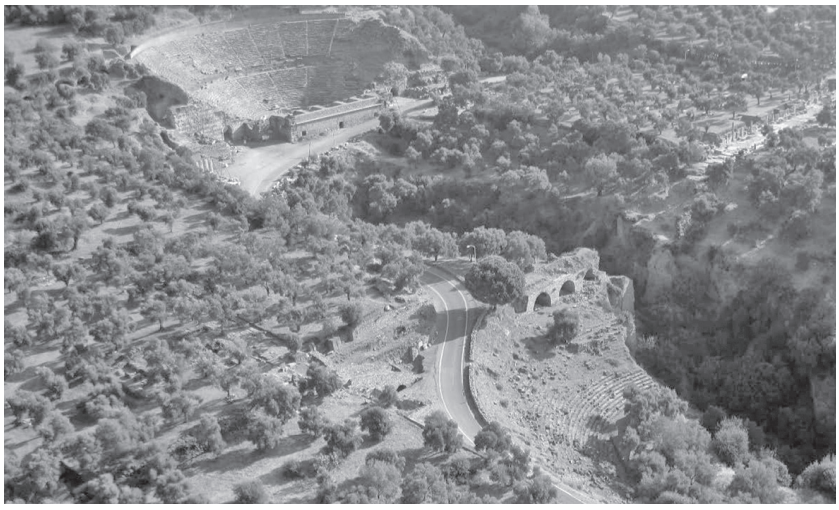

Resim 4. Nysa Antik Kenti, Sultanhisar/Aydın

Arkeoloji tarih araştırmalarında çok önemli bir yere sahip, dikkat çekici, ilgi uyandıran bir meslektir. Bununla birlikte birtakım zorlukları barındıran kazı çalışmalarında görev yapan arkeologlar, sanat tarihçiler, mimarlar, işçiler özellikle yaz aylarında güneşin altında uzun süre özveriyle çalışmak durumundadır. Ancak tüm bu özverili çalışmalarla, Atatürk'ün de sözünü ettiği "emsalsiz hazineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserleri" açığa çıkarılabilmekte, Anadolu Uygarlıkları hayat ve anlam bulmaktadır.

Kaynaklar

E. Akurgal, *Späthethitische Bildkunst*, 1949.

E. Akurgal, *Phrygische Kunst*, 1955.

E. Akurgal, *Die Kunst der Hethiter*, 1961

E. Akurgal, *Urartäische und altiranische Kunstzentren*, 1968.

Augustus, Monumentum Ancyranum, Ankara Anıtı, (çev.Ç.Dürüşken), 2009.

C. Bayburtluoğlu, *Lykia*, 2004.

G. E. Bean, *Karia*, 1987.

O. Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları*, 1997.

E.J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, 1968;

O. Bingöl-A.Öztan-H.Taşkıran (ed.), *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı, Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve kazıları (1936-2011)*, 2012.

J. Boardmann, *Yunan Heykeli Arkaik Dönem*, (çev. Y. Ersoy), 2001.

J. Boardmann, *Yunan Sanatı*, (çev. Y.İlseven), 2005.

J. Boardmann, *Yunan Heykeli Klasik Dönem*, (çev. G. Ergin), 2005.

C.W.Ceram (Kurt W.Marek) *Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler* (çev.H.Örs), 1986.

R. Drews, Tunç Çağı'nın Sonu, (Çev. T.Ersoy, G.Ergin), 2014.

C. Farizy, "Paléolithique", *Dictionnaire de la Préhistoire* (Ed. André Leroi - Gourhan), 1988, s.799-800,

I. Hodder, *Çatalhöyük, Leoparın Öyküsü, Türkiye'nin Antik "Kasaba"sının Gizemleri Günışığına Çıkıyor* (çev.D.Şendil), 2006.

U. İğdemir, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Tarih Kurumu*, 1973.

H. İşkan-E.Dündar (ed.), *Lukka'dan Likya'ya, Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, 2016.

M. Kadıoğlu, K.Görkay, S.Mitchell, *Roma Dönemi'nde Ankyra*, 2011.

Ç.Karaöz-K.İren-N.Tekdemir-Ö.Kasar (ed.) *Persler – Anadolu'da Kudret ve Görkem*, 2017.

M. Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş, Epi-Paleolitik Dönem, Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar,* 2009.

H.Z. Koşay v.d., *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, I-V.Cilt, 2013.

K.Köroğlu-E. Konyar (ed.), *Urartu-Doğu'da Değişim*, 2011.

A. Kuhrt, *Eski Çağda Yakındoğu*, Cilt I, 2009.

A.M. Mansel, "Osman Hamdi Bey" *Belleten* Cilt: XXIV, Sayı: 94, 1960, s.291-301.

J. Mellaart, *Çatalhöyük. Anadolu' da Bir Neolitik Kent,* 2003.

J. Mellaart, *The Chalcolitic & Early Bronze Ages in the Near East & Anatolia*, 1966.

C. Renfrew, P.Bahn, *Arkeoloji* (çev.G.Ergin), 2017.

M.Özdoğan-N.Başgelen (ed.) *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye' de Neolitik Dönem, yeni kazılar, yeni bulgular*, 2007.

T. Özgüç, *Kültepe Kaniš/Neša*, 2005.

C. Özgünel, "Cumhuriyet Döneminde Türk Arkeolojisi", *Belleten* Cilt: L, Sayı:198, 1986, s.895-913.

F. Pirson-A. Scholl (ed.), *Pergamon, Anadolu'da Hellenistik Bir Başkent*, 2014.

L.E. Roller, *Ana Tanrıça'nın izinde, Anadolu Kybele Kültü,* (çev.B.Avunç), 2004.

K. Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı, Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, 2007.

J. Seeher, *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, 2011.

R.R.R.Smith, *Hellenistik Heykel*, (çev.A.Yoltar Yıldırım), 2002.

Troia, Traum und Wirklichkeit, Troia, Düş ve Gerçek (çev. S.Bulgurlu Gün), 2001.

N.Tekdemir (ed.), *Lidyalılar ve Dünyaları*, 2010.

T. Tüfekçi Sivas-H. Sivas (ed.), *Frigler, Midas Ülkesinde, Anıtların Gölgesinde*), 2012.

M. Wheeler, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, (çev.Z. Koçel Erdem), 2004.

H. Willinghöfer-U. Hasekamp (ed.) *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, *1000 Tanrılı Halk,* 2002.

J.J.Winckelmann, *Geschichte der Kunst des Alterthums*, 1764.

J. Yakar, *The Later Prehistory of Anatolia: The Late Chalcolithic and Early Bronze Age,* 1985.

J. Yakar, *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları, Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri,* Cilt 1, 2014.

I. Yalçınkaya, "İnsanlık Tarihinden Bir Kesit: Paleolitik Çağ", *Antropoloji ve Yaşlılık, Prof. Dr. Vedia Emiroğlu'na Armağan,* (2000), s.15-30.

İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı*
(Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar)

Mustafa Necati Barış**

Hz. Peygamber sadece İslâm dinini insanlara tebliğ etmek için Allah tarafından görevlendirilmiş bir peygamber değildir. Aynı zamanda içinde yaşadığı toplumun idarî, siyasî, askerî ve hukukî işleriyle de ilgilenmiş ve bu alanlarda da örnek uygulamalar ortaya koymuş bir idarecidir. Kendisine inananları hem maddî hem de manevî açıdan müstakil bir toplum olarak teşkilâtlandırmış ve sonunda onlara kendilerine ait bir devlet ve bu devlete ait bir gelenek bırakmıştır. Hz. Peygamber, daha önce ne herhangi bir hükümdarlık altında birleşmiş ne de herhangi bir devlet geleneği bulunan bir bölgede, ilk defa bir devletin temellerini atmıştır. Gerek devlet başkanı gerekse toplum lideri olarak onun yönetim alanında takip ettiği metotlar ve uyguladığı prensipler çağımızdaki her Müslüman toplum için büyük bir öneme sahiptir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra iş başına gelen Hz. Ebû Bekir ve hilâfeti dönemi ise İslâm Tarihi'nde daha farklı bir yere sahiptir. Onun halifeliği döneminde İslâm toplumu önemli badireler atlatmıştır. Hilâfet tartışmalarının yanı sıra irtidât ve isyan hadiseleri önemli sorunlar olarak ortaya çıkmış ve döneme damgasını vurmuştur. Hz. Ebû Bekir iki yılı biraz aşan halifeliği döneminde her şeye rağmen İslâm toplumunu parçalanmaktan kurtarmış, barış ve huzuru yeniden sağlama yolunda önemli adımlar atmış ve İslâm'ın daha büyük coğrafyalara yayılmasını sağlayacak olan fetih hareketini başlatmıştır.

Hz. Ebû Bekir'in kısa süren hilâfetinden sonraki Hz. Ömer dönemi ise, İslâm'ın Kuzey-Güney, Doğu-Batı istikametinde çok hızlı ve geniş bir şekilde yayıldığı zaman dilimidir. Nitekim Müslümanlar

* Bu çalışma Doktora Tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı, mnecatibaris@hotmail.com, mnecati.baris@bozok.edu.tr

kuzeyde Anadolu ve Hazar Denizi eteklerine, güneyde Nûbe'ye, doğuda Afganistan ve Çin sınırlarına, batıda ise Tunus'a ulaşmışlardır. Devletin sınırları genişledikçe nüfus önceki dönemlere göre üç-dört kat artmış; farklı dil, din ve ırka mensup topluluklar İslâm toplumuna dâhil olmuş ve bunların dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik statülerinin tespit edilmesi zarureti ortaya çıkmıştır. Yine Arap Yarımadası sınırlarını aşarak muhtelif ülkelere sefere çıkan, ardından buralara yerleşen Müslümanların siyasî, sosyal ve ekonomik hayatlarının yeni şartlara göre yeniden şekillendirilmesi gerekmiştir. Devletin ya da toplumun büyümesi ve gelişmesi ile ortaya çıkan sosyal ihtiyaçlara sistemin cevap verebilmesi için yeniden yapılanma, gerekli hale gelmiştir.

Temelleri Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir devirlerinde atılan ancak kurumsallaşması daha çok Hz. Ömer devrinde gerçekleşen İslâm Devleti'nin göze çarpan en önemli kurumlarından bir tanesi şüphesiz yargı kurumudur. İslâm Tarihi'nin ilk dönemindeki yargı kurumu ve bu alanda meydana gelen uygulamalar, daha sonraki dönemlerde pek çok devlet adamını ve hukukçuyu derinden etkilemesine ve onlara örneklik teşkil etmesine rağmen, bir tarihçi gözüyle derinlemesine incelenmemiştir. Bu yüzden biz de bu konuyu yani "*İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı (Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar)*"yı kendimize araştırma alanı olarak belirledik.

1. Câhiliye Döneminde Yargı

Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu evrensel mesajla birlikte kurulan ve ondan sonraki dönemde Müslümanların yapmış olduğu önemli katkılar sayesinde büyüyüp gelişen İslâm medeniyeti incelendiğinde, tarihte eşine az rastlanır bir medeniyet karşımıza çıkmaktadır. Ancak son peygamber Hz. Muhammed'in geldiği toplumu ve bu toplumun temel dinamiklerini bilmeden İslâm medeniyetini ve kurumlarını doğru anlamak ve anlatmak, İslâm Tarihinin ilk dönemlerindeki gelişmeleri isabetli bir şekilde tahlil edebilmek mümkün değildir. Bu sebeple çalışmamıza öncelikli olarak câhiliye dönemindeki yargıyı ele alarak başlayacağız.

İslâm'dan önce Câhiliye Araplarının bugünkü gibi bir devlet sistemleri (yasama-yürütme-yargı), kanunları ve kurumları yoktu. Yine bu anlamda Arapların, aralarındaki anlaşmazlıkların çözümü için başvuracakları herhangi bir yargı kurumları, güven ve huzuru

sağlayan emniyet kurumları ve dış tehlikeleri uzaklaştıracak orduları da yoktu. Yürütme yetkisini elinde bulundurup, suç işleyeni yakalayıp hak ettiği cezayı veren bir hükümet bulunmadığı için vergi vermekle de mükellef değillerdi.[1]

Câhiliye devri Araplarının bugünkü anlamda bir yargı sistemleri ve anayasaları olmamasına rağmen, câhiliye hukuku veya kanunları denilebilecek "örf" ve "âdetleri" vardı.[2] Bununla beraber o dönemin Arap yarımadasının her tarafında farklı hukuk uygulamaları görülürdü. Örneğin güneydeki Yemen bölgesinde kanunlar, hükümdarların emirleriydi.[3] Doğu ve kuzeydoğu bölgesinde ise Zerdüşt dini tesiri altındaki Sâsânî hukuku mevcuttu. Öte yandan bu bölgede bulunan Hıristiyanlar, hukukî ilişkilerinde Roma hukuku ile karışık kilise örf ve âdetlerini esas almışlardı. Hicaz bölgesindeki Yahudiler, Tevrat ve şerhi Talmut hükümlerini uygulamışlar, onlarla birlikte yaşayan Araplar ise Yahudi kanunlarına bağlı kalmışlardı.[4] Kuzeyde kalan Suriye ve Filistin bölgesinde ise Roma Hukuku uygulanıyordu.[5]

İslâm'dan önce Hicaz-Arap toplumunda merkezî bir otorite mevcut olmayıp kabile ve aile birliğine dayalı ve genelde göçebe bir hayat tarzı hâkim olduğundan, hukukî anlaşmazlıkların barışçı yollardan çözülmesinde hukukî işleri yürütecek bir yargı kurumundan ziyade az önce de belirttiğimiz gibi gelenekler, kabile büyükleri ve özellikle de hakemler önemli bir rol üstlenmekteydi.[6] Hakemler; genellikle şan ve şeref sahibi, doğru, emin, adaletiyle tanınmış, tecrübeli, birikimi ve saygınlığı bulunan kimselerden olup;[7] genellikle kabile reis-

1 Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, I-VII, İstanbul, 1987, I, 73; Zeydan, Abdulkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc. Ali Şafak, İstanbul, 1976, 55; Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, Ankara, 2003, II, 864

2 Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara, 1986, 17; Bardakoğlu, Ali, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Bursa, 1990, s. 93-104, 94; Zeydan, 41, 55; Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009, 43

3 Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 4. Baskı, Ankara, 1982, 28; Bardakoğlu, 101

4 Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980, 24

5 Köprülü, Fuat, "Fıkıh", *İA*, İstanbul, 1977, IV, s. 608-622, 610

6 Zeydan, 55-56; Akgündüz, Ahmet, "Hakem", *DİA*, İstanbul, 1997, XXV, s. 171-173, 171; Hamidullah, II, 864

7 el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (292/905), *Târîh*, I-III, Leiden, 1883, I, 299; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat, 1993, V, 638.

lerinden (şeyh, seyyid)[8] ya da kâhinler ve arrâflardan (falcı, müneccim, kâhin)[9] seçilirdi. Daha çok soy ve başka hususlardaki karşılıklı üstünlük iddialarından çıkan ihtilafların (münâfere), su hakkı ve kan davalarının götürüldüğü hakemler,[10] erkeklerden olduğu gibi kadınlar arasından da seçilirdi.[11]

Câhiliye devrinde hakemlerin resmî bir statüye sahip olmamalarından dolayı önceden belirlenmiş herhangi bir görev yerleri de yoktu. Yine ister yabancı (kabile dışından), isterse hemşeri (kabile içinden) olsun, bir hakemin tercih edilmesi kesinlikle tarafların seçimine bağlı idi. Yani taraflar üzerinde ittifak ettikleri herhangi bir şahsı tayin etmede serbestlerdi.[12]

İslâm'dan önce Hicaz bölgesinde bir devlet geleneğinin ve dolayısıyla yargı görevini yerine getirecek herhangi bir kurumun bulunmaması, ceza gerektiren davaları ve bu cezaların tayin ve infazı konusunu da yakından ilgilendirmekteydi. Örneğin her fert özellikle kendi kabilesi dışında cezayı gerektiren bir davayla karşı karşıya kaldığı zaman kendi hakkını aramak, savunmak ve almak durumundaydı. Eğer böyle bir durumla karşı karşıya kalan kimse maddî açıdan güçlü ise hakkını almada sorun yaşamazdı. Fakat zayıfsa çoğu zaman hakkını alamazdı.[13]

Câhiliye döneminin yargılama usûlü çok basit ve şifâhî idi. İki taraf anlaştıkları hakemin huzurunda davanın yer ve gününü tespit ederlerdi.[14] Davaların görülmesi için belirli bir yer yoktu. Genellikle hakemlerin evleri[15] ya da toplantı salonları (nevâdî)[16] mahkeme sa-

8 Zeydan, 55; Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sdş. Mümin Çevik, I-V, İstanbul, 1976, I, 324; Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 3. Baskı, Ankara, 2004, 36; Lewis, 43

9 Cevâd Ali, V, 636; Zeydan, 55; Zeydan, Corci, I, 324; Çağatay, 100; Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 2002, 4

10 Ya'kûbî, I, 299; Cevâd Ali, V, 638

11 ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-XL, Kuveyt, 1965-2001, XXXI, 512; Cevâd Ali, V, 638-639

12 Schacht, 18; Hamidullah, II, 865

13 Çağatay, 100; Schacht, 18; Bardakoğlu; 101-102; Brockelmann, 4

14 Cevâd Ali, V, 497; Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara, 1979, 29

15 Cevâd Ali, V, 506; İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Kahire, t.y., XI, 952; Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul, 1996, 61

16 Cevâd Ali, V, 506; Fendoğlu, 61

lonu olarak kullanılırdı. Dava sırasında hakemler tarafları dinler, davacıdan delil sunarak iddiasını ispatlamasını ister, bunu yapamadığı takdirde davalıya yemin teklif ederdi.[17] Duruşma esnasında şahitler ve bilirkişi (ehli vukûf) dinlenir, bunların doğru söyleyeceklerine dair yemin verdirilirdi. "Kâif" (iz süren) denen bilirkişilerden bazıları toprak üzerinde bulunan ayak izlerinden bir hırsızın kimliğini bile bulabilirdi.[18]

Davaların çözümü sırasında uygulanan ve İslâm'ın da kabul ettiği bir diğer yöntem ise "Kasâme" idi.[19] Kasâme, faili meçhul cinayetlerde cinayetin işlendiği veya cesedin bulunduğu yerde yaşayan topluluktan elli kişinin cinayeti işlemediğine ve görmediğine dair yemin etmesine denirdi. Bu yemini yapanlar, "eğer yalan söylüyor ve yalan yere yemin ediyorlarsa, Allah'ın lanetinin kendi üzerlerine olmasını" isterlerdi.[20] İkinci bir yol olarak da maktulün yakınlarının cinayeti belli bir şahsın işlediğine inanmaları ve böyle bir iddiada bulunmaları halinde bu defa onlardan cinayeti o şahsın işlediğine dair yemin etmesi isteniyor, yemin ederlerse sanığa diyet ödettiriliyordu.[21] Bu yemin, Kâ'be'nin Hatim denilen üstü açık kısmında yapılırdı.[22] Kasâme yeminini ihdas eden kişi ise Kureyş hakemlerinden el-Hâris b. Ubeyd idi.[23]

Câhiliye döneminde hakemlerin tatbik edecekleri düzenli veya yazılı bir kanun yoktu. Hakemler ya kendi görüşlerine ya da örf ve âdete göre hükmederlerdi.[24] Hakemin verdiği hüküm uygulanmak zorunda da değildi. Hükmün uygulanması tarafların iyi niyetine veya taraflardan lehine hükmolunanın üstünlüğüne bağlı idi.[25] Yani

17 Cevâd Ali, V, 508-509; Zeydan, 73; Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999, 48

18 Hamidullah, II, 866; Atar, 30

19 Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (261/875), *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-V, Beyrut, 1991, III, 1295 (Kasâme 7, had. no: 1670); Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (272/885), *Kitâbü'l-Müntekâ fî Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1859, 142; en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, tlk. Muhammed Nâsırüddîn el-Albânî, Riyad, 1996, 717-718 (Kasâme 2, had. no: 4707-4709)

20 Çağatay, 100; Schacht, 189; Cevâd Ali, V, 524; Zeydan, 72; Karaman, 48; Hamidullah, II, 868; Bardakoğlu, "Kasame", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 528-530, 528

21 Cevâd Ali, V, 524; Bardakoğlu, "Kasame", XXIV, 528

22 Hamidullah, II, 868

23 Fâkihî, 142

24 Cevâd Ali, V, 241; Zeydan, 55-56; Schacht, s. 18

25 Çağatay, 100; Brockelmann, 4; Zeydan, 56; Schact, s. 18-19

hakemin kararı, infazı mümkün bir karardan ziyade daha çok anlaşmazlık konusu olan şeyde sadece hakların bir tespitiydi.[26]

Bir hakemin verdiği karara karşı ikinci bir inceleme ya da itiraz söz konusu değildi.[27] Bu konuda tek yaptırım gücü batıl inançlar ve kamuoyu idi. Hakemler düşünce ve görüşlerini, önce tartışmaya konu olan şeyin ayrıntılı biçimde anlatılmasıyla başlayan ve nihayet vardıkları kararla son bulan kafiyeli düzyazılarla açıklıyorlardı.[28] Eğer iki taraf da kendi arzularıyla hakemin kararını kabul ederlerse, ihtilâf yeni bir kan davasına dönüşmeden ortadan kaldırılmış oluyordu.[29]

2. Hz. Peygamber Döneminde Yargı

Risâlet dönemine gelindiğinde ise artık her şey değişecekti. Hz. Peygamber Mekke döneminde bir taraftan tebliğ görevini yerine getirmeye çalışırken, diğer taraftan kendisini engellemeye çalışan müşriklerle mücadele etti ve iktidara gelmekten ya da bir devlet kurmaktan daha çok, ileride kurulacak olan İslâm devletinin her türlü idarî ve siyasî işlerini yürütebilecek insanların yetişmesini sağladı.

Hz. Peygamber hicret ettiği sıralarda Medine'de, Mekke'de olduğu gibi teşkilatlanmış bir yönetim sistemi yoktu. Her kabile birbirinden bağımsız bir şekilde kendi reisinin idaresinde yaşıyordu. Şehir, Arap kabileleri Evs ve Hazrec ile birlikte Benî Kaynukâ, Benî Nadîr ve Benî Kurayza adlı üç Yahudi kabilesi tarafından paylaşılıyor ve idare ediliyordu. Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde hem Müslümanları inanç birliği altında toplamak, hem de şehirdeki kabile sisteminden kaynaklanan bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için ilk adım olarak Medineli ve Mekkeli Araplardan oluşan Müslümanları Ensâr-Muhâcir kardeşliği (Muâhât) adı altında bir araya getirmişti.[30]

---

26 Schacht, 19.

27 Fendoğlu, 61; Hamidullah, II, 865.

28 İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrut, 1987, II, 23-24; el-Kalkaşandî, Ebü'l-Abbâs Ahmed Süheylî (821/1418), *Kitâbü Subhu'l-A'şâ*, I-XIV, Kahire, 1922, I, 398-399; Hamidullah, II, 865.

29 Kalkaşandî, XIII, 352; Hamidullah, II, 865-866.

30 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, I-IV, 3. Baskı, Beyrut, 1990, II, 146-148; İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire, 2001, I, 204-205; el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidulllah (c. I), thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (c.II-XIII), I-XIII, Mısır-t.y. (c. I), Beyrut-1996 (c. II-XIII), I, 270-271; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Cîze, 1997, IV, 559-566; Hamidullah, I, 181-182.

Ancak burada gayrimüslim Arapların ve Yahudilerin de içinde yer aldığı bir yönetim biçiminin oluşturulması gerekiyordu. Hz. Peygamber bunu gerçekleştirmek adına şehirde yaşayan diğer din ve milletlere mensup insanların hak ve sorumluluklarını da ihtiva eden bir sözleşme metni hazırlanmasına karar verdi. İslâm tarihinde, hatta dünya tarihinde bir ilk olarak gerçekleştirilen bu sözleşme, Medine Anayasası, Medine Sözleşmesi vb. isimlerle kaynaklarda yer almıştır. Bu sözleşme ile şehirde yaşayan bütün insanlar etnik veya dinî bir ayrıma tabi tutulmaksızın Medineli olarak hukukî bir statü kazanmışlar ve doğal olarak da bazı hak ve sorumluluklara sahip olmuşlardır. Toplam 52 maddeden oluşan Medine Sözleşmesi'nde kan diyetinin durumu, harp esirleri, karşılıklı yardımlaşma, emân, kısas gibi hukukî konulara açıklık getirilmiştir.[31]

Medine Sözleşmesinin, hükümleri uygulamak üzere merkezî otoriteyi yetkili kılması, Allah ve Rasûlünün yani Kur'ân ve Sünnet'in, her ikisinin birden en yüksek hakemler ve yetkili kanunlar olarak ilan edilmesi, Hz. Peygamber'in yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde topladığını göstermektedir. Gerçekten de O, peygamberlik görevinin yanı sıra hem devlet başkanlığı hem de yargı organının başı olarak kadılık görevini yerine getirmiştir.[32]

Özellikle Medine döneminin ilk yıllarında, Müslümanlar arasında Hz. Peygamber'den başka bir kadı bulunmamaktadır. Zira İslâm ümmeti, o dönemde hem sadeliğini korumakta hem de devletin hükmettiği topraklar oldukça sınırlıdır. Diğer taraftan, Hz. Peygamber'e götürülen davalar da oldukça azdır. Bu dönemde Hz. Peygamber'in Medine de dâhil olmak üzere herhangi bir şehre ya da bölgeye, Müslümanlar arasında çıkacak anlaşmazlıklarda kadılık yapacak özel bir görevli tayin edip etmediğine dair herhangi bir rivâyet bulunmamaktadır.

Hz. Peygamber'in yargı organının başı olmasından dolayı her türlü dava ve anlaşmazlıklar onun tarafından çözüme kavuşturulurdu. Gerek hukukî davalar olsun gerekse ceza davaları olsun bütün davaları Kur'ân hükümleri çerçevesinde o çözerdi. Davalı ve davacı, onun huzuruna kendi arzularıyla gelir, o da her iki tarafı da din-

31 İbn Hişâm, II, 143-146; İbn Kesîr, IV, 554-558; Hamidullah, I, 189-210.

32 es-Serahsî, Şemsuddîn (483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, 1980, XVI, 86; Hasan, II, 194; et-Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul, 1993, 297.

lerdi. İspat ve çözüm yolları; delîl, yemin, şahitlerin şehâdeti, yazılı metinler, feraset, kur'a vb. idi.[33] Yine Hz. Peygamber kendisine getirilen davalarla ilgili Kur'ân'dan bir çözüm yolu bulamazsa kendi ictihâdıyla hukukî hükümler koyar ve adaleti en güzel şekilde yerine getirirdi. Bu arada davaları çözüme kavuştururken, gelecek yüzyıllardaki İslâm kadılarının takip etmesi gereken yargılama usûlü hakkında da objektif ilkeler ortaya koyardı.[34] Yargılama usûlüne dair Hz. Peygamber tarafından dile getirilen bu objektif ilkelerden bazıları ise şunlardır: Dava sırasında kadı; davalı ve davacıyı önüne oturtmalı (onlara aynı şekilde muamele etmeli),[35] her iki tarafı da aynı şekilde dinlemeden[36] ve öfkeli olduğu zaman[37] hüküm vermemelidir.

Hz. Peygamber, toplumun mevcut örf ve âdetlerini yıkıp atmak sûretiyle sosyal bünyede bir boşluk meydana getirmektense, onlardan istifade yoluna gitmiştir.[38] Örneğin; İslâm'dan önceki Câhiliye Arapları tarafından bilinip uygulanan kısas-diyet,[39] âkile-kasâme[40] ve çeşitli delil ve ispat vasıtaları gibi hukukî ilkeler İslâm'da da geçerli sayılmıştır.[41] Dolayısıyla o, topluma zarar getirmeyen ve

33 Hasan, II, 194; Temmâvî, 297; Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2006, 180-181.

34 Karaman, 104; Sarıçam, 300.

35 Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Albânî, Riyad, 2003, 643 (Kadâ' 8, had. no: 3588).

36 Ebû Dâvûd, 642 (Kadâ' 6, had. no: 3582); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr b. Avvâd, I-III, Beyrut, 1998, III, 12 (Ahkâm 5, had. no: 1331).

37 el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, Kahire, 1400/1980, IV, 332 (Ahkâm 13, had. no: 7158); Müslim, III, 1342-1343 (Akdiyye 7, had. no: 1717); Ebû Dâvûd, 643 (Kadâ' 9, had. no: 3589); Tirmizî, III, 13-14 (Ahkâm 7, had. no: 1334); İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/887), *Sünenü İbn Mâce*, tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Albânî, Riyad, 1417/1996, 396 (Ahkâm 4, had. no: 2316); Nesâî, 813 (Âdâbu'l-Kudat 18, had. no: 5406).

38 Hamidullah, II, 920.

39 İslâm adam öldürmede ve yaralamada kısas ilkesini devam ettirmiştir. Ayrıca kısasta görülen aşırılığı, işkenceyi, dengesizliği gidermiş ve bütün insanların kanını eşit ve korunmaya değer saymıştır. Diyeti de hataen adam öldürmelerde veya kısastan vazgeçilmesi halinde bir ceza ve bir tazminat şekli olarak devam ettirmiştir. Bkz. Bardakoğlu, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", 102.

40 Katil diyeti ödemekten aciz kalınca diyetin katilin erkek akrabasına ödettirilmesi (âkile) usûlü veya bir yerde faili meçhul bir cinayet işlendiğinde öldürülenin diyetinin yemin ettirildikten sonra bura halkına ödettirilmesi usûlü de (kasâme) câhiliye toplumunda yaygın idi. İslâm belli gaye ve maslahatlara binaen güzel bulduğu bu usûlleri onaylamış ve devam ettirmiştir. Bkz. Bardakoğlu, Ali, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", 103.

41 Hamidullah, II, 868; Görgülü, Hasan Ali, "Hz. Peygamber ve Yargı Bağımsızlığı İlkesi", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 2001, s. 153-176, 168.

İslâm'ın amacına uygun olan örf ve âdetlere karşı çıkmamış, aksine onları koruma yoluna gitmiştir.[42]

Arap yarımadası, Hz. Peygamberin vefatına yakın sıralarda neredeyse tamamen İslâm devletinin hâkimiyeti altına girmişti. Ancak, bu kadar geniş toprakları içine alan bir ülkenin idaresinin tek kişi tarafından yürütülmesi çok zordu. Bu sebeple Hz. Peygamber fethedilen ya da kendi rızalarıyla Müslüman olarak İslâm hâkimiyeti altında yaşamayı arzu eden her bölgeye bir âmil ya da bir vali görevlendiriyordu. Bu valiler genellikle idarî işlerle ilgileniyor bunun yanında görev yaptıkları bölgelerde yargıyı ilgilendiren işleri de yürütüyorlardı. Valiler genellikle idarî işlerle ilgilenmekle birlikte bazen görev yaptıkları bölgelerde yargı ile ilgili işleri de yürütebiliyorlardı. Bazen de Hz. Ali[43] ve Muâz b. Cebel[44] örneğinde olduğu gibi devlet tarafından farklı farklı görevlerle tayin edilen memurlar, asıl görevlerinin yanı sıra yargıyı ilgilendiren işlerle de sorumlu olabiliyorlardı. Yine Hz. Peygamber hayatının son yıllarında Medine'de hukukî işlerin çoğalması sebebiyle önceden kadı sıfatıyla yapmakta olduğu görevlerden bir kısmını ashabından bazılarına devretmiş kendisi de temyîz yetkisini kullanmaya başlamıştı.[45]

42 Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (241/855), *Müsned*, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn-Ahmed Muhammed Şâkir, I-XX, Kahire, 1995, XII, 208 (had. no: 15439); el-Hindî, Alâüddîn Ali b. el-Muttakî b. Hüsâmüddîn (975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, tsh. Safvet es-Sakkâ, I-XVII, Beyrut, 1985, XV, 854 (had. no: 43396).

43 İbn Sa'd; II, 291-292; Ebû Dâvûd, 642 (Kadâ' 6, had. no: 3582); Tirmizî, III, 12 (Ahkâm 5, had. no: 1331); İbn Mâce, 395 (Ahkâm I, had. no: 2310); et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhü't-Taberî (Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kahire, 1967, III, 148-149; Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-IV, Beyrut, t.y., I, 62-63; İbnü'l-Esîr, II, 169; İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut, 1992, III, 1100; el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *Kitâbu'l-Ahkâmi's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetü'd-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Kuveyt, 1989, 91; İbn Kesîr, VII, 399-400, XI, 98; el-Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *İmtâ'ul-Esmâ' (bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ')*, thk. ve tlk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, I-XV, Beyrut, 1999, II, 102; el-Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibü'l-İdâriyye (Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye)*, I-II, Beyrut, 1996, I, 221-222.

44 İbn Sa'd, II, 300; Ebû Dâvûd, 644 (Kadâ' 11, had. no: 3592); Tirmizî, III, 9-10 (Ahkâm 3, had. no: 1327); Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târîhu Hâlife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, 1985, 98; Belâzürî, I, 529; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002, 100; Vekî', I, 70-71; İbn Abdülber, III, 1403-1404; Mâverdî, 90; İbn Kesîr, VII, 378-390; Kettânî, I, 105, 214, 222.

45 Hamidullah, II, 921-922; Fendoğlu, 75-76; Sarıçam, 301.

3. Hz. Ebû Bekir Döneminde Yargı

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların idaresini üstlenen Hz. Ebû Bekir'in iki yıllık halifeliği süreci, Müslümanlar için peygamber idaresinden hilâfet yönetimine geçiş tecrübesi olarak kabul edilebilir. Kısa, ancak çok zor geçen bu dönem, Hz. Ebû Bekir'e çok büyük sorumluluklar yüklemiştir. Hz. Ebû Bekir, idarî mekanizmayı sevk ve idare etmeye Hz. Peygamberin bıraktığı yerden aynen devam etmiş, devlet fonksiyonlarının mükemmel bir şekilde yürütülmesini sağlamış ve diğer alanlarda olduğu gibi yargı alanında da birtakım faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat iki sene gibi kısa bir süre hilâfet makamında kalmasından dolayı yargı alanında reform sayılabilecek herhangi bir faaliyette bulunamamıştır.

Hilâfeti döneminde Hz. Ebû Bekir, başkent Medine'deki davaların bir kısmına bizzat kendisi bakmıştır.[46] Ayrıca yine bu dönemde Hz. Ömer'in de yargı işleriyle ilgilenmek üzere görevlendirildiği de kaynaklara yansımıştır.[47] Ancak devletin geneline baktığımızda Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti döneminde, valiler idarî görevlerinin yanında hukukî işleri de yürütmüşlerdir.[48] Hatta bu dönemde kuvvetler ayrılığı henüz net olmadığı gibi vali ve komutan ayrımı da yapılmamaktadır. Bu itibarla komutanlar hem valilik hem komutanlık hem de kadılık görevlerini beraber yürütmüşlerdir.[49]

Hz. Ebû Bekir döneminde yargıya intikal eden davalarda, çözüm için ilk önce Kur'ân'a bakılır, Kur'ân'da konu ile ilgili herhangi bir açıklama bulunursa, dava bu doğrultuda çözüme kavuşturulurdu. Şayet Kur'ân'da bir açıklama bulunmazsa bu takdirde Sünnet'e müracaat edilir, bazen de ashâba dava konusuyla ilgili Hz. Peygamber'in herhangi bir açıklamasının olup olmadığı dahi sorulur, konu ile ilgili Hz. Peygamber'den rivâyet edilen bir açıklama varsa o doğrultuda karar verilirdi. Şayet dava konusu ile ilgili Sünnet'te de yeterli bir açıklama bulunamazsa, o zaman ashabın önde gelenleri çağrılarak mesele hakkında görüşlerine başvurulur ve onlar bir görüş etrafında birleşirlerse (icmâ') dava bu şekilde karara bağlanırdı. Hz. Ömer de bu usûlü aynen devam ettirmiştir.[50]

46 Vekî', I, 73; es-Süyûtî, Celâlüddîn eş-Şafiî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974, 91-92.
47 Halîfe b. Hayyât, 123; Vekî', I, 74; Taberî, III, 426; İbnü'l-Esîr, II, 268.
48 Atar, 57.
49 Balcı, İsrafil, *İdarî ve Siyasî Yönden Hz. Ebû Bekir Dönemi*, Samsun, 2007, 98, 180-181.
50 Süyûtî, 39-40.

Hz. Ebû Bekir dönemindeki yargılamalarda iddiayı ispat için bütün deliller kullanılırdı.[51] Şahitlik ve iddiayı ispat davacıya ait olduğu gibi aynı zamanda yemin verdirme de yargılama sürecinde başvurulan diğer bir yöntemdi.[52] Yine Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti dönemindeki yargılamalarda önemli hususlardan birisi de şahitliğe ve itirafa verilen önemdir. Karşılıklı suçlamalar veya iddialar tanıklar vasıtasıyla doğrulanmış veya tanıklar dinlendikten sonra nihaî karar verilmiştir. Bu husus, en basit davadan en ciddi davaya kadar bütün davalar için geçerli olan bir yöntem olarak uygulanmıştır.[53]

4. Hz. Ömer Döneminde Yargı

Hz. Ebû Bekir'den sonra hilâfet makamına gelen Hz. Ömer, devletin gerek Müslümanlarla alâkalı olsun, gerekse gayrimüslimlerle alâkalı olsun, ortaya çıkan farklı problem ve ihtiyaçlarına çözüm üretmek için çeşitli düzenlemelere başvurmak zorunda kalmış ve bu düzenlemeler sayesinde devletin idarî, siyasî, malî, askerî ve hukukî açıdan kurumsallaşmasını sağlamak suretiyle ya birçok yeni kurumun temellerini atmış ya da hali hazırdaki kurumları daha fonksiyonel hale getirmiştir. Hz. Ömer dönemine damgasını vuran bu kurumsallaşma sürecinde en fazla dikkatleri çeken durum yargının kurumsal bir kimlik kazanmasıdır.

Hz. Peygamber zamanında, Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde ve Hz. Ömer'in hilâfetinin ilk yıllarında valiler görevli bulundukları şehirlerde, idarî ve hukukî işleri birlikte yürütüyorlardı. Daha sonra devletin sınırları genişleyip çözülmesi gereken problemlerin çoğalmasıyla valilerin bu iki görevi bir arada yürütmeleri zorlaşmıştır. Hz. Ömer de yargıyı idareden ya da bir başka deyişle yürütmeden ayırmış ve belli başlı şehirlere ve orduya sadece davalara bakmakla görevli kadılar atamıştır.[54]

Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir dönemlerinde kadı atamaları genellikle başkentten yani bizzat devlet başkanı tarafından yapılmak-

51 Taberî, III, 329-330; İbnü'l-Esîr, II, 231-233; İbn Kesîr, IX, 483-484.

52 Belâzürî, *Fütûh*, 155.

53 Taberî, III, 259-260; İbnü'l-Esîr, II, 209-210, 212; Ayrıca bkz. Belâzürî, *Fütûh*, 141; İbn Kesîr, IX, 453-454.

54 Âli Îsâ, Abdusselâm b. Muhsin, *Dirâse Nakdiye fi'l-Merviyyâti'l-Vâride fî Şahsiyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâseti'l-İdâriyye*, I-II, Medine, 2002, II, 764; Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, Ankara, 1955, 36-37; Temmâvî, 297-298; ez-Zühaylî, Muhammed, *Târihu'l-Kadâ' fi'l-İslâm*, Dımeşk, 1995, 90-91; Şiblî, 269-270.

taydı. Hz. Ömer'in hilâfeti zamanında ise kadıların tayini hususunda farklı bir yol takip edilmiştir. Hz. Ömer vilayet kadılarının tayini işiyle bizzat kendisi ilgilenmiş, vilayetlere bağlı bölgelerin kadılarının tayin edilmesi için ise valilere yetki vermiştir.[55] Yine atanan bu kadılar ya yanlış kararlarından dolayı bizzat halife tarafından görevden alınmış[56] ya da ölüm[57] ve istifâ[58] gibi nedenlerle kendileri görevden ayrılmışlardır.

Hz. Ömer, kadıların seçiminde çok titiz davranmış, yargı konusunda tecrübesine, bilgi ve birikimine güvendiği kişilere görev vermiştir. Meselâ başkent Medine'de görevlendirdiği Hz. Ali, Hz. Peygamber zamanında da kadılık yapmış ve tecrübe kazanmış bir kimsedir.[59] Yine yapılan atamalara baktığımızda, Hz. Ömer'in görev vereceği kadıların hukuk ilmi bakımından yeterliliğini göz önünde bulundurduğu[60] ve adayın genç veya yaşlı olmasını önemsemediğini görmekteyiz.[61]

Hz. Ömer kadılık makamına atanacak kişilerin seçimini genellikle kendi yapmış ve onların bu alandaki şöhretleri yeterli olmasına rağmen bazen de bu konudaki tecrübe ve yeteneklerini bizzat müşâhade etmeye çalışmıştır.[62] Yine kadı olarak atanacak kimsenin hiçbir zaman rüşvete tevessül etmemesini, baskılara boyun eğmemesini, mala ya da servete karşı tamahkâr olmamasını,[63] salih ya

55 Kettânî, I, 223-224; Hamidullah, II, 937.

56 Vekî', I, 173-175; Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûatu Fıkhi Ömer b. el-Hattâb*, 4. Baskı, Beyrut, 1989, 724.

57 Kindî, Ebû Ömer Nuhammed b. Yûsuf el-Mısrî (350/961), *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, edt. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908, 301; İbn Hacer, Şihâbüddîn el-Askalânî, Ahmed. b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire, 1414/1993, VIII, 200.

58 Vekî', IV, 631; İbn Abdülber, II, 808, III, 1326; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. ve tlk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VII, Beyrut, 1996, III, 159, IV, 463-464.

59 Taberî, III, 148-149; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, II, 277-278; Makrîzî, II, 102.

60 İbn Sa'd, II, 298, 303, 310; Vekî', I, 74, IV, 631; Kindî, 305; İbn Abdülber, II, 539, III, 1103, IV, 1647; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Beyrut, 1995-2000, XXVI, 194; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, II, 347, III, 159, IV, 463; İbn Kesîr, XI, 170; İbn Hacer, V, 323, VIII, 307.

61 Serahsî, XVI, 67-68.

62 İbn Sa'd, VIII, 253-254; IX, 91; Vekî', I, 176-177, II, 357; Mâverdî, 122-123; İbn Abdülber, IV, 1318-1321; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe*, IV, 453; İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti'ş-Şer'iyye*, Mısır, 1317, 24-25.

63 Vekî', I, 54.

da takva sahibi, erdemli ve faziletli olmasını kendilerine dolgun bir maaş verilmesini istemiştir.[64] Ayrıca eğer mümkünse kadı olarak atanacak kimsenin asil ve zengin kimseler arasından seçilmesini ve baktığı zaman suçluyu gözünden tanıyabilecek kadar firaset sahibi olmasını istemiştir.[65]

Hz. Ömer, hilâfeti döneminde görev verdiği idarecilerini çeşitli konularda sevk ve idare etmek için gayet açık, net ve ayrıntılı mektuplar ve talimatlar göndermiş ve bu talimatlar Irak ve Suriye başta olmak üzere tüm bölgelerdeki idarecilere gönderilmiştir. Özellikle Basra valiliğine ve aynı zamanda kadılığına atadığı Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye gönderdiği yargılama usûlüne ilişkin mektubu İslâm yargılama hukuku tarihi açısından çok önemli bir yere sahiptir.[66] Bu mektubun özellikle tarafsızlığa önem vermesi, objektif delilleri bugünkü hukuk anlayışına uygun bir biçimde ortaya koyması ve eski hukuklarda rastlanan keyfî delilleri kaldırması, objektif delillerin bulunmadığı durumlarda yemini onların yerine ikâme etmesi, hukuk tarihinde ileri bir anlayış olarak kabul edilmektedir. Yine bu mektup, sonraki dönem İslâm hukukçuları tarafından yargılama hukukunun esasları ortaya konurken kendisine sıkça başvurulan temel bir kaynak olmuştur.[67]

Hz. Ömer'in hilâfeti de dâhil olmak üzere İslâm'ın ilk yıllarında fertler arasındaki anlaşmazlıklara ya da davalara evlerde, çarşı-pazarlarda, yollarda ya da müsait olan herhangi bir yerde bakılmış-

64 es-Simnânî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed (499/1106), *Ravdatü'l-Kudât ve Tarîku'n-Necât*, thk. Selâhuddîn en-Nâhî, I-IV, Amman, 1984, I, 86; İbn Mâze, Hüsâmuddîn Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî (536/1141), *Kitâbu Şerhi Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat, 1977, II, 9; İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-XV, Riyad, 1997, XIV, 9; Kettânî, I, 224.

65 Vekî', I, 57, 173.

66 Vekî', I, 54-56, 181; ed-Dârekutnî, Ali b. Ömer (385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. ve tlk. Şuayb el-Arnaûd vd., I-VI, Beyrut, 2004, V, 367-369 (Akdiyye, had.no: 4471); Mâverdî, 95-96; el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Haydarâbâd, 1344-1355, X, 150 (Kitâbu'ş-Şehâdât 8); Serahsî, XVI, 60-65; el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (587/1191), *Kitâbu Bedâiu's-Sanâi' fi Tertîbi'ş-Şerâi'*, I-VII, Beyrut, 1974, VII, 9; İbn Ferhûn, Burhâneddîn Ebü'l-Vefâ' İbrahim b. İmam Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed (799/1397), *Tabsiratü'l-Hükkâm fi Usûli'l-Akdiyye ve Menâhicü'l-Ahkâm*, I-II, Beyrut, 1995, I, 25; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985, 427-428 (Belge no: 327); Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, edt. Vecdi Akyüz, çev. Komisyon, İstanbul, 1995, 285; Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 325-338, 332.

67 Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 190-192, 191.

tır.[68] Ancak bu işte en çok kullanılan yerler mescidler olmuştur.[69] Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde görülen davalara baktığımızda ise taraflar arasında eşitliğe,[70] dava konusunun tüm ayrıntılarıyla anlaşılmasına,[71] hüküm vermede acele edilmemesine,[72] delillere ve ispat vasıtalarına göre hüküm verilmesine,[73] dava sonucunda verilecek olan hükmün Kur'ân'a, Sünnet'e ve ashâbdan gelen nakillere bakılarak ya da ictihâd etmek sûretiyle verilmesine[74] ve verilen hükümler sonucunda cezaların uygulanması hususuna özellikle dikkat edildiğini görmekteyiz.[75] Yine bu dönemde İslâm Hukuku'na göre belirlenmiş bazı cezalar dışında hapis cezalarının da uygulanmaya başladığını ve hapishanelerin temelinin atıldığına şahit olmaktayız.[76]

Kaynaklar

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (241/855), *Müsned*, şrh. Hamza Ahmed ez-Zeyn-Ahmed Muhammed Şâkir, I-XX, Kahire, 1995

Akgündüz, Ahmet, "Hakem", *DİA*, İstanbul, 1997, XXV, s. 171-173

Âli Îsâ, Abdusselâm b. Muhsin, *Dirâse Nakdiye fi'l-Merviyyâti'l-Vâride fi Şahsiyeti Ömer b. el-Hattâb ve Siyâseti'l-İdâriyye*, I-II, Medine, 2002

Atar, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı (Ortaya Çıkışı ve İşleyişi)*, Ankara, 1979

Balcı, İsrafil, *İdarî ve Siyasî Yönden Hz. Ebû Bekir Dönemi*, Samsun, 2007

Bardakoğlu, Ali, "Hapis", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, s. 53-64

_____, "Kasame", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 528-530

_____, "Toplum-Hukuk İlişkisi Açısından Cahiliyye Hukuku Örneği", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma*, Bursa, 1990, s. 93-104

68 Kettânî, I, 230-231, Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 934; Pedersen, Jons, "Mescid", *İA*, İstanbul, 1979, VIII, s. 1-86, 46.

69 Kâsânî, VII, 12-13; İbn Mâze, I, 298; Pedersen, VIII, 46.

70 Serahsî, XVI 61; Kâsânî, VII, 9.

71 Serahsî, XVI, 60.

72 Serahsî, XVI, 84; Ayrıca bkz. Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Doktora Tezi), Ankara, 1996, 330.

73 Dârekutnî, V, 384 (Akdiyye, had.no: 4496); İbn Mâze, II, 49.

74 Nesâî, 811 (Âdâbu'l-Kudât 11, had. no: 5399); Vekî', I, 54-56, 181, II, 357-358; Mâverdî, 95-96; Beyhakî, X, 110 (Âdâbu'l-Kâdî 18); Serahsî, XVI, 60-65, 83-84; Kâsânî, VII, 9; İbn Ferhûn, I, 25; Hamidullah, *Vesâik*, 427-428, 439-440 (Belge no: 327, 329/c-d).

75 Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795), *Muvattâü'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004, V, 1202, 1246-1247 (Recm ve'l-Hudûd, had. no: 3043; Ukûl, had. no: 3150).

76 Buhârî, II, 182 (Husûmât 8, had. no: 2423); Beyhakî, VI, 34 (Buyû' 158); İbn Kayyım, 102; Bardakoğlu, "Hapis", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, s. 53-64, 54.

el-Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Cerîr (279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Muhammed Hamidulllah (c. I), thk. Suheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî (c.II-XIII), I-XIII, Mısır-t.y. (c. I), Beyrut-1996 (c. II-XIII)

_____, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara, 2002

Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslam Hukuku*, Ankara, 1955

el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn b. Ali (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, Haydarâbâd, 1344-1355

Brockelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara, 2002

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. ve şrh. Muhyiddîn el-Hatîb, I-IV, Kahire, 1400/1980

Cevâd Ali, *el-Mufassal fi Târîhi'l-Arab Kable'l-İslâm*, I-X, Bağdat, 1993

Çağatay, Neşet, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 4. Baskı, Ankara, 1982

ed-Dârekutnî, Ali b. Ömer (385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. ve tlk. Şuayb el-Arnaûd vd., I-VI, Beyrut, 2004

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (275/888), *Sünenü Ebî Dâvûd*, tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Albânî, Riyad, 2003

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Doktora Tezi), Ankara, 1996

Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (272/885), *Kitâbü'l-Müntekâ fi Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 1859

Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 325-338

Fendoğlu, Hasan Tahsin, *İslam ve Osmanlı Anayasa Hukukunda Yargı Bağımsızlığı*, İstanbul, 1996

Görgülü, Hasan Ali, "Hz. Peygamber ve Yargı Bağımsızlığı İlkesi", *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu*, Isparta, 2001

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî (240/854), *Târîhu Hâlife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, 2. Baskı, Riyad, 1985

Hamidullah, Muhammed, *İslam Anayasa Hukuku*, edt. Vecdi Akyüz, çev. Komisyon, İstanbul, 1995

_____, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, Ankara, 2003

_____, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1985

Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi (Siyasî-Dînî-Kültürel-Sosyal)*, trc. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, I-VII, İstanbul, 1987

el-Hindî, Alâüddîn Ali b. el-Muttakî b. Hüsâmüddîn (975/1567), *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, tsh. Safvet es-Sakkâ, I-XVII, Beyrut, 1985

İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-IV, Beyrut, 1992

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Said Ömer b. Ğarâme el-Amravî, I-LXXX, Beyrut, 1995-2000

İbn Ferhûn, Burhâneddîn Ebü'l-Vefâ' İbrahim b. İmam Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed (799/1397), *Tabsiratü'l-Hükkâm fî Usûli'l-Akdiyye ve Menâhicü'l-Ahkâm*, I-II, Beyrut, 1995

İbn Hacer, Şihâbüddîn el-Askalânî, Ahmed. b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, I-XIII, Kahire, 1414/1993

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, I-IV, 3. Baskı, Beyrut, 1990

İbn Kayyım el-Cevziyye, Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed (751/1350), *et-Turuku'l-Hukmiyye fi's-Siyâseti'ş-Şer'iyye*, Mısır, 1317

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXI, Cîze, 1997

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Muhammed (620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, I-XV, Riyad, 1997

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/887), *Sünenü İbn Mâce*, tlk. Muhammed Nâsıruddîn el-Albânî, Riyad, 1417/1996

İbn Manzûr, Cemâluddîn Ebu'l-Fadl (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Kahire, t.y.

İbn Mâze, Hüsâmuddîn Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî (536/1141), *Kitâbu Şerhi Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân, I-IV, Bağdat, 1977

İbn Sa'd, Muhammed (230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire, 2001

İbnü'l-Esîr, İzzeddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebü'l-Firâ' Abdullah el-Kâdî, I-X, Beyrut, 1987

_____, *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. ve tlk. Ali Muhammed Muavvid-Âdil Ahmed Abdulmevcûd, I-VII, Beyrut, 1996

Kal'acî, Muhammed Ravvâs, *Mevsûatu Fıkhi Ömer b. el-Hattâb*, 4. Baskı, Beyrut, 1989

el-Kalkaşandî, Ebü'l-Abbâs Ahmed Süheylî (821/1418), *Kitâbü Subhu'l-A'şâ*, I-XIV, Kahire, 1922

Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul, 1994

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999

el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (587/1191), *Kitâbu Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, I-VII, Beyrut, 1974

Kazıcı, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 2006

el-Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *et-Terâtibü'l-İdâriyye (Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye)*, I-II, Beyrut, 1996

Kindî, Ebû Ömer Nuhammed b. Yûsuf el-Mısrî (350/961), *el-Vulât ve Kitâbu'l-Kudât*, edt. Rhuvon Guest, Beyrut, 1908

Köprülü, Fuat, "Fıkıh", *İA*, İstanbul, 1977, IV, s. 608-622

Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 2009

el-Makrîzî, Takiyyuddîn Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed (845/1442), *İmtâ'ul-Esmâ' (bimâ li'n-nebiyyi mine'l-ahvâli ve'l-emvâli ve'l-hafedeti ve'l-metâ')*, thk. ve tlk. Muhammed Abdulhamid en-Nemîsî, I-XV, Beyrut, 1999

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri (179/795), *Muvattâü'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-VIII, Abu Dabi, 2004

el-Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habib (450/1058), *Kitâbu'l-Ahkâmi's-Sultâniyye ve'l-Vilâyetü'd-Dîniyye*, thk. Ahmed Mubarek el-Bağdâdî, Kuveyt, 1989

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî (261/875), *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-V, Beyrut, 1991

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), *Sünenü'n-Nesâî*, tlk. Muhammed Nâsırüddîn el-Albânî, Riyad, 1996

Pedersen, Jons, "Mescid", *İA*, İstanbul, 1979, VIII, s. 1-86

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 3. Baskı, Ankara, 2004

Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara, 1986

es-Serahsî, Şemsuddîn (483/1090), *Kitâbu'l-Mebsût*, I-XXX, Beyrut, 1980

es-Simnânî, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ahmed (499/1106), *Ravdatü'l-Kudât ve Tarîku'n-Necât*, thk. Selâhuddîn en-Nâhî, I-IV, Amman, 1984

es-Süyûtî, Celâlüddîn eş-Şafiî (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut, 1974

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhü't-Taberî (Târîhü'r-Rusul ve'l-Mülûk)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kahire, 1967

et-Temmâvî, Süleyman Muhammed, *Hz. Ömer ve Modern Sistemler*, trc. Muhammed Vesim Taylan, İstanbul, 1993

et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr*, thk. Beşşâr b. Avvâd, I-III, Beyrut, 1998

Uğur, Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul, 1980

Vekî', Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-IV, Beyrut, t.y.

el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh (292/905), *Târîh*, I-III, Leiden, 1883

ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî (1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, I-XL, Kuveyt, 1965-2001

Zeydan, Abdulkerim, *İslâm Hukukuna Giriş*, trc. Ali Şafak, İstanbul, 1976

Zeydan, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, sdş. Mümin Çevik, I-V, İstanbul, 1976

ez-Zühaylî, Muhammed, *Târihu'l-Kadâ' fi'l-İslâm*, Dımeşk, 1995.

Coğrafyanın Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi

Ali Özçağlar*

1. Giriş

Tarih araştırmalarında coğrafyanın yeri ve önemi nedir? Sorusuna disiplin olarak tarih ile coğrafyanın ortak yönlerine bakmak gerekir. Bilindiği gibi tarih, geçmişteki olayları yer (mekân), zaman ve fail göstererek, olayların çıkışına sebep olan kişileri ve diğer unsurları somut kaynağa dayalı olarak göstererek sonuçlarını ve etkilerini sebep-sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen bir bilimdir. Coğrafya ise, insanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimleri, bu etkileşimler sonucunda ortaya çıkan faaliyetlerle durumları mekânda dağılış, zamanda dağılış, ilişki kurma, karşılaştırma, nedensellik ilkelerine bağlı kalarak, modern araştırma yöntem ve teknikleriyle araştırıp inceleyen, elde ettiği sonuçları bir sentez halinde ortaya koyan bir bilimdir. Hatta son gelişmelere göre kendi içerisinde çok sayıda bilim dalından oluşan bir bilimler topluluğudur.[1]

Coğrafya, üzerinde yaşadığımız yeryüzünü sistematik bir bölümlemeye tabi tutarak ele alan, yaşam alanlarının doğal ve beşerî (sosyoekonomik) potansiyelini tespit ederek bu alanlardan en verimli şekilde nasıl yararlanılabileceğinin yollarını gösteren planlamaya ışık tutan bir bilimdir. İbn-i Haldun'un *"Coğrafya Kaderdir"*, Napolyon'un *"Coğrafya milletlerin kaderini oluşturur"*; cumhuriyetimizin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "*Coğrafyayı ve coğrafyasını iyi bilen bir millet, şüphesiz ondan faydalanmasını ve onu korumasını da bilir."* veciz sözleriyle her zaman haklılığını kanıtlayan coğrafya bilimi, insanların yeryüzündeki faaliyet sahasını ve yaşam tarzını düzenleyerek, yaşam alanları hakkında bilgi edinmenin ve

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Coğrafya Bölümü.

1 Ali Özçağlar (2014), Coğrafyaya Giriş. s.2

bu alanlardan en iyi şekilde yararlanmanın yollarını göstermekte ve buna bağlı olarak şekillenen farklı yaşam tarzlarının yeryüzündeki dağılışını ve etkilerini incelemektedir.

2. Tarih ve Coğrafyanın Ortak Bileşenleri: İnsan, Mekân, Zaman ve Nedensellik

İnsan-mekân-zaman üçlüsü ile insanın yaşadığı mekânda sebep olduğu olayların, faaliyet ve durumların sebep-sonuç (nedensellik) ilişkisi içinde ele alınması coğrafya ile tarihin kesişim alanlarını oluşturmaktadır. Buna göre, Coğrafya ve Tarih bilimlerinin insanı yaşadığı mekânla ve zamanla birlikte sebep-sonuç ilişkisi içinde değerlendiren bilimler olduğunu söyleyebilmekteyiz. Coğrafya insanın yeryüzüne ayak basmasıyla, tarih ise yazının icadıyla başlamıştır. İnsansız doğal ortam coğrafi mekân sayılmamaktadır. İnsanların yeryüzüne yayılarak sürdürdükleri yaşam mücadeleleri ve faaliyetleri hem coğrafyaya hem de tarihe konu olmuştur. Bu mücadelelerin ve faaliyetlerin hepsi coğrafi mekânda tezahür etmiştir. Tarihî bir olayı ya da dönemi incelerken coğrafi faktörlerle birlikte ele alınması araştırmanın sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamaktadır.

Yaratılmışların en şereflisi (eşrefi mahlukat) olarak tanımlanan insan, Coğrafya ve Tarih bilimlerinin en başta gelen ortak unsurudur. IV. jeolojik zamandaki (Kuvaterner) buzul çağları içerisinde (Pleistosen'de) yeryüzüne ayak basan insan, o günden itibaren doğal ortamın zor koşullarına göğüs gererek yaşam mücadelesi vermiş ve günümüze kadar geliştirdiği farklı yaşam biçimleriyle coğrafyanın ve tarihin odak noktasını oluşturmuştur. Bütünüyle insan-doğal ortam etkileşimi sonucunda ortaya çıkan yaşam tarzı, yeryüzünde zamana ve mekâna bağlı olarak değişik şekillerde gelişerek tarih sahnesinde farklı kültürlerin ve uygarlıkların oluşmasını sağlamıştır.

Mekân, dar anlamıyla nesnelerin veya kişilerin bulunduğu yerleri ifade etmektedir. Coğrafi manada mekân, insanın etkileşim halinde olduğu yeryüzünün tümünü, bölümlerini veya küçük bir kesimini kapsayan bir kavramdır. Arapça bir terim olan mekân, **me** (yer) kökü ile **kevn** (var olmak) mastarının birleşiminden *(mekevn→mekân)* oluşmuştur. Kısaca, "varoluş yeri", "varlıkların bulunduğu yer" anlamındadır. Yer bildiren bir sözcük olan mekân, "nerede" sorusuna cevap oluşturur.

Mekân, evrensel ölçekte uzaydan başlayarak yeryüzünde insanın etkileşim halinde bulunduğu her ortamı kapsamaktadır. Öncelik-

le bu sözcüğün uzayı ifade ettiğini belirtmek gerekir. Uzay, bütün galaksileri, gezegenleri yıldızları, gaz ve tozları bünyesinde barındıran, bükülebilir, kıvrılabilir dalgalanabilir sonsuz bir ortamdır ki bu haliyle ona *evren, kâinat, kozmoz (cosmos), universe* gibi adlar verilmiştir. Evren, uzayı ve gök cisimlerinin tümünü kapsayan en büyük mekândır. Uzayın içindeki bütün galaksiler, gezegenler, yıldızlar, büyük, küçük tüm gök cisimleri, gaz ve toz bulutları kaldırıldığında geriye içi boşalmış uzay kalır. Bu haliyle uzayı içi boş hiçbir şey gibi algılamak yanlıştır. Bükülebilir, kıvrılabilir dalgalanabilir bir kumaş gibi dinamik bir yapıya sahip olan uzay, tüm gök cisimlerini ve diğer unsurları bünyesinde barındırmakta ve onların şekillenmesine yardımcı olmaktadır.

Cisimlerin uzaydaki yerlerini belirlemek için de İngilizcede "space" sözcüğü kullanılmaktadır. Space'in bu anlamdaki Türkçe karşılığı **"uzam"**dır. Cisimlerin uzayda kapladığı ve ancak cismin varlığıyla birlikte düşünülebilen soyut mekâna "uzam" denilmektedir. Uzam sözcüğü ilk olarak 1942'de Türk Dil Kurumu'nun *Felsefe* ve *Gramer Terimleri* sözlüğünde yer almıştır. Orhan Hançerlioğlu, uzamı **"ölçülebilen uzay"** olarak tanımlamış, Descartes'in yaklaşımıyla nesnelerin yer üstündeki yayılmalarını uzayda olduğu gibi üç boyutlu (uzunluk, genişlik, yükseklik/derinlik) olarak belirtmiştir.[2] Tuncer'in de belirttiği üzere uzam, sınırsız uzayda, sınırlandırılmış ve ölçülebilir bir mekânı ifade eder. Süre nasıl zamanın ölçülebilir bir parçası ise, uzam da sonsuz uzayın ondan ayrılmış, ama onun içinde olan bir parçasıdır. Uzamı uzam yapan husus, onun, nesneler, kişiler, olaylar veya olgular tarafından doldurulmuş olmasıdır.[3]

Yaşam alanımız Dünya, evrendeki milyarlarca galaksiden biri olan Samanyolu Galaksisinde, Güneş Sistemini içinde yer almaktadır. Güneş sistemi ilgili resim de görüldüğü gibi[4], Merkür, Venüs, **Dünya,** Mars, Jupiter, Satürn, Uranus, Neptun ve Pluton gezegenlerinden oluşmaktadır (Şekil 1). Bunlar arasında insanların ve diğer canlıların yaşam olanağı buldukları tek gezegen Dünya (Earth)'dır. Dünya'nın diğer adları Yer ve Arz'dır. Yer'in yüzeyi insanın ve di-

2 Orhan Hançerlioglu, (1970), Felsefe Sözlüğü. S.330.
3 Selim Tuncer (2009), "Uzam ve Zaman İçinde", The Brand Age, Sa:Ekim-2009, http://selimtuncer.blogspot.com.tr/2009/10/uzam-ve-zaman-icinde.html (08.02.2016).
4 http://uzay.net/wp-content/uploads/2012/07/gunes-sistemi.jpg

ğer canlıların yaşam alanı durumunda olduğundan, aynı zamanda **"yeryüzü"** olarak da adlandırılmaktadır.

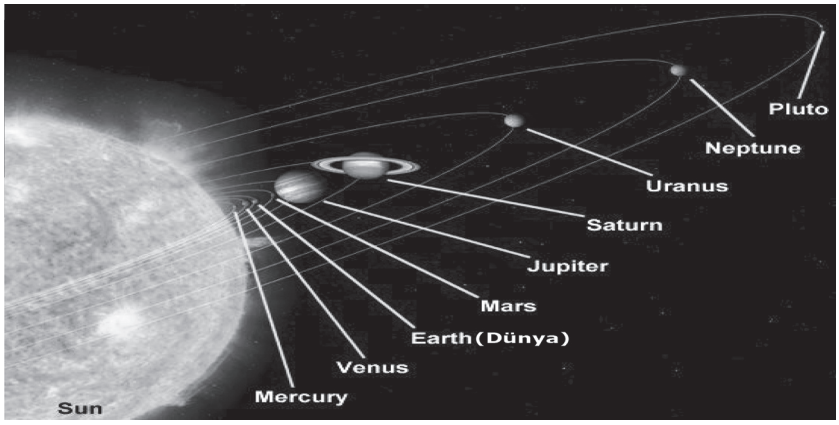

Şekil 1. Samanyolu Galaksisinde yer alan Güneş sistemi içinde Dünya'nın yeri (http://cografyalar.tripod.com/uzay.htm)

Bir mekân bilimi olan coğrafya, yeryüzünü insanla birlikte ele alarak burada meydana gelen doğal ve beşerî olayların dağılış düzenini mekânsal ölçekte incelemektedir. Coğrafyanın çalışma alanı olan yeryüzü, iç ve dış dinamiklerin karşılıklı mücadelesi ile şekillenmekte; insanın etkisiyle mekânsal bir kimlik kazanmaktadır. Yeryüzü denilen bu mekân "coğrafi mekân", coğrafi ortam" veya "coğrafi çevre" olarak adlandırılmaktadır.

Tümertekin'in de belirttiği üzere, "zaman zaman çevre sözcüğüyle de eş anlamlı olarak kullanılan mekân, insanı yeryüzünde, yerin derinliğinde ve uzaya doğru tüm çevresini üç boyutlu olarak kapladığından, çevreden çok daha geniş bir anlama sahiptir."[5] Mekân bu yaklaşımla, doğal (fiziki) çevre ve beşerî çevre olarak iki ayrı formatta ele alınmaktadır. İnsanın yeryüzüne gelmesinden önce oluşmuş, hayatın akışını düzenleyen insan ve insani (beşerî) unsurlar dışında kalan mekâna doğal ortam (doğal çevre) denir. Dünya gezegenine göre doğal ortam, atmosfer (havaküre), litosfer (taşküre), hidrosfer (suküre) ve biyosfer (canlılar küresi) den oluşmaktadır (Şekil 3). Doğal ortama sonradan dâhil olan insanın sosyal, kültürel, ekonomik faaliyetleri sonucunda doğal ortam üzerinde inşa ettiği ortama beşerî ortam veya beşerî çevre denilmektedir.

5 Erol Tümertekin-Nazmiye Özgüç (1998). Beşerî Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân. s.67.

Şekil 2. Doğal ortamın unsurları

Dünya gezegeniyle ilişkili olarak insanın yaşam sahasını oluşturan yeryüzü, yer kabuğu denilen litosferin yüzey kısımlarını (karalar, sular) ve atmosferi içine alan, insan dâhil tüm canlıları bünyesinde barındıran yüksekliği-derinliği, uzunluk ve genişliği olan bir mekândır. Söz konusu bu mekân aynı zamanda tarihsel olayların da meydana geldiği yer olup coğrafyanın dalları (coğrafi bilimler) tarafından farklı mekânsal ölçeklerde ele alınıp incelenmektedir (Çizelge 1).

Çizelge 1. Yeryüzünün mekânsal ölçekte kapsamı

MEKÂNSAL ÖLÇEK	KAPSAMI
Küresel ölçek	Yeryüzünün bütünü
Kıtasal-okyanusal ölçek	Kıtalar, okyanuslar ve denizler
Ülkesel ölçek	Kıtalar ve adalar üzerinde devlet sınırlarıyla belirlenmiş ülkeler
Bölgesel ölçek	Kıtalar ile ülkeler üzerindeki bölgeler: Doğal Bölgeler, Fonksiyon Bölgeler, Coğrafî Bölgeler ve bunların alt birimleri: Alt Bölgeler, Bölümler, Yöreler
Alansal ölçek	Yeryüzünün doğal yapısına, insan faaliyetlerine veya bir işleve göre şekillenen yörelerin alt birimleri

Yeryüzü veya coğrafi ortam denilen mekânda, insan-doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimler sonucunda meydana gelen faaliyet ve durumlar, **zaman'**la birlikte anlam kazanmaktadır. Bu nedenle, mekânı tanımlayan en, boy, yükseklik/derinlik boyutuna diğer bir boyut olarak zamanın eklenmesi gerekmektedir. Coğrafi araştırmalarda ele alınan mekânın yerini belirlemek için "**nerede"** sorusu; olayların, faaliyetlerin ve durumların mekândaki oluşum zamanları ve süreleri **"ne zaman"** sorusu ile açıklanmaktadır.

Zaman, Farsçadan dilimize geçmiş bir sözcük olup Arapçadaki karşılığı vakittir. Elibüyük'ün de belirttiği üzere, algılanabilir ya da sezgilerle kavranabilir göreceli (izafi) bir kavramdır.[6] Zaman, uzaydaki olayların oluş ve akış sırasını belirleyen, ölçülebilen bir dönemi ifade eder. Ancak zamanın mekân gibi eni, boyu, yüksekliği/derinliği olmayıp; sonsuzluğa uzanan bir doğru çizgi olarak düşünülebilir. Bu çizgi üzerinde yaşanılan anla ilgili noktaya **"şimdi"**, buradan geriye doğru uzanan kısma **"geçmiş";** ileriye doğru uzanan kısma **"gelecek"** denir. Bu itibarla zamanı *başlangıcı belli olmayan geçmişten (ezelden), sonsuzluğa (geleceğe, ebede) uzanan, yaşanmış, yaşanan, yaşanacak bir süreç* olarak tanımlayabilmekteyiz (Şekil 3).

Şekil 3. Zamanın Coğrafya ve Tarih boyutu

Güncel coğrafya araştırmalarında şimdi bulunduğumuz zaman diliminde, bulunduğumuz yeri alana giderek inceleyip geliyoruz. Ancak bugünün coğrafyasını geçmişle yani tarihle ilişkilendirerek ortaya koymak gerekmektedir. Geçmişi bilmeden bugünü incelemek doğru sonuçlar vermez. İşte Tarih bilimine ve Tarihi Coğrafyaya burada ihtiyaç duyulmaktadır. Zaman olarak içinde bulunduğumuz süreci takip eden gelecekte yaşadığımız coğrafi mekânın nasıl bir hal alacağını tespitinde planlama coğrafyası devreye girmektedir. Mekânı geleceğe yönelik olarak inceleyerek sürdürülebilir kalkınma kapsamında kararlar geliştirirseniz bu da planlama coğrafyası olmaktadır.

Zamanın bu şekilde algılanabilmesi için mutlaka mekânla ve cisimlerle birlikte ele alınması gerekmektedir. Zaman, mekân, cisim ve

6 Mesut Elibüyük (1995), Matematik Coğrafya. s.257.

hareket, birbirlerinden bağımsız olmayıp aksine birbirlerine bağlıdırlar. Zaman bilinci insanın mekândaki yaşantısına bağlı oluşur ve yaşanılan zamana ömür, hayat veya yaşam denir. Zamanın yaşanılmış/yaşanılacak bölümleri süre, müddet, mühlet, vade olarak adlandırılmıştır. Sürmek eyleminden türetilen süre, bir olayın başı ile sonu arasında geçen zaman parçası, zaman aralığı, zaman bölümü şeklinde tanımlanmaktadır.[7] Tarihsel süreç denilince geçmişte yaşanılmış zaman periyodunu ifade etmektedir ki coğrafyada yeryüzünde meydana gelmiş faaliyetlerin, oluşan durumların tarihsel süreç içindeki yerinin belirtilmesi "zamanda dağılış" olarak nitelendirilmektedir. Oluşum zamanı belli olmayan bir coğrafi hadisenin bilimsel olarak hiçbir değeri yoktur.

Nedensellik, yeryüzünde meydana gelen her şeyin bir nedeninin bulunduğunu, aynı nedenlerin aynı koşullar içinde hep aynı sonuçları doğurduğunu, yeryüzündeki bütün değişikliklerin nedenle sonucu birbirine bağlayan yasaya göre olduğunu belirten bir ilkedir. Tarih biliminde olduğu gibi, coğrafyada da her oluşumun neden, niçin, nasıl meydana geldiğinin araştırılmasını nedensellik ilkesi sağlamaktadır. Tarihin babası olarak bilinen Herodot, Kuzey Afrika'da Libya ve Mısır topraklarından başlayarak, İran, Yunanistan, Güney İtalya, Doğu Avrupa'nın güney kesimleri ve Hindistan'a kadar uzanan sahada seyahat etmiştir. Gezip gördüğü sahaların tarihini ve coğrafî özelliklerini kaleme alarak oluşturduğu 9 ciltlik "Herodot Tarihi" tarihi coğrafya bakımından önemli bir kaynaktır. Tarihî görüşlerinin yanında coğrafyayı ilgilendiren ilginç görüşlerinin bulunması nedeniyle Herodot'u İlkçağ coğrafyacıları arasına sokmak mümkündür. *"Mısır Nil'in hediyesidir"* sözüyle nedensellik (*sebep-sonuç*) ve ilişki kurma ilkelerine en güzel örneği vermiştir. Büyük kısmı çöllerden oluşan Mısır'a Nil deltası hayat vermiş ve İlkçağın ünlü liman şehri İskenderiye burada kurulmuştur.

3. Coğrafyanın Bilimsel Kimliği ve Tarih Araştırmalarındaki Önemi

Coğrafyanın çalışma alanı doğrudan Dünya gezegeninde insanın yaşadığı yeryüzü ile sınırlı olduğu için coğrafya kavramı buradan çıkmıştır. Coğrafya sözcüğünün ilk defa M.Ö. III. yüzyıl başlarında ünlü İlkçağ filozoflarından Eratosthenes tarafından ortaya çıkarıldığı ileri sürülmektedir. İlkçağda üzerinde yaşanılan Dünya'nın şekli

7 TDK Büyük Türkçe Sözlük.

ve boyutları hakkında araştırma ve incelemeler yaparak bilgi sahibi olunması, yeryüzünün erişilebilen yerlerinin kitlelere tanıtılabilmesi için gözlenen özelliklerin metin ve haritalarla tasvir edilmesi geographika (coğrafya) olarak nitelendirilmekteydi. Grekçede yer, yeryüzü anlamına gelen -**ge-** ile yazma, çizme, tasvir anlamlarına gelen **graphica** veya **graphein** sözcüklerinin -**o-** bağlacıyla birleştirilmesi sonucunda elde edilen **"geographica"** veya **"geographein"** sözcükleri, yeryüzünün görünen, bilinen ve keşfedilen özelliklerinin betimsel (tasviri) olarak aktarımı anlamına gelmektedir.

Günümüz Türkiye'sinin medya dilinde coğrafya, daha çok yeryüzüyle ilgili mekân belirleyici bir sözcük haline gelmiştir. Örneğin, *"Türkiye, bulunduğu bu coğrafyada önemli bir rol üstlenmektedir", "Bu coğrafyada yaşamak çok zor", "Ortadoğu coğrafyasında …"* gibi ifadelerde "coğrafya" sözcüğü *saha, yer, mekân, ülke* anlamındadır. Coğrafyayı sadece mekân olarak algılayanlar bu tarz bir ifade tarzını tercih etmektedirler. İnsanların yeryüzündeki faaliyet sahalarını ve yaşam tarzlarını düzenleyen coğrafyanın yönetimde ve devlet politikalarındaki gücü, geçmişte olduğu gibi bugünde önemini artırarak korumaktadır. Coğrafya alt yapıyı oluşturmakta; alt yapı da üst yapıyı belirlemektedir. Yeryüzündeki hâkimiyet mücadelesi, ilk devletlerin ortaya çıktığı dönemde başlamış ve sahip olunan toprakları genişletmek amacı güttüğü için savaşlara yol açmıştır. Yerüstü ve yeraltı zenginlikleri azalan ve tükenmeye yüz tutan devletlerin sahip oldukları ülke topraklarını genişletme arzuları nedeniyle ortaya çıkan sınır anlaşmazlıkları ve bu yüzden ülkelerin diğer ülkelere saldırmaları veya işgal etmeleri, dün olduğu gibi bugün de uluslararası ilişkilerde önemli çatışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Bu itibarla, coğrafyayı dikkate almayan devlet politikalarının başarısız olma ihtimalleri son derece yüksektir.

Dünya'nın en önde gelen gelişmiş ülkelerinin (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada ve Rusya) coğrafya bilimine devlet politikası olarak kurumsal anlamda verdikleri önem açıkça görülmektedir. Bunlar arasında yer alan İngiltere'nin bu konuda köklü bir geçmişi bulunmaktadır. 1830 yılında İngiltere Kralı IV. William'ın himayesinde Londra'da kurulan Kraliyet Coğrafya Kurumu (The Royal Geographical Society)[8], 179 yıldır İngiltere'ye

[8] The Geographical Society of London. http://www.rgs.org/AboutUs/History.htm (05.02.2009).

hizmet etmektedir. Bu kurum çatısı altında yapılan keşif seyahatleri ve coğrafi araştırmalar sayesinde tüm Dünya'yı tanıyan İngiltere, eline geçirdiği ülkelerin ve adaların yerüstü ve yeraltı zenginliklerinden yararlanmış ve yararlanmaktadır.

Coğrafya dışındaki disiplinlerden olan Tarih, insan ve mekânı ilgili hadiseyle birlikte değerlendiren bilimler arasındadır. Tarih, insanı ve mekânı geçmişte meydana gelen olaylarla ilişkisi bakımından yüzeysel olarak ele almaktadır. Çoğu tarihçi için coğrafya sadece olayın geçtiği mekândır ve harita üzerinde genel hatlarıyla gösteriminden öteye gitmemektedir. Tarih sahnesinde cereyan eden olayların hepsi coğrafi ortamda meydana gelmiş ve coğrafi faktörlerin kontrolünde gelişerek sonuçlanmıştır. Bu nedenle tarihçilerin coğrafi ortamın doğal ve beşerî yönleri hakkında bilgi sahibi olmaları gerekmektedir.

İnsanla doğal ortam arasındaki karşılıklı etkileşimlere bağlı kalarak kendi bünyesinde bir bütünlük gösteren coğrafya bilimi, **fiziki (doğal) coğrafya, beşerî ve ekonomik (sosyoekonomik) coğrafya, bölgesel coğrafya, tarihî coğrafya, planlama coğrafyası** ve **coğrafi informatik** olmak üzere altı anabilim dalından oluşmaktadır. İnsanın müdahalesi olmadan doğal ortam içerisinde meydana gelen faaliyet ve durumlar fiziki coğrafya tarafından incelenmektedir. Bu anabilim dalı içerisinde birbirinden farklı araştırma yöntemleriyle çalışan sekiz bilim dalı *(paleocoğrafya, kayaçlar coğrafyası, jeomorfoloji, toprak coğrafyası, klimatoloji, hidrografya, biyocoğrafya, doğal afetler coğrafyası)* yer almaktadır.

Fiziki coğrafya tarafından incelenen doğal ortam, fiziki ortam ya da doğal çevre olarak da isimlendirilmektedir. Coğrafî yeryüzü kavramıyla Dünya gezegeninin yâni Yer'in insanla etkileşim halinde olan kesimleri belirtilmektedir ki, burası genelde bir bütün halinde Yer'in yüzeyini kapsamaktadır. Burası yer kabuğu da denilen litosferin yüzey kısımlarını (karalar, sular) ve atmosferin alt katlarını (troposfer, stratosfer) içine alan, insan dâhil diğer canlıları (bitki ve hayvanları) bünyesinde barındıran yüksekliği-derinliği, uzunluk ve genişliği olan üç boyutlu bir ortamdır. Taşkürenin yüzeyini bütünüyle içine alarak başlayan coğrafî yeryüzü, 8–16 km arasında kalınlığa sahip troposfer katını ve hava yolu ulaşımında uçakların yararlandıkları stratosferin alt katını da kapsamaktadır ki, dikeyde bu mesafe 30 km'ye ulaşmaktadır (Şekil 4). İnsan ve diğer canlıları

kapsayan hayali küreye canlılar küresi veya Biyosfer diyoruz. Doğal ortamla ilgili şekilde görüldüğü gibi, insan yaşadığı doğal ortamla karşılıklı etkileşim halinde bulunmaktadır (Şekil 2). İnsan atmosferden hem etkileniyor hem de etkiliyor. Sulardan etkileniyor ve etkiliyor. Çeşitli türde kayaçları ihtiva eden jeolojinin inceleme alanı olan Litosferin kara alanları ki burada yeryüzü şekilleri oluşmuştur. Toprak ve bitki örtüsü yer şekillerinin üzerinde alan kaplamaktadırlar.

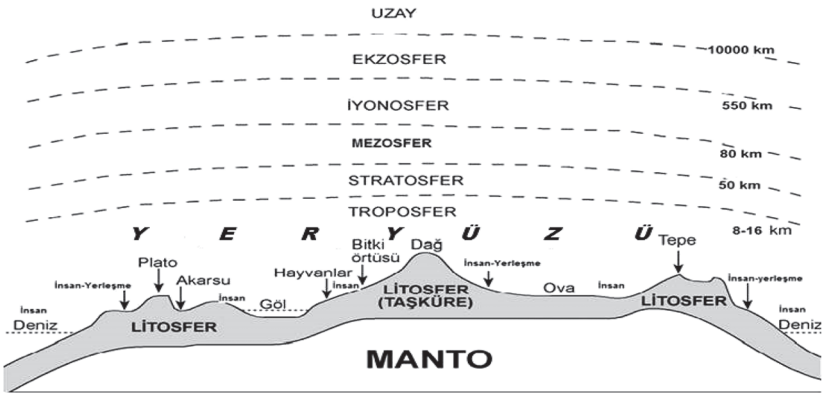

Şekil 4. Coğrafi mekân (Yeryüzü)

Kayaçların kimyasal yapısına bağlı olarak suların değişik tat, koku ve renkte olduğunu bilmekteyiz. Bazı kaynak suları canlılara hayat verip şifa dağıtırken, bazıları hastalık, hatta ölüm saçmaktadırlar. Örneğin, kanserojen madde ihtiva eden asbestli kayaçlarla, radyoaktif madde içeren kayaçların tüm canlılar üzerinde olumsuz etkileri bulunmaktadır. Aynı zamanda, kayaçlar sahip oldukları yapısal özellikler ve içerdikleri maden cevherleriyle ekonomik yönden de büyük öneme haizdirler. Örneğin, başkalaşım kayaçlarından olan mermerler, iç püskürük kayaçlardan granitler yer döşemeciliğinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Ankara çevresinde dış püskürük volkanik kayaçlar yer almaktadır. Özellikle Kızılcahamam, Çamlıdere'ye doğru kırmızı renkli Ankara taşı dediğimiz andezitleri görürsünüz. Bu taşla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin cephesi kaplanmıştır. Volkanik kayaçlar içinden süzülen sularda kireç yoktur; bu yüzden tatlı sulardır. Ankara-Samsun yolunda seyahat ediyorsunuz Delice civarında derelerin altından geçtiği köprülerde Alçılı 1, Alçılı 2 gibi levhalar görüyorsunuz. Neden Alçılı? Çünkü o çevrede jips ve tuz çökelleri yani tuzlu ve alçılı oluşumlar var. Tarihi

dönemlerde bu yörenin tuz ihtiyacı burada oluşan memlehalardan yani tuzlalardan sağlanmaktaydı.

Tarihi olayların geçtiği yerler özelliklerini anlatmaya çalıştığımız bu ortamlardır. Biz burayı yönetiyoruz, planlıyoruz. Burada nefes alıyoruz, nefes veriyoruz ve burayı sürekli olarak tahrip ediyoruz. Yollar yapıyoruz, yapılaşmaya götürüyoruz. Sanayi tesisleriyle, akarsularımızı göllerimizi ve denizlerimizi kirletiyoruz. Sağlık alanında hastalıkların doğal ortam ile ilişkili olarak ele alınması işi sağlık coğrafyasına aittir. Nevşehir'in Tuz Köyünde ortaya çıkan kanser hastalığının nedeni o çevredeki radyoaktif kayaçlara bağlanmıştır.

Doğal ortam içerisinde doğrudan insanın etkisiyle gelişen faaliyetlerin tümü beşerî (sosyoekonomik) faaliyet olarak kabul edilmektedir. İnsan topluluklarının eriştikleri uygarlık ve kültür düzeylerine bağlı kalarak doğal ortam içerisinde oluşturdukları yapay ortama **beşerî ortam** veya **kültürel ortam** denilmektedir. Sosyoekonomik coğrafyanın sistematik ayrımı yapılırken, sosyal yönü ağır basan dalların ekonomik kökenli olanlardan ayrılması için Yerleşme coğrafyası, Nüfus coğrafyası, Diller coğrafyası, Dinler coğrafyası, Folklorik coğrafya, Eğitim coğrafyası, Sağlık coğrafyası, Siyasî coğrafya, İdari coğrafya, Sosyal coğrafya, Kültür coğrafyası gibi dallar **"Sosyal Coğrafya"**; ekonomik faaliyetlerle ilgili olanlar (Hammaddeler Coğrafyası, Sanayi Coğrafyası, Hizmetler Coğrafyası, Turizm Coğrafyası) ise **"Ekonomik Coğrafya"** başlığı altında toplanmaktadır.

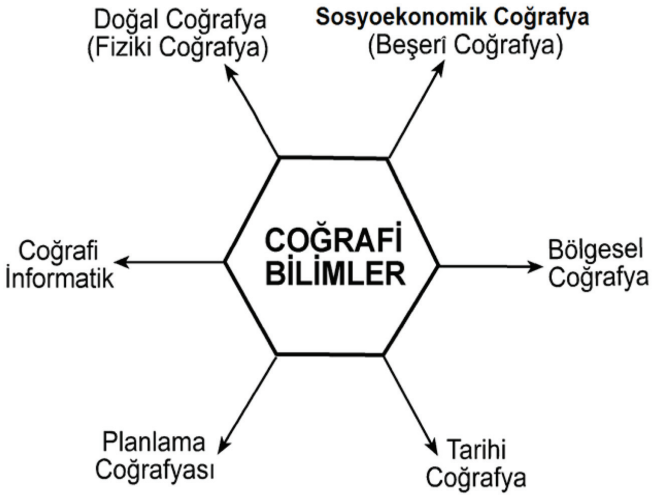

Şekil 5. Coğrafya biliminin anabilim dalları

İnsanların yeryüzündeki faaliyet sahalarını ve yaşam tarzlarını düzenleyen coğrafyanın yönetimde ve devlet politikalarındaki gücü, geçmişte olduğu gibi bugünde önemini sürdürmektedir. Yeryüzündeki hâkimiyet mücadelesi, devletlerin ortaya çıktığı dönemde başlamış ve sahip olunan toprakları genişletme arzusu savaşlara yol açmıştır. Yerüstü ve yeraltı zenginlikleri azalan devletlerin istilacı politikaları nedeniyle dün olduğu gibi bugün de uluslararası ilişkilerde önemli çatışma alanları oluşmaktadır. Bu itibarla, coğrafyayı dikkate almayan devlet politikalarının başarısız olma ihtimalleri son derece yüksek olmaktadır. Ortaçağ'da siyasi coğrafyanın öncüsü olan İbn-i Haldun coğrafya için *"Coğrafya kaderdir"* diyerek toplumların ve devletlerin kaderini coğrafyanın belirlediğini ifade etmiştir. İbni Haldun, yedi ciltlik Kitap El İbar (İbret Verici Kitap) adlı eserinde İslâmiyet öncesinde kuzeybatı Afrika'da yaşayan berberî kavimlerinin yaşam tarzlarını anlatarak, elverişli alanlarda yaşayan kavimlerin kurdukları devletlerin daha uzun ömürlü, çöllerde kurulan devletlerin ise kısa ömürlü olduklarını belirtmiştir.

Ekonomik kazanıma dayalı faaliyetlerle insanlar hammadde, sanayi ürünü ve hizmet üretmektedirler. Yani tarımdan zirai hammadde, hayvancılıktan hayvansal ürün elde ediyor. Hayvancılığı, sadece büyükbaş küçükbaş hayvancılık olarak algılamayın değerli arkadaşlar. Kümes hayvancılığı, kültür balıkçılığı, arıcılık ve hatta ipekböcekçiliği de hayvancılık içinde yer almaktadır. Bir zamanlar Amasya'nın güneyinde Sıra böcekhaneler mevkiinde ipekböcekçiliği yapılmaktaydı. İpek üretiminin zahmetli olması bahane edilerek sıra böcekhaneleri kaldırdılar ve burada oluşan köye İpekköy adını koydular. Bugün Türkiye'mizde ipekböcekçiliği azaldı ama bir zamanlar oldukça yaygın bir faaliyetti. Ormancılık, madencilik, avcılık ve toplayıcılık faaliyetleriyle de hammadde elde edilmektedir. Avcılık-toplayıcılık insanların ilk faaliyetleri idi, şimdi ise son sıralara düştü.

Ekonomik coğrafya içinde sanayi ya da endüstri olarak tanımlanan faaliyetlerde hammaddenin işlenerek kimyasında, fiziksel görünümünde bir değişiklik yapılıyorsa bu sanayidir. Evde yoğurt yapıyorsunuz; sütü aldınız, belirli bir derecede kaynattınız, hafif soğuyacak, içine maya katarak ne yaptık? Yoğurt. Tadı değişti, artık sıvı değil katı oldu. Yapısı değişti. Bunu evde yaparsanız evsel sanayi oluyor, atölyede yaparsanız atölye tipi sanayi, fabrikalarda yapıyor-

sanız fabrika tipi sanayi olur. Üretilen ürünlere göre sanayiyi gıda sanayi, dokuma sanayi, giyim sanayi, otomotiv sanayi, metal sanayi, petrol sanayi, taş ve toprağa dayalı sanayi gibi sınıflıyoruz. Fakat bu konular çok derin olduğu için hızlıca geçiyoruz.

Bir de hizmetler var eskiden bu faaliyetleri hizmet sektörünü bize hocalarımız da öğretmemişti. Ama sonradan fark ettik ki bunlardan artık para kazanılıyor. Eğitim ekonomik bir faaliyet haline geldi. Özel okullar, sürücü kursları gibi. Günümüzde eğitimin yanı sıra sağlık, iletişim- ulaştırma, pazarlama-ticaret, güvenlik, barınma, eğlenme, rehberlik ve danışmanlık hizmetleri para kazanılan sektörler haline gelmiştir. Bakın güvenlik denilince sadece jandarma, polis, asker aklınıza gelmesin. Zabıta teşkilatı, itfaiye teşkilatı, sigorta acentaları, bunların tümü güvenlik ile ilgili hizmetlerdir.

Evet, turizm nedir? Turizm de bir sahadaki hizmetlerin tümüdür. Bu nedenle turizmi hizmetin içerisine sokmak yerine, ekonomik coğrafya içerisinde ayrı bir sektör olarak alıyoruz. İngiliz coğrafyacı Hammond, turizm için "Turizm, hizmetler endüstrisidir" demiştir.[9] Bildiğimiz endüstri veya sanayi faaliyetinin gerçekleşmesi için paraya, hammaddeye, enerjiye, insan gücüne, ulaştırma ve iletişime, pazarlama ve ticarete eksiksiz olarak gerek duyulmaktadır. Bunlardan biri olmaz ise sanayi faaliyeti gerçekleşmez. Turizmde de hizmetlerden birisi eksik olsa turizm faaliyeti gerçekleşmez.

4. Coğrafyanın Tarih'le Kesişim Alanı: Tarihi Coğrafya

Üzerinde yaşadığımız yeryüzü, bugün olduğu gibi tarihî çağlar boyunca birçok coğrafî hadiseye sahne olmuştur. Yeryüzünün bütününde veya bir kısmında meydana gelen coğrafî faaliyetleri, olayları, durumları günümüzde tespit edip değerlendirmemiz mümkün olduğu halde, geçmiş zaman içinde oluşmuş coğrafî faaliyetleri, olayları ve durumları bütün yönleriyle inceleyip değerlendirmemiz mümkün değildir. Bazı bilim kurgu filmlerde olduğu gibi, zaman tünelinden geçerek geçmişteki zaman dilimlerine gitme imkânımız olsaydı, bugün üzerinde yaşadığımız mekânların geçmişteki coğrafî özelliklerini bütün yönleriyle araştırıp, inceleyebilir ve geri dönebilirdik. Gerçekte böyle bir durum olmadığına göre, geçmişin coğrafyasını nasıl inceleyebiliriz? İşte bu sorunun cevabını **"tarihî coğrafya"** vermektedir.

9 C.Whyne Hammond, (1985). Elements of Human Geography. s.282.

Yeryüzünün tamamının veya bir kısmının coğrafî özelliklerini, geçmişten günümüze veya geçmişte bir zaman diliminde ele alarak, günümüzde uyguladığımız modern coğrafya ilke ve yöntemleriyle araştırıp inceleyen tarihî coğrafya, coğrafya bilimi içinde ayrı bir yer tutmaktadır. Özellikle gelişmiş birçok ülkede, coğrafya alanında araştırma yapan bilim adamları, son yüzyıldan bu yana, herhangi bir sahanın tarihî devirlerdeki coğrafyasıyla yakından ilgilenmeye başladıkları için, bu ülkelerdeki coğrafya araştırmaları içinde tarihî coğrafyaya yer verilmeye başlanmış, hatta tarihî coğrafya, ayrı bir anabilim dalı durumuna getirilmiştir.[10]

Tarihi coğrafya konusunda şu husus yanlış algılanmaktadır. Malazgirt Savaşını anlatırken Muş'un Malazgirt ovasının özelliklerinden biraz bahsedersek bu tarihi coğrafya olur yaklaşımı yanlıştır. Bugünün coğrafi ortamıyla geçmişi izah edemeyiz. Mutlaka o zaman dilimine gidilmesi gerekmektedir. Geçmişe gidemediğimize göre tarihi coğrafyayı nasıl yapacağız. Bir zamanlar yapılan bilim kurgu filmlerde zaman tüneli ile geçmişe gidilerek geçmişteki hadiseler açığa çıkartılıyordu. Gerçekte böyle bir şey olmadığına göre bu işi nasıl yapacağız? Tabii ki tarihi kaynaklardan, geçmişe dair her türlü bilgi ve belgeden yararlanacağız. İşte tarihle coğrafya burada iş birliği yapıyor. Örneğin Osmanlı dönemine ait bir tarihi coğrafya çalışması yapıyorsanız tahrir defterleri, şer'iyye sicilleri, salnameler var, bunları inceleyeceksiniz. Bu kaynaklarda yerleşmelerle ile ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır.

Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı'nın yükselme ve genişleme dönemidir. Osmanlı ülkesi neden bu dönemde gelişmiş ve genişlemiştir? Osmanlı bu dönemde topraklarına sahip çıkmış, köylere kadar inerek tüm kaynaklarını tahrir defterleriyle kayıt altına almıştır. Özellikle üretilen tarımsal ve hayvansal ürünleri, sanayi ürünlerini, madenleri, meydana gelen afetleri tahrir defterlerinden tespit etmek mümkündür. Bir çift öküzün sabahtan akşama kadar sürdüğü arazi miktarı alan olarak Osmanlı tahrir defterlerinde bir çift arazi olarak kaydedilmiştir. Çiftlik kelimesi de buradan üretilmiştir.

İzaha muhtaç bir kavram da ''mezra'' dır. Me-ziraa yani ziraat yapılan alan, ekinlik anlamındadır. Etrafında ziraat alanı bulunmayan köylerin uzağındaki tarım alanlarına mezraa denilmektedir. Örne-

10 M.Elibüyük, (1995) Matematik Coğrafya. s.46.

ğin Amasya ilinde Ezinepazar depresyonunun güneyindeki Sarıtaş Dağlarının Yeşilırmak'a bakan yamaçlarındaki köylerin mezraaları Yeşilırmak'ın verimli vadi tabanında yer almaktadır.[11] Köylü ne yapıyor? Oraya gidiyor, hayvanlarını da götürüyor, onları da kıyıda köşede otlatıyor. Ziraat sezonu bitince mezralardan köye dönüş başlar. Günümüzde mezraaların pek çoğu sürekli oturulan köy yerleşmeleri haline dönüşmüşlerdir. Eskiden mezraa oldukları için halen bu adla anılmaktadırlar.

Geçmişte atalarımızın yaşam tarzları coğrafi ortamdan yararlanma biçimleri bugünden farklılıklar göstermekle birlikte benzeyen yönleri de bulunmaktadır. Bilim, teknoloji, alet, edevat yokken de insanlar hayatlarını sürdürmüşlerdir. Anadolu'da bir zamanlar çok yaygın olan faaliyetlerin bugün ortadan kalktığını görüyoruz. Eğer giden varsa, Konya-Ereğli'de İvriz kaynaklarının bulunduğu yerde üzüm figürü görülüyor. Boğazkale'ye gidenleriniz var mı? Orada Aslanlı Kapı'da iki aslan heykeli heybetle duruyor. Şimdi bu hayvanlar Anadolu'da yaşamıyorlar. Şimdi Aslanların, kaplanların yaşam alanları tropikal kuşağın kuzey ve güneyindeki yağmur ormanları ile çöl bölgeleri arasındaki kuşaktır. Bu kanıtlara bakarak gür otlar ve seyrek ağaçlardan oluşan ılıman bir ortamın M.Ö 1200'lü yıllarda Anadolu'yu kuşattığını rahatlıkla söyleyebiliyoruz. Anadolu'da bir zamanlar bağcılığın çok yaygın olduğunu Hitit figürleri yansıtmaktadır.

Edebiyat-coğrafya ilişkisi, edebiyat-tarih ilişkisi de oldukça önemlidir. Bir yazar düşünün ki olayın geçtiği yeri size çok güzel tasvir edemiyor. Olayların geçtiği mekânı hayalinizde tüm özellikleriyle canlandıramaz ise hoşunuza gitmez. Prof. Dr. Üstün Dökmen hocamızı bilirsiniz bir gün Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki odama geldi ve "Ali Hocam ben bir roman yazacağım ancak hafızamda kurguladığım mekâna benzer bir yer arıyorum böyle bir mekânı bulabilir misiniz? Dedi. Üstün Hocamızın roman mekânı içinde bir ırmak akıyor, köyler var, vadi tabanında ve yamaçlarda kuzular otluyor, rengarenk çiçekler üzerinde kelebekler uçuşuyor. Bu tanıma uygun bir ortam biliyordum ve tamam dedim. Üstün Dökmen hocamızı Deveci Dağları içinde kanyonlar oluşturarak akan Çekerek ırmağının vadisine götürdüm. Çekerek ırmağı, Kazankaya kanyo-

11 Ali Özçağlar (1997), Ezinepazar Depresyonunun (Amasya) Coğrafyası. S.93.

nundan çıkıyor ve o çıkış yerinde Üstün hocanın da dediği gibi güzel bir köy var, hayvanlar yayılıyor, mevsim ilkbahar yamaçlarda meşeler gövermiş, stepin gelincikleri açmış ve kelebekler üzerinde uçuşuyorlar. "Hocam!" dedi, "bulduk burası." Sonuçta "Kelebekler ve İnsanlar" romanının mekânına coğrafyacı olarak katkı sağladığım için çok mutlu oldum.

5. Sonuç

Tüm bilimler coğrafi mekânda ve doğrudan insanla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Hiçbir bilimi coğrafi ortamdan soyutlamak mümkün değildir İnsan-mekân-zaman-nedensellik paydasında buluşan Tarih ve Coğrafya disiplinler arası etkileşim yönünden birbirine en çok ihtiyaç duyan iki bilimdir. İslam tarihi yönünden yapılan çalışmalarda da dini hayatın yanı sıra, sosyal ve kültürel hayat ile ekonomik hayattan bahsedildiğini görmekteyiz. Bu konuların hepsi sosyoekonomik (beşerî) coğrafyanın içerisinde yer almaktadır. Coğrafya, Tarih çalışmalarına ciddi anlamda malzeme sunmaktadır. Yapılan çalışmalarda karşılıklı devinim alanları oluşturmak, bunları önemli saymak ve benimsemek gerekmektedir.

Kaynaklar

Elibüyük, Mesut (1995), *Matematik Coğrafya*. Ekol Yayınevi, Ankara.

Hammond, Charles Whynee (1985). *Elements of Human Geography*. Second Edition, London.

Hançerlioğlu, Orhan (1970), *Felsefe Sözlüğü*. Remzi Kitabevi, İstanbul.

Özçağlar, Ali (2014), *Coğrafyaya Giriş*. Ümit Ofset Matbaacılık, Ankara.

Özçağlar, A (1997), *Ezinepazar Depresyonunun (Amasya) Coğrafyası*. Ekol Yayınevi, Ankara.

The Geographical Society of London. http://www.rgs.org/AboutUs/History.htm (04.12.2017)

Tuncer, Selim (2009), "*Uzam ve Zaman İçinde*", The Brand Age, Sa:Ekim-2009. http://selimtuncer.blogspot.com.tr/2009/10/uzam-ve-zaman-icinde.html (08.02.2016)

Tümertekin, Erol- Özgüç, *Nazmiye (1998)*. Beşerî Coğrafya İnsan, Kültür, Mekân. Çantay Kitabevi, İstanbul

Türk Dil Kurumu "*Büyük Türkçe Sözlük*"

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts

http://uzay.net/wp-content/uploads/2012/07/gunes-sistemi.jpg (04.12.2017)

Endülüs'te Kadını Çalışmak

Fatma Merve Çınar*

Disiplinler arası ve Tematik İslâm Tarihi seminerleri arasında, tematik bir konu olarak ele alacağımız "Endülüs'te Kadın" başlığı ile aslında bu konunun bir doktora tezi olarak nasıl çalışıldığı, hazırlık aşamasında yaşananlar, karşılaşılan sorunlar ve ulaşılan sonuçlar üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda, çalışma hakkında detaylı bilgi vermeden önce, "Neden kadın?" sorusuna cevap verilmelidir. Endülüs'te Kadın, tarafımızca tez konusu olarak belirlendiğinde, "neden kadın çalışmaları?" şeklinde birçok soruyla karşılaştık. Aslında bu soruya verilebilecek ilk cevap, ülkemizde bu konunun daha önce akademik olarak ele alınmamış olmasıdır. Bununla birlikte tez çalışmasının özellikle kaynak-veri toplama aşamasında, farklı alanlara da ışık tutacağı anlaşılmıştır.

1. Ön Hazırlık Aşaması

Bilindiği üzere İslâm Tarihi, Hz. Peygamber'den günümüze uzanan bir dönemi kapsadığından çalışmak istediğimiz dönem seçimi yapıldı. Bu minvâlde, Endülüs tarihi üzerinde Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların, diğer dönemlere nispeten, ciddi ölçüde eksik kaldığı anlaşılınca, bu alana eğilmemiz söz konusu oldu. Bu seçimde muhakkak kişisel yönelimler ve ilgiler de etkili olmuştur. Endülüs tarihi içerisinde, kadın konusunun seçilmiş olması da, tarafımızca hem daha önce belirtildiği gibi üzerinde çalışılmamış olması ve İslâm Tarihinde ancak ayrıntılarda yer bulan kadınların hayatına ışık tutulması amacıyladır. Bu duruma, Endülüs Tarihi ve İspanyolcaya olan özel ilgimiz de eklenince, alan seçimimiz bu minvalde gerçekleşmiş oldu. Tabi bu süreç öncesinde, Kıymetli Hocam Prof. Dr. Mehmet Özdemir'in yönlendirmesi ile lisans döneminde

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, fmcinar@ankara.edu.tr

İspanyolca öğrendiğim için, bütünleşik doktora sırasında konuya hâkim olmam kolaylaştı diyebilirim. Bu noktada, birleşik veya bütünleşik doktora programından bahsetmeliyiz. Bu programa lisans sonrası kayıt yaptırılıyor ve yüksek lisans ve doktora dersleri beraber alınıyor. Yani bir sene yüksek lisans dersleri alınıyor daha sonra tez yazmadan doktora derslerine geçiş yapılıyor. Fakat aynı iki ayrı programmış gibi iki ayrı seminer hazırlanıyor. Süre olarak yüksek lisans ve doktoranın birleştirilmiş hali gibi yani azami süre olarak önce dokuz yıldı; şimdi yedi yıla indirildi. Tabi bu süreç, yüksek lisans tezi tecrübesi olmadığından, biraz daha kapsamlı bir çalışma ve yoğunlaşma gerektiriyor. Fakat avantaj olarak süre açısından bir avantaj sağlayabileceği gibi dez avantaj olarak da yüksek lisans tezi yazma tecrübesine sahip olmadan bir doktora araştırması yapmak durumunda kalıyor birleşik doktora yapacak olan öğrenci. Biz de bu açığı kapatabilmek için, Mehmet Hoca'mın yönlendirmeleri ve isteği doğrultusunda, doktorada çalışacağım konuya hazırlık olacak nitelikte, kapsamlı seminer ödevleri hazırladık. Bu sayede o aşamayı da daha tecrübeli bir şekilde atlatmış oldum.

Çalışma alanı olarak Endülüs tarihini seçtikten sonra siyasi tarih mi yoksa medeniyet tarihi mi, ne tür bir tarih çalışması yapacağımıza karar vermemiz gerekiyordu. Bu noktada hem Türkiye'de hem de dünyada yapılan araştırmaları taradım. Ülkemizde, Endülüs tarihine ilişkin yüksek lisans- doktora tezleri elliden az idi. YÖK'ün tez veri tabanında da tarama yaptığım zaman, bu tezlerin çok büyük bir kısmının siyasi tarih ağırlıklı olduğunu gördüm. Medeniyet tarihi ve sosyal tarih hem kaynak sıkıntısı hem de dil problemi sebebiyle çok fazla çalışılmamış Türkiye'de. Bununla birlikte, İspanya'da yapılan çalışmalara daha sonra değineceğim. Sosyal tarihle, toplumsal tarihle ilgili bir konu çalışmak istediğimi danışman hocama belirttim. O da Endülüs'te kadınla ilgili bir çalışmanın daha önce yapılmamış olduğunu ve bununla ilgili bir sürece girilebileceğimi söyledi. Fakat bu noktada alan sınırlamasının nasıl yapılacağı ile ilgili de benim araştırma yapmam gerektiğini ekledi. Bu dönemde yaptığım hazırlıkların başında, Endülüs tarihini ve kaynaklarını detaylı bir şekilde incelemek geldi. Dil öğrenimi de Arapça, İspanyolca ve Latince üzerine oldu. Fakat Latince tabi buradaki İtalyan bir arkadaşımızdan aldığımız dersler sayesinde ve sınırlı ölçüde oldu.

Endülüs'e dair ana kaynakların %90'ının Arapça olduğunu belirtmekte fayda var. Endülüs tarihi çalışırken İspanyolca bizim sadece günümüzdeki araştırma eserlerine ulaşmamızı sağlar. Anadil olarak Arapça üzerinden gitmemiz gerekiyor.

Peki "Neden Endülüs Tarihi?" Az önce bahsettiğim gibi, seçmek istediğimden dolayı, diyebiliriz. Çalışma öncesinde öngörebildiğim zorlukların başlıcası kaynak sıkıntısıydı. Çünkü Endülüs tarihiyle ilgili kaynakların çoğu ya tahrip edilmiş, özellikle ilk dönemle alakalı fetihten hemen sonraki dönemlerle ilgili elimizde çok fazla kaynak mevcut değil.

Alanda başka hangi konular çalışılmış bunu da inceledim. Endülüs'le ilgili özellikle hadis, tefsir, fıkıh gibi alanlarda Endülüslü muhaddisler, müfessirler onlar hakkında yapılan araştırmalar da mevcut. Sadece İslâm tarihi üzerinden de bir araştırma yapılmadığını gördüm. Nasıl çalışılmış, genellikle bahsettiğim gibi siyasi tarih üzerinden yapılmış bir çalışma mevcut.

2. Türkiye'de Endülüs Algısı ve Endülüs Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Türkiye'de Endülüs algısı ve araştırmalarının mahiyetinin ne olduğuyla alakalı bir noktaya temas edecek olursak... Türkiye'de Endülüs genellikle hep özlenen, İslâm hâkimiyetinin bölgede sona ermesiyle ilgili ciddi romantik bir özlem söz konusu... Fakat bununla ilgili bilinen şeylerin de çok kısıtlı olduğunu veya bazılarının yanış bilindiğini söylemek mümkün. Özellikle halk arasında mesela Endülüs Emevî Devleti'nin 700 yıl boyunca var olduğu veya Endülüs'ün Osmanlılar tarafından fethedilmiş olması gibi yanlış algılar da mevcut. Buradan hareketle, Endülüs kültür ve medeniyet tarihinin, İslâm tarihi içerisindeki önemli konumuna binâen, ilgilenilmesi gereken bir alan olduğunu fark ettik.

Peki, "Neden kadın?" diye soracak olursak… Az önce bahsettiğim gibi bu alanda başka çalışma yapılmamıştı. Fakat İspanya'da gittiğim zaman kadın konusunda gerçekten çok farklı yaklaşımların var olduğunu gördüm. Hem oryantalist bakış açısının hem de gerçekten Arapçaya hâkim İspanyollar tarafından yapılan ciddi akademik çalışmaların var olduğunu tespit ettim. Ayrıca, tarihle bağlantılı kadın çalışmalarında disiplinler arası bir anlayışın hâkim olması gerektiğini anladım bu süreçte. Çünkü bu sadece bir İslâm tarihi

çalışması değildi. Kadınla ilgili özel problemlerin, hangi sorunu hangi kitaplara hangi tür kaynaklara başvurarak almam gerektiğini de öğrenmem gerekiyordu. Bunlara temas ettim. Bu anlamda metodoloji de önemli bir noktaydı benim için.

3. Konunun İçerik ve Kapsamı

Bu noktada konunun sınırlandırılması ön planda tutuldu. Çalışma öncesinde yaptığım kaynak taraması sonucunda, Endülüs'te kadın konusunda her döneme ait bilginin mevcut fakat çok dağınık olduğunu tespit ettim. Diğer taraftan da Türkiye'de böyle bir çalışma yapılmış olmadığından dolayı konunun genel hatlarıyla bir çerçevesinin çizilmesi gerektiğini düşündük. Aynı zamanda kaynakların az olması sınırlama yaptığımız zaman elimizde verinin de az olması anlamına geliyordu. Yani "Endülüs Emevi Devleti'nde Kadın" dediğimiz zaman, o dönem içerisinde yazılmış ve günümüze ulaşmış kaynaklardan kadına dair çok sınırlı bilgiye ulaşılabileceğini gördük. Zaten 700 yıllık Endülüs tarihi boyunca tespit edilebilen biyografilere elimizde olan tabakât kitaplarından ismini öğrendiğimiz sadece ismi olan toplam 300 civarında kadından bahsedebiliyoruz. Ama bu sayı, Endülüs'te kadının konumunun sıkıntılı olduğu anlamına gelmemelidir. Söz konusu sayının azlığı, siyasî gelişmelerin ağırlıklı olarak kayda geçirildiği tarih yazımının kadına yer vermeyişinden kaynaklanan bir durumdur.

Endülüs'te kadına dair İspanya'da özellikle her dönem veya alt başlık ile ilgili akademik çalışmaların bulunduğu söylenebilir. Mesela "Düvelü't-Tavâif Dönemi Endülüs Şiirinde Kadın", "Emevî Dönemi Kadının Toplumsal Hayatı" gibi çok konularda bile tezlerin yapıldığını gördüm. Malesef Türkiye'de Endülüs'le ilgili kaynaklara ulaşmak biraz zor... İSAM bu noktada çok faydalı oldu. Gerçekten ana kaynakların önemli bir kısmına orada ulaştım. Fakat İSAM'dan sonra Madrid'e gittiğim zaman aslında daha önce ulaşamadığım veya tanımadığım birçok kaynak olduğunu fark ettim. İspanya Millî Kütüphanesi'nde çalıştım.

4. Araştırmanın Amacı

Peki, tamamlanacak bu çalışma hem Endülüs tarihi alanında hem de Endülüs'te kadın hakkında hangi boşluğu dolduracaktı? Bizim amacımız bu noktada genel bir çerçeve çizmek ve özellikle toplumsal hayatta siyasi alanda kadının konumunu belirlemektir.

Bir de o dönemde Endülüs'te sadece Müslümanlar yaşamadığı bilinmektedir. Aynı zamanda Endülüs tarihinin, Şam Emevîleri, Abbasîler hatta Osmanlı dönemiyle de çakışan zamanlar olmuştur. Bu dönemlerde kadının, Endülüs'teki hali/durumu/sosyal statüsüyle diğer Müslüman toplumlardaki durumu acaba birbirinden çok mu farklı? Aralarında benzerlikler var mı; farklıysa bunun sebebi ne? Bunların araştırılması da gerçekten önemli bir nokta idi. Sosyal, ekonomik, siyasal, sanatsal yaşama katılımları nasıl; hür kadınlar mı daha çok görünür ve kaynaklara isimleri geçmiş; yoksa sosyal hayatta alt tabakalardan kadınlar mı daha etkin?

Endülüs coğrafyasında Müslüman-gayr-i müslim kadınlar arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konması bu noktada önemliydi. Az önce bahsettiğim gibi; Endülüs toplumunda sonradan Müslüman olmuş İspanyolların varlığını biliyoruz. Bunun onuncu yüzyılda özellikle nüfusun neredeyse yarıdan fazlasını oluşturduğunu da biliyoruz. Yani orada sadece Arap Müslümanlar yok. Ya da Araplarla beraber gelmiş olan Berberîler bulunmuyor. Bununla beraber İspanyollar veya köle olarak getirilen Slavlar da mevcut... Daha sonra da onlardan Müslüman olanlar oluyor. Müslüman veya gayr-i müslim kadınların aralarında bir fark var mı? Hür ve köle kadınların sosyal hayata katılımları nasıl? Kadınların ailevî, hukukî hak ve sorumlulukları, mal edinme, miras, çeyiz bu gibi meselelerde hakları ve üzerine düşen vazifeler… Daha sonra göreceğiz ev işlerinden sorumlular mı, çalışma hayatına ne kadar katılıyorlar, kadınlara özgü meslekler var mı? Bu gibi konulara da değinmiş olduk. Sorularım demin de bahsettiğim gibi sosyal, siyasi, ekonomik, eğitim ve kültür hayatındaki konumunun ne olduğu idi.

Bir de burada Endülüs kadını diye tanımlanabilecek bir kadın tipolojisinin var olup olmadığını araştırdık. Bildiğiniz üzere özellikle onuncu yüzyıldan sonra Endülüs'te bir Endülüslülük üst kimliğinden bahsedebiliyoruz. Fakat bu ne bir ırk ne bir mezhep, ne de bir dinî temele dayanan sadece o kültürle harmanlanmış, o coğrafyada yetişmiş kişilerin oluşturduğu bir üst kimlik. Bu toplumun tek tip oluşumdan kaynaklanmamakla beraber heterojen bir yapı olmasına rağmen bir üst kimlik bir bilincin oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu aynı şekilde kadınlarda da mevcut mu? Endülüslü kadın deyince biz tek tip bir kadından söz edebilir miyiz? Tezimizde bu sorunun da cevabını aradık. Bir de çeşitli alanlarda meşhur olmuş mesela âlim ya da

müellif bir eser kaleme almış, ilmî faaliyetlerde bulunmuş meslekî anlamda uzmanlaşmış kadınlar var mı? Bunlar da tartışma konularımızın arasındaydı.

Ana kaynaklarda en çok hangi bağlamda kadına dair bilgi mevcut? Özellikle hükümdarların eşleri, cariyeleri, kız kardeşleri, anneleri, isimleri zikredilen ve varsa ek özellikleri de buralarda belirtiliyor -tabakât-terâcim kitaplarında az sonra göreceğiz. Ama eğer bir erkeğe nispetle alındıysa kaynağa çok fazla bilgi söz konusu değil. Kendisinin bir mesleği varsa mesela sarayda kâtipse, doktorsa, şairse bunlar hakkında kısa da olsa elimizde bilgi mevcut. Ne tür sosyal sınıflamalar var? Hür kadınlar, köle kadınlar, hür-köle arasındaki geçişkenlik çok katı mı? Her zaman söylenir ve tartışılır "İslâm'da kölelik var mı yok mu, cariyelik?" Bu tür konular hep tartışmalı konulardır. Baktığımız zaman toplum yapısına evet böyle bir sistemin var olduğunu görüyoruz. Özellikle Slavlardan köle ticaretinin var olduğunu farkındayız. Fakat bununla beraber köle kadınların kâtipliğe -kâtiplik dediğim zaman hükümdarın kâtibi, emirin, halifenin, yani sarayda en üst düzeyde görev yapabilecek seviyeyegelecek olan kadınlardan bahsediyoruz. Yine hükümdar eşlerinin de daha önce cariyelerden olabileceğini biliyoruz. Bir geçişkenliğin var olduğunu, hür ve köle kadınların sosyal anlamda birbirleriyle iletişim halinde bulunduğunu gördük tezimiz sırasında.

Bir de bu noktada özellikle araştırma eserleri üzerinde çalışırken İspanyol kaynaklarında çok farklı bakış açılarının var olduğunu gördüm. Şöyle ki, Endülüs'te kadın dediğimizde tutup baştan "Kur'an'da kadın şu şekildeydi, Kur'an'ın hükümlerine göre, İslâm'a göre budur", diye bir açıklama yapmıyoruz biz çalışmamızda. Fakat İspanyol eserlerinde daha çok farklı bir kültür olmasından dolayı kendi muhataplarına hitaben "Endülüs Müslüman bir medeniyetti, İslâm'ın şartlarına göre kadın şu şu şu gerekleri yerine getirmek zorundaydı" demekte. Belki de amaçları farklı olabilir. Örneğin, dört eşlilik mevzusuna yaptıkları vurgu, oryantalist bakışlarını ortaya çıkaran noktalardan biri... Kur'an'daki ayetlerden alıntı yaparak ilk önce İslâm'a göre bir kadın çerçevesi çiziliyor -kendi bakış açılarına göre- daha sonra Endülüs'te kadını da bu çerçeve içerisinde bir değerlendirmeye tâbi tutuluyor. Biz bunu birçok eserde gördük. Bunun haricinde bir de Endülüslülerin İspanyol asıllı olduğu; hükümdarların eşleri, halifelerin eşleri hep kölelerden se-

çildiğinden, yönetim kademesinin bile İspanyollaştığı, aslında Endülüs dediğimizin, bir İspanyol medeniyeti olduğu, sadece İslâm'ın kültür seviyesinde kaldığına dair çok yorumla karşılaştım. Bununla beraber, son dönemde bu algının çokça değiştiğini de fark etmiş durumdayız. Özetle, Endülüs'te kadın hakkında bahsettiğim konularda oryantalizmin çok etkili olduğunu gördük.

Bir de burada sunumumda yazılı olmayan bir nokta daha sonra aklıma geldi. Şu anda gerçekten İspanya'da özellikle Granada, Cordoba, Seville bölgesinde arkeolojik çalışmalar çok fazla ve bu arkeolojik çalışmalarda kadınların mezarları, kıyafetleri, kullandıkları takılar, ev eşyaları hakikaten o döneme ait çok fazla bulgu elde edilmekte. O yüzden yeni yapılan çalışmalarda kadınla ilgili daha fazla bilgiye ulaşmak mümkün oluyor. Bu belli bir dönemde ihmal edilmiş sanırım; özellikle Franco dönemi içerisinde Endülüs tarihine ilgili araştırma yapılmamış.

5. Yurtdışı Araştırma Süreci

Tezimizin çalışma planına baktığımızda ilk önce kapsamlı bir kaynak taraması karşımıza çıkıyor. Bu kaynakları nereden edinebileceğime dair bir araştırma yaptım. Şunu fark ettim ki internet ve bilgisayar işimizi kolaylaştırdığı kadar aslında zorlaştırıyor da. Çünkü şu dönemde tez yazan birisinin gerçekten "ben bu kaynağa ulaşamadım, mevcut değil, nerede olduğunu bilmiyorum" gibi bir bahanesi de kalmadı. Örneğin, Endülüs ile ilgili olarak, İspanya'daki bütün kaynakların hangi üniversitede nerede, hangi rafta olduğuna dair her şeye sahip oluyoruz bilgi olarak. Bu aşamada bir de dil yeterliliğini sağlamak da önemliydi benim için. TÜBİTAK doktora bursuyla gittim. Bir senelik bir araştırma sürecim oldu. O dönemde tez projesi hazırladım; TÜBİTAK'ta onu jüriye sunduktan ve kabul aldıktan sonra yurtdışı araştırmalarıma başladım. İlk önce Türkiye'de tespit ettiğim kaynaklar üzerinden gittim. Ardından Madrid'de, İslâm kütüphanesinde, Milli kütüphanede ve milli arşivde çalıştım. Diğerlerine göre çok zor izin almama rağmen, dönmeme yakın engizisyon mahkemesi arşivine de gitme imkânım oldu. Engizisyon mahkemesi arşivinin de sadece kadın konusu için değil Endülüs tarihi açısından çok mühim olduğunu orada fark ettim. Hakikaten güzel sınıflandırılmış bir arşivdi. Çalışılacak dünya kadar belge var ve hepsi de yazılı olarak tutulmuş. Bunların aslında kullanıma açılmış olması da bence önemli. Sonuçta kendi tarihleri

içerisinde böyle kapalı ve karanlık bir dönemin başka araştırmacılar tarafından çalışılabilmesi hakikaten önemliydi.

Diğer arşivlerde de çok eski kitaplara, belgelere ulaşma imkânım oldu. Yurtdışından gelen bir araştırmacı olmama rağmen kütüphane çalışmaları çok iyiydi. Farklı illerdeki kitapları istettiğimiz zaman Madrid'e getirtip çoğaltabiliyor, pdf'ini alabiliyorduk. Kütüphane imkânları gerçekten çok iyiydi. O yüzden Endülüs'le ilgili kullanabileceğim kaynakların %80'ini oradan aldım ya da pdf olarak taradım ve buraya getirip bastırma imkânım oldu. Kendi kütüphaneme koydum. Veri toplamada izlenmesi gereken metodu, Mehmet Hocam sayesinde gitmeden önce kısmen çözmüştüm. Çünkü oraya gittikten sonra "bu kitap nerde olabilir" diye araştırmış olsaydım birkaç ay bununla vakit geçecekti. O yüzden bu aşamayı kolay atlattım. Bir yılda orda önceden dil öğrenip gitmek doktora çalışması yapan arkadaşlar için daha çok tavsiye edilebilecek bir şey. Çünkü orada hem dili geliştirmeye çalışıp hem bu sırada bir araştırma yapmak gerçekten zaman alıcı bir süreç. Kaynak araştırması yapma eserlere hâkim olma, konu üzerinde çalışan uzmanlarla irtibat kurma gibi meselelerde dile hâkim olma çok önemli ve gerekli idi. O yüzden önceden halledilmesi gereken bazı meseleler olduğunu anlamış oldum.

6. Kaynaklar ve Karşılaşılan Sorular

"Endülüs'te Kadın" çalışmasında ne tür kaynaklardan faydalandığıma değinmek istiyorum. İlk önce tabakât-terâcim kitapları üzerinde durmak isterim. Burada dikkatimizi çeken en önemli şey, kadınların sadece kendi yapıp ettikleriyle değil aynı zamanda bir emirin eşi, bir halifenin eşi, cariyesi, kız kardeşi veya annesi olması vasfıyla da kaynaklarda kendilerinden bahsedilmesi olmuştu. Fakat bunlar hakkında mesela sadece II. Abdurrahman'ın eşi veya cariyesi diyor. *Ümmü veled*, yani çocuğunun annesi, cariye statüsünde olduğu için nikâhlı eşi değilse eğer ondan olan çocuklarının isimleri verilmiş.

Genellikle tabakât kitaplarında kadın biyografileri, eserlerin ya son bölümünde ya da ayrı bir başlık altında toplanmıştı. Tabi karışık olanlar da var. İlk dönemlerden itibaren tarih sıralamasına göre yapmaya çalıştım. Huşeni, İbnü'l-Faradî, Humeydî, İbn Beşkuval, İbnü'l-Ebbar, Muhammed b. Abdülmelik, ed-Dabbî bunlar önemli isimlerdi benim için. Peki, bu kitaplardan ne tür bilgiler elde ettik? Kadınların ilmi ve kültürel seviyeleri, kadın şairler, filozoflar, mu-

haddisler, müfessirler, edîbler, belâgat uzmanları, özellikle hattat çok fazla... Kadınların şiir ve edebiyat faaliyetleri çok yoğun... Bir de mesela kadın şairden bahsediliyorsa ondan birkaç dize alınmış örnek olarak verilmiş, bunlara değinilmiş. Burada da dikkat çeken şu: Kadın şairlerin şiirlerinden örnekler veriliyor fakat şimdiye kadar hiçbir yerde bir kadının eserinin tümüne rastlamadım. Yani bu kadar ilmî ve kültürel seviyenin üst noktada olduğunu düşündüğümüz bir medeniyette hiçbir kadının -şiirlerine yer verilmesine rağmen- bir kitabının olup olmadığına dair bilgilerin bulunmaması gerçekten çok ilginç. Kitapları zaten elimizde yok. Bir kadının bile yazdığı tüm bir eser elimize ulaşmamış. Sadece dediğim gibi kısa kısa şiirleri elimizde var. Bu konuda yapılan araştırmalarda, iki yorum yapıyor. Birincisi, ataerkil bir tarih yazımı olduğu için çok fazla değinilmemiş. İkincisi de eğer kadına ait bir eser varsa bunun kadın tarafından veya daha sonraki müellifler tarafından erkek ismiyle devam ettirilmiş olabileceği. Önemli bir kadın şairin bir eseri var fakat kendi ismiyle kalamayacağını düşündüğü için takma bir isim kullanarak belki. Ama buna dair hiçbir örneğe rastlamadım. "Şu örnekte görüldüğü gibi" denmemiş; bu sadece bir yorum olarak biraz da havada kalmış bir durum. Siyasi hayattaki etkileri, etkinlikleri dedim. Çünkü daha çok kendi başına bir hükmetme söz konusu değil. Fakat özellikle XIV. yüzyılın sonlarında Gırnata düşmeden evvel, Nasrîler döneminde, devlet idaresinde o kadar etkili oluyorlar ki, o döneme daha sonra "La republica de las mujeres" / "Kadınlar Cumhuriyeti" ismi veriliyor, araştırmacılar tarafından. Kocaları, erkek kardeşleri veya oğullarının iktidarlarında o kadar fazla söz sahibi olmuşlar ki, bu isim verilmiş. Tabi bir de savaşlar, kaybedilen topraklar sebebiyle, ülkenin erkek nüfusunda ciddi bir azalma söz konusu… O dönemin fıkıh, hisbe, ahkâm kitaplarına veya arşiv belgelerindeki alım satım akitlerine baktığınızda, genellikle kadınların mal-mülk edindikleri, alım satım yaptıklarını görürsünüz.

Saray kâtiplerinden bahsettik. Saray kâtipleri hür kadınlardan çok fazla yok. Genellikle köle kadınlar saraya alınıyor, çok iyi bir eğitimden geçirilerek hükümdarın bile kâtibi olabilmiş bu noktada.

Âlim kadınlar dediğimizde demin bahsettiğim gibi hem İslâmî ilimlerde hem de pozitif ilimlerde, fen bilimlerinde uzmanlaşmış kadınlardan söz etmemiz mümkün. Mesela hekim kadınlar var. Burada da en çok tartışılan nokta, sadece bayan hastaları mı tedavi etti

yoksa erkek hastalara da baktı mı? Kadın hekimler, sadece kadın hastalara bakıyor. Bununla beraber, bakıcılık, ebe, sütanne gibi meslekleri icra eden kadınların da var olduğunu biliyoruz. Erkeklere nispetle kadın isimlerin kaynaklarda çok az olması Endülüs'te kadının önemsiz olduğu anlamına gelmemesi gerekir. Bununla beraber Endülüs kültür seviyesinin bir göstergesi olarak ismi belirtilmiş olan kadınların biyografilerine bakılması gerektiğini düşünüyorum. Yani sayı olarak fazla olmasalar bile eğer bir kadın hakkında bilgi varsa ve onun eğitimiyle ilgili bilgi veriyorsa, bu bilgi de değerlidir bizim için.

Toplum içerisinde kadının konumuna değinecek olursak. Köle kadınların çok daha görünür, çok daha rahat hareket ettiğini söyleyebiliriz. Tabakât kitaplarında en çok kadınla ilgili bilgi şiir ve edebiyat alanında faaliyet göstermiş kadınlarla ilgili. Zaten Endülüs'ün de bu özelliği ön planda.

Kadınlar hakkında gene söylediğim gibi hükümdar, vezir, komutan ve kadı eşleri, anneleri, cariyeleri, kız kardeşleri veya kızları ile bunların siyasi sahadaki etkinlikleri, Nasrîler döneminde yaşayan kadınların sıkça eserlerde yer bulmasını sağlamış.

Hisbe metinlerine geçecek olursak… Hisbe metinleri de aslında bizim kadın çalışmamızda -tabakât kitaplarından sonra- neredeyse en çok başvurduğumuz kaynaklardır. Çünkü hisbe metinleri, direk toplumla alakalı konuları ele alıyor. Biz orada genellikle fıkıh eserlerinde olması gereken normatif değerleri aldığımız gibi hisbede de varolan şeyleri görmüş oluyoruz. Mesela ayakkabıcılarla alakalı bir mesele tartışılıyor. Yahya b. Ünver? el-Kinânî'nin eserinde kadınlara yüksek topuklu ve ses çıkaran ayakkabılar yapmaması gerektiği, çünkü bunları genellikle erkeklerin dikkatini çekmek için kadınların kullanabileceğine dair bir bilgi mevcut. Buradan bu bilgiyi alıp yorumlamak önemli bu noktada... Farklı müelliflere ait üç hisbe metni, birleştirilip bir arada basılıyor: *Selasü Resâil Endülüsîyye fi Adâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib* adıyla. Buralarda da yine çarşı-pazarda kadın, kadının ekonomiye katkısı, sosyal hayattaki görünürlüğü, meslekleri gibi bilgileri bu kaynaklardan elde edebiliyoruz. Giyim-kuşam, bu noktada gerçekten önemli… Bu daha sonra da çok tartışılmış. Mesela peçe kullanmışlar mı? Başı açık kadın var mı? Endülüs'te bu konunun hür kadınlar için daha sert çerçevesinin olduğunu görüyoruz fakat köle kadınlarda bu çok sıkı değil.

Bir de fetâvâ dediğimiz fetvaların toplandığı kitaplar var. Bu bağlamda, İbn Rüşd'ün dedesi olan Ebu'l Velid İbn Rüşd'ün *en-Nevâzil'den* ve Venşerisî'nin *el-Miyar*'ından çok faydalandım. Şimdi bu eserde mesela daha çok evlilik bahsi, miras, velayet, mal edinme bu tür konularda hep kadınların problemlerine çözüm olarak üretilen fetvalar mevcut. Aslında bu biraz da kişisel yorum olarak erkeklerin dinî konulardaki verildiği fetvalar daha net açıklanmış fakat kadınla ilgili bilinmeyen noktalar, ortaya çıkan yeni problemler söz konusu olabileceği için kadınlar tarafından daha çok soru sorulmuş ve onlara daha çok fetvalar verilmiştir. Kıyas yapıldığı zaman bununla karşılaşmamız mümkün. Olması gereken fetvalar hakkında bilgilerin var olduğunu biliyoruz.

Endülüs'te kadınla alakalı arşivde çalışırken, en çok rastladığım belgeler; mal paylaşımı hakkında idi. Örneğin, evlenmeden önce bütün mallar sıralanmış, kadının şu kadar eşyası, ziyneti, malı vardı; erkek bu kadar hediye /mehir/çeyiz verd getiriyor, boşanma olduğu zaman işte kadına sahip olduğu bütün mallar tekrar iade ediliyor ya da mehir, çeyiz, hediye gibi şeyler. Bunların hepsi çok detaylı olarak sıralanmış aynı şekilde. Çeyiz ücretlerinin ve içeriklerinin çok abartılı olduklarını biliyoruz.

Edebiyat eserlerine gelecek olursak… Bunlardan daha çok antoloji gibi ahlak eserleri, mizah, nükte, fıkra gibi eserler. Burada kadınların yazmış olduğu şiirler, varsa kadın edipler, hatipler işte bu tür noktalarda kadınla ilgili ufak bilgilere, satır aralarından erişmemiz mümkün.

Hâtıratlardan söz edelim biraz da. Son Zîrî sultanı Abdullah b. Bulûkkîn'in -Berberî sultanı. Nasrî değil daha önce. Yine Endülüs tarihi içerisindeki bir dönem- yazmış olduğu Kitâbu't-tibyân. Kendi hatırasını yazıyor günlük gibi. Gerçekten çok önemli bir eser. Çünkü çok çalkantılı bir dönemde emir kendi edindiği tecrübelerden hareketle notlar alıyor ve bununla ilgili saraydaki kadınlarla alakalı gerçekten çok fazla bilgi mevcut.

Bu muhtelif kısımda çok öne çıkmış tabakât veya diğer eserler arasına sığmayacak kitapları ele aldım. Mesela el-Gırnâtî'nin eseri de aslında Endülüs değil de diğer coğrafyalarla ilgili yaptığı seyahatleri anlatıyor burada ama Endülüs'le ilgili bilgiler de var kıyas yaptığımız zaman. O dönemle alakalı da birçok bilgi mevcut. Ve tabi ki İbn Hazm'ın

"Güvercin Gerdanlığı" adlı eseri... Bunu en son ele aldım fakat çok önemli bir eser. On-onbirinci yüzyıllarda yaşamış kendisi Kurtuba'da. İbn Hazm'ı size çok fazla tanıtmaya gerek yok tabi ama onun ilmî bilgisi ve verdiği eserlerin yanı sıra, aristokrat ve Kurtuba'nın sayılı zenginlerinden olduğu da bilinmelidir. Oturup kalktığı kişilerin saraya yakın oluşundan dolayı, saray hayatını çok iyi gözlemlemiştir. Güvercin Gerdanlığı, hakikaten kadına ve toplumda kadın algısına ilişkin bilgilerin çıkabileceği çok önemli bir eseridir.

Bir de sunumuma, faydalandığım İspanyol araştırmacıların birkaç kitabını aldım. Aslında bu noktada vurgulamak istediğim eser, Levi-Provençal'e ait, Documentos Arabigo-Granadinos'tur. Söz konusu eserde, Endülüs'ün son dönemlerinden günümüze ulaşan mahkeme kayıtları, fetvalar vs. arşiv belgeleri bir araya getirilmiştir. Bunların arasında kadınlarla ilgili gerçekten çok fazla bilgi vardır.

Kaynaklar hakkında burada verdiğimiz bilgiler tabi ki özet ve giriş mahiyetindedir. Detaylı bir bilgilendirme çok zaman alacağı için yalnızca öne çıkan eserleri veya kategorileri size aktarmış bulunmaktayım.

Peki, bu tezi yazarken veya konu hakkında kaynak taraması yaparken ne gibi sorunlarla karşılaştım? Her şeyden önce, çok geniş bir tarihi süreç üzerinde çalıştığımı fark ettim. Benim kapsama alanım olan 711, Endülüs'ün fetih yılı, 1492 ise İberya'da Müslümanların siyasi hâkimiyetinin son buluşudur. 1492 yılından sonra da Müslümanların orada varlığı devam ediyor demin bahsettiğim gibi 1609 büyük sürgün. Fakat o büyük sürgünden sonra da orada mecburen, "Hıristiyanım" diyerek yaşamaya çalışan Müslümanların var olduğunu biliyoruz. Bu sebeple, her ne kadar bölgede İslam varlığı zor da olsa bir şekilde devam etmişse de biz, Müslümanların iyasî hâkimiyetlerinin sonu olan 1492 tarihini sınır olarak belirledik. Buna karşın, süre her ne kadar geniş de olsa kaynaklarımız çok parçalı ve kısıtlı idi. Daha önce çalışılmamış bir konu olduğu için daha geniş bir çerçevede ele alınılması gerektiğini düşündük ve bu şekilde devam etmeye karar verdik.

7. Tezin Planı

Şimdi tezimizin planı üzerinde duralım. Çoğu doktora tezi gibi 3 bölümden oluşmakta: 1. "Sosyo-politik Hayatta Kadın", 2. "İlmî ve Kültürel Hayatta Kadın", 3. "Aile Hayatında Kadın". Konuyu ilk ça-

lışmaya başladığımda, burada görmüş olduğunuz "İsimlendirme" başlığı hiçbir şekilde yoktu. İlk bölümün ilk başlığını teşkil eden isimlendirme, kaynakları okuduktan sonra fark ettiğim ve aslında bahsedilmesi zaruri olan bir konu olarak önüme çıktı. Bu neydi? Arapça kaynaklara baktığımızda zaman kadına ait, onun farklı özelliklerini öne çıkaran farklı isimlendirmeler olduğunu görürüz. *Nisa, mer'a, cariye, hâdime, kerime, sabiyye, bint* gibi. Bunlar hangi kadınlara hitâben söylenmiş? Mesela *nisa* hangi kadınlar için kullanılmış? *Mer'a* kelimesi evli kadınları mı kapsar bekâr kadınları mı? Hepsinin farklı bir anlamı olduğunu gördük. Bu isimleri sınıflandırmak gerektiğini ve her birinin de kendi içerisinde bir değerlendirmeye tâbi tutulması gerektiğini fark ettim.

"Sosyal Hayatta Kadın" bölümünde de bir karşılaştırma veya statü belirlemesi olarak hür-köle kadın, şehirli-köylü kadın, Müslüman-gayr-i müslim kadın ve etnik kökenlerine göre kadınlar üzerinde durduk. Slav, İspanyol, Berberî, Arap… Irk faktörünü göz önünde bulundurarak Endülüslü kadınlar sosyal statüleri, toplumsal hayata katılımları hakkında değerlendirmelerde bulunduk. Çalışma hayatında kadınların meslekleri dediğimizde de hem erkeklerle yapabildikleri ortak meslekler hem de kendilerine ait meslekler var mı? Bunlar üzerinde durduk.

"İlmî ve Kültürel Hayatta Kadın" bölümü aslında geniş bir bölüm oldu. Kadının gelişimi, eğitimi, âlim kadınlara değinirken tıp alanını ayrı tuttuk çünkü gerçekten önemli sayıda kadın hekim olduğunu fark ettik.

"Kültürel Hayatta Kadın" dediğimizde de dinî bayram ve merasimlerde kadın nasıl bir rol almış, toplum içerisine dâhil olabilmiş mi? Bu konuları ele aldık.

"Edebiyatta Kadın" başlığı altında ise kadınların yazdığı şiirler-metinler varsa bununla beraber içerisinde kadınların kıyafetleri, yaşam tarzlarına ilişkin bilgilerin var olduğu metinleri de ele almaya çalıştık.

Son bölüm de "Aile Hayatında Kadın"; tek eşlilik, çok eşlilik. Merak edilen bir konu olarak söyleyeyim Endülüs'te çok eşlilik az rastlanan bir şey. Özellikle üst sınıflara mensup ailelerin genellikle erkeklerin çok eşli olduğunu görüyoruz. Ama normal halk arasında çok eşlilik neredeyse hiç rastlanılmayan bir durum. Endogami ve egzogami -yani akraba evliliği veya dışardan evlilikler. Bunlar da akraba evli-

likleri özellikle Gırnata Sultanlığı, sonra Nasrî Sultanlığı döneminde var olmuş. Fakat yabancı kadınların alımında daha çok Emevî sultanlarında gayr-i müslim kadınlarla evliliklerin çok yapıldığını görüyoruz. Hangi tür ritüeller, öncesi ve sonrası nedir? Bunlarla ilgili bir bölümümüz var. Çeyiz, mehir ve düğün hediyeleri daha önce bahsettik. Aynı şekilde gayr-i müslim kadınla olmakla beraber ilginç bir şekilde kadının gayr-i müslim erkekle evlendiğini de gördük. Bu nasıl olmuş? İslâm hukukuna aykırı bir durum olmakla beraber özellikle fetihten hemen sonra İslâmlaşma tam sağlanmadan daha sonradan Müslüman olmuş mesela kadının ailesi İspanyol asıllı bir aile düşünün kadınla erkek, karı koca. Daha sonra kadın Müslüman oluyor, kocası da hâlâ Hıristiyan, çocukları var. Bunlar birkaç tane davaya konu olmuş. Birkaçında boşanabilir diye hüküm verilmiş fakat birkaçında da çocuklarının Müslüman olup olmadığına bakılması gerekir, evlilik devam edebilir şeklinde hükümler mevcut. Bu yüzden İslâm hukukunun geçerli olduğu dönemin devletleri arasında, Endülüs değişik bir örnek… Boşanmaya değindik. Hangi sebeplerle boşanmalar gerçekleşmiş? Bu noktada, boşanma sonrasında kadının statüsünün düşmediğini gözlemledim. Çünkü genellikle tekrar evlenebiliyorlar. Çok da kötü bir algı yok. Aynı statüde başka bir erkekle evlenmeleri de mümkün. Mülkiyet hakkından da az önce birazcık bahsettim. Son olarak Ortaçağ Avrupa'sıyla kıyas yaptığımızda sadece Endülüs değil o dönemki İslâm coğrafyasında bulunanların daha iyi bir seviyede olduğunu söyleyebiliriz.

Mesela kadın, Endülüs'te ilmi seyahatler yapılabiliyor muydu? Reşide isimli bir kadının tek başına Endülüs'ü dolaşıp kadınlara vaazlar verdiği de biliniyor. Sâre el-Halebiyye, XIII. yüzyılda Moğol istilasından kaçarak Kuzey Afrika'yı geçip Endülüs'e kadar geliyor ve burada birkaç şair yetiştiriyor. Kendi ilim halkaları var. Endülüs içerisinde yine seyahat edebiliyor. Gerçekten önemli bir şair. Filozof, muhaddis, müfessir kadınlardan bahsettik. Mesela İbn Arabî'nin hocalarından Kurtubalı Fâtımâ'dan bahsedebiliriz ders aldığı. Köle ve hür kadınların beraber ders gördüğü medreselerden bahsedebiliriz. Vellâde bintü'l-Müstekfi de gerçekten önemli bir kadın entelektüel.

Sonuç olarak, Endülüs ve kadın iki çalışması zor alan diyebiliriz. Hakikaten içine girdikçe kaynakların ne kadar sıkıntılı olduğunu görmekle beraber ortaya çıkan verilerin de çarpıcı örneklerinin olduğunu düşündüğüm bir konu olmaktadır.

Kaynaklar

Abdullah B. Bulukkîn B. Badîs Ez-Zirî, *et-Tıbyân*: *Las Memorias de Abd Allah*, Último *Rey Ziri de Granada*, (nşr. ve İsp. çev. Lévi-Provençal ve Emilio García Gómez), Madrid, 1945, I-II.

Averroes, *Exposición de la "Republica" de Platón*, (trad. Miguel Cruz Hernández), Madrid, Tecnos, 1998.

Ávila, María Luisa, "Las Mujeres 'sabías' en al-Ándalus" *La Mujer en al-Andalus: Reflejos Históricos de su Actividad y Categorías Sociales*, (ed. María Jesús Viguera), Madrid-Sevilla, Editoriales Andaluzas Unidas, 1989, s. 139-184.

Boloıx Gallardo, Bárbara, *Las Sultanas de la Alhambra: Las Grandes Desconocidas del Reino Nazarí de Granada (siglos XIII-XV)*, Granada, Editorial Comares, 2013.

Garulo, Teresa, *Diwan de las Poetisas de Al-*Ándalus, Madrid, Hiperion, 1998.

Gonzalvo, Luis, "La mujer musulmana en España", *Conferencia-Archivo Histórico Nacional*, Madrid, 1904.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri, *Güvercin Gerdanlığı*, (çev. Mahmut Kanık), İstanbul, İnsan Yayınları, 2015 (25. basım).

La Mujer en al-Andalus: Reflejos Históricos de su Actividad y Categorías Sociales, Madrid, Editoriales Andaluzas Unidas, 1989.

Lévi-Provençal, E. "España Musulmana hasta la Caída del Califato de Córdoba (711-1031 de J.C.)", *Historia de España*, dir. Ramón Menéndez Pidal, Madrid, Espasa Calpe, 1950, c. V, 331-788.

Marín, Manuela, *Las Mujeres de al-Andalus*, Madrid, CSIC, 2000.

Ribera, Julian, *La Ensañanza entre los Musulmanes Españoles*, Córdoba, 1925.

Seco De Lucena, Luis, "La Sultana Madre de Boabdil", *Al-Andalus*, XII-2 (1947), s. 359-390.

Simonet, Federico Javier, "Ensayo crítico histórico acerca de la mujer arábgo-española", *IX Congreso Internacional de Orientalistas*, Granada, 1891, s. 13-32.

Terés Sábada, Elías, "Dos familias marwanies en al-Andalus", *Al-*Ándalus, XXXV-1 (1970), s. 93-118.

Viguera Molins, María Jesús, "A Borrowed Space: Andalusi and Maghribi Women in Chronicles", *Writnig the Feminine: Women in Arab Sources*, ed. Manuela Marín ve Randi Deguilhem, New York, I. B. Tauris, 2002, 163-180.

Türkiye'de Bilim Tarihçiliği

Melek Dosay Gökdoğan*

Bilim Tarihi Nedir? Nasıl Disiplin Haline Geldi?

Bilim Tarihi'nin aslında çok bilindik bir tanımı vardır. Yani bilimin yüzyıllar boyunca nasıl geliştiğini anlatan, hangi uygarlık çevrelerinden, hangi toplumlardan geçtiğini ve diğer entelektüel etkinliklerle mesela felsefeyle, dinle, sanatla ve sanatın çeşitli alanlarıyla ilişkisini inceleyen bir disiplindir. Disiplin diyoruz, ancak disiplin haline gelmesi oldukça yakın zamanlarda gerçekleşmiştir. Böyle bir disiplinin olabileceğini ilk defa düşünen kişi Auguste Comte olmuş, başka bir alanda, sosyolojide daha çok tanınan Auguste Comte'un ilk defa dikkatini çekmiştir. Ama şunu da söylemek gerekir ki çok daha eskiden Helen döneminden beri bilim adamlarının hayat öyküleri ve eserleri hakkında bilgiler veren kitaplar yazılmıştır ve biz erken dönem bilim adamları hakkında onlardan üç yüz-beş yüz sene sonra yazılmış bu kitaplardan bilgi sahibi olmaktayız. Mesela bunların başında meşhur Thales gelir, Thales'in kendisinden bize çok az bilgi ulaşmıştır. Thales ile ilgili bilgileri daha sonra Helenistik dönem ama özellikle de Roma çağında yazılmış olan kitaplardan, biyografilerden elde etmekteyiz. Bizim anladığımız anlamda, yani bilimsel ilk bilim tarihi kitabının yazarı tarihçi William Whewell'dir. Whewell'in bir başka özelliği daha bulunmaktadır, *Scientist*, yani bilim adamı terimini ilk defa o kullanmış; yani bu işle uğraşanlara, araştırmacılara kimliklerini belirten bir isim verme ihtiyacını ilk defa William Whewell hissetmiş, bu ihtiyacı ilk defa o duymuş ve bilim tarihi üzerine de bilimsel ilk kitabı o yazmıştır. Aslında bilim adamlarının yaşamları ve yapıtlarıyla ilgili çeşitli çalışmalar çok eskiden beri yapılıyordu. Fakat kurumsallaşması çok daha yakın tarihlerde, 19. Yy. sonları

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı.

ile 20. Yy. başları diyebiliriz. İlk kurumsallaştığı yer de Amerika Birleşik Devletleri'nde Harvard Üniversitesi'nde olmuştur. James Conant, Harvard Üniversitesi'nin 1933-1953 yılları arasında yirmi sene başkanlığını yapmış, Vannevar Bush da Harvard'tan mezun bir mühendis, birlikte Manhattan projesini gerçekleştiren grubun içinde yer almışlardır. Hiroşima'ya atılan atom bombasından önce ABD'de ıssız bir yerde bu bombayı nasıl bir sonucu ulaşacağını görmek için denemişler, ondan sonra da bu grubun içinde bu bombanın kullanılmaması gerektiğini savunanlar olmuş, ama siyasi gerekçelerle Hiroşima'da kullanmışlardı. Vannevar Bush ile James Conant bu grubun içinde atom bombası, akabinde hidrojen bombasıyla ilgili çalışmalarda bulunmuşlar, bu çalışmaları esnasında bilimin gelişmesi özellikle James Conant'ın dikkatini çekmişti. Atom bombası, hidrojen bombası bunları tam olarak topluma anlatabilmek için bilim üzerine düşünmek gerektiğine karar vermiş ve kendisi Harvard Üniversitesi'nde 1946'lı yıllarda Bilimin Tarihi ve Bilimin Felsefesi üzerine dersler vermeye başlamıştır. Aslında daha önce 1936 yılında Harvard'ta ilk bilim tarihi doktora programı başlamış, ancak II. Dünya savası ve atom bombası olaylarından sonra James Conant'ın Bilim Tarihi'nin gelişmesi gerektiği inancı artmış ve Bilim Tarihi'ne disiplin olarak gelişmesi ve tutunması için büyük destek vermiştir. Bu arada Harvard'ın Başkanı James Conant'ın kimya mezunu olduğunu ve bu yüzden özellikle kimya tarihi ile ilgilendiğini de belirtmeliyiz.

Bilim tarihindeki kurumsallaşmanın Harvard'ta olması bizi de ilgilendirmektedir. Çünkü bizim de ilk bilim tarihçimiz burada doktora yapmıştır. İlk bilim tarihçimizin (Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın) hocası George Sarton, Yahudi olduğu için Belçika'dan ayrılmak zorunda kalmış, önce İngiltere'ye gitmiş, orada Bilim Tarihi ile ilgili bir iş bulamayacağını anlayınca Amerika'ya göç etmiştir. Bu arada kendisi de kimya kökenli, dünyada da ülkemizde de ilk bilim tarihçilerinin hep kimya kökenli olmaları ilginç bir tesadüf olsa gerek. Sarton, Amerika'da James Conant'ın da desteğiyle Harvard Üniversitesi'nde bir kadro bularak burada Bilim Tarihi kürsüsünü kurmuş, 1936 yılında da ilk defa resmi doktora programını başlatmıştır. George Sarton'un Amerika'ya gelmeden önce Belçika'da yayınlamaya başladığı *Isis* dergisini dünyada düzenli olarak çıkan ilk bilim tarihi dergisi olarak kabul edebiliriz. Bu dergi hâlâ yayın-

lanmaya devam ediyor, çok değişik konularda ve geniş yelpazede makaleler yayınlanmaktadır. Fakat o dönemde tamamen Sarton'un kontrolü altındaydı. Aslında Sarton, bu derginin yayın masraflarını kendi cebinden karşıladığından, bu dergi onun adeta çocuğu gibiydi. Bugün hala yine akademik dünyada saygın bir dergi olma özelliğini devam ettirmektedir. Sarton'un pek çok çalışması var, ancak Bilim Tarihi'nin bir disiplin haline gelmesini sağlayan *Introduction to the History of Science* adlı eseri en büyük çalışmasıdır ve dört ciltten oluşur. Bugün Bilim Tarihi çalışmaya başlayan herkes daha yolun başında öncelikle bu eseri gözden geçirmek durumundadır. Sarton, bütün dünyada, bütün uygarlık çevrelerinde ve bütün zamanlarda bilime yapılan katkıları bu ciltlerde vermeye çalışmıştır. Bu ciltler aslında katalog mahiyetindedir, metin değildir; yani bir konuyu anlatmaz. Mesela Mısır uygarlığında simya ile ilgili bir metin varsa, bu metni kimin yazdığı, özelliğinin ne olduğu, metin üzerinde sonradan ne gibi çalışmalar yapıldığı ve kim tarafından yayınlandığı gibi birçok bilgiyi bu eserde bulmak mümkündür. Fakat ne yazık ki on dördüncü yüzyılın sonunda biter. Daha yakın zamana getirememiş, buna zamanı da ömrü de yetmemiştir.

George Sarton, bilim tarihini aslında temel bilimlerle beşerî bilimler arasında bir köprü gibi görmüş, Bilim Tarihine böyle bir işlev yüklemiştir. Bu yüzden *New Hümanizm* adında bir kitap da yazmıştır. Onun New Hümanizma'dan kastettiği Bilim Tarihi'dir. Her bilimde olduğu gibi Bilim Tarihinde de çeşitli felsefi eğilimler ve ekoller bulunmaktadır. Sarton, kendisi pozitivist bir tarihçi olduğundan, Bilim Tarihi derken anladığı şey temel bilimlerin tarihidir; sosyal bilimlerin tarihi değildir. Felsefeyi de çok fazla dikkate almamaktadır. Sarton'un New Hümanizma'sında mesela Matematik'i ele alırsak, Matematik tarihinin Matematikçilerle Matematikçi olmayanlar arasında birbirlerini anlamaları bakımından bir iletişim köprüsü sayılabileceğini düşünmüştür. Bilim Tarihi'ne yeni bir hümanite türü olarak bakmıştır.

Ülkemizde Bilim Tarihi

Salih Zeki Bey

Ülkemizdeki Bilim Tarihi çalışmalarına baktığımızda, Osmanlılar döneminden itibaren çeşitli çalışmalar görmekteyiz; fakat burada bugünkü anlamda Bilim Tarihi ilgili çalışmalardan bahsetmek istiyorum. Bu anlamda ilk Bilim Tarihi yazıcılığını başlatan kişi Salih

Zeki Bey'dir. Salih Zeki Bey'in yeni bilim tarihine, Türk Bilim tarihçiliğine çok büyük katkısı olmuştur. Çünkü ilk defa bilimsel olarak bilim tarihi yazıcılığını ülkemizde başlatan kişidir. Yani metinler üzerinde çalışmış ve bunların Batı ile mukayesesini yapmıştır. Bugün, mesela neden Doğu Batının gerisinde kaldı konusu üzerine yazılan bir makaleyi bilim tarihi çalışması olarak kabul ederiz, ama asıl Bilim Tarihi çalışmasından kastettiğimiz şey metin çalışmasıdır. Bu, yazma veya basma olabilir. Metin çalışmasını yaptıktan sonra ki bir yönüyle filolojiktir bu çalışma, ama bir tarafıyla da okuduğunuz incelediğiniz metin hangi bilim alanına aitse onu da bilmek gerekir. Bu metin çalışmasını yapmakla iş bitmez, değerlendirmesini yapmak için mutlaka o disiplinin evrensel boyutta tarihini de bilmek gerekir. İşte bunu ülkemizde ilk defa Salih Zeki başlatmıştır. Yoksa bir hekimin geçmiş yüzyıllarda sağlıkla ilgili birtakım bilgileri elde edip bunları yayınlaması bilim tarihi çalışması olabilir, ama tam ve özgün bir bilim tarihi çalışması değildir. Salih Zeki'nin farklılığı ilmi yöntemlerle bir bilim tarihi çalışması başlatmış olmasındadır.

Salih Zeki'nin asıl mesleği bugünkü anlamda elektrik mühendisliğidir. Dârüşşafaka'dan mezun olduktan sonra iki yıl kadar Posta ve Telgraf Nezaretinde çalışmış, sonrasında bu konudaki yeni teknolojileri öğrensinler diye dört kişi yüksek öğrenim için Fransa'ya gönderilmişlerdir. Fransa'daki eğitiminden döndükten sonra yine aynı görevine başlamış, ancak bununla birlikte bir takım eğitim kurumlarında ders de vermek durumunda kalmıştır. Bu sırada yabancı bir bankada çalışan yabancı birisiyle tanışmış, bu kişi ilk defa Salih Zeki'nin aklına bilim tarihi konusunu getirmiştir. Sohbetleri sırasında Ortaçağ İslam Uygarlığının bilimsel çalışmalarını araştırabileceğini önermiştir. Tabii bu arada Avrupa'da da şarkiyat çalışmaları mevcuttu, Ortaçağ İslam Dünyasının bilim ve felsefe alanında neler yaptığı Batılılar tarafından merak edilerek bir takım çalışmalar yapılıyordu, ancak bunların her zaman pozitif beklentilerle yapılmadığını biliyoruz. En büyük örneği de bir şarkiyatçı olan Renan'ın İslam'ın bilimsel gelişmelere engel olduğunu öne süren konferansıdır. Böyle bir ortamda bu konuları araştırmak Salih Zeki'ye makul gelmişti, ancak bir elektrik mühendisi olarak Matematik, Fizik ve Astronomi ile ilgili konuları inceleyebilirdi. İslam öncesi uygarlıklar yani Yunan ve Hint uygarlıkları neler yapmış-

lar bunları bilmek lazım ki İslam Dünyasının bunlardan neler alıp neler verdiği anlaşılabilsin. Salih Zeki Fransızcası olduğu için bu konularla ilgili daha çok Fransız kaynaklarından faydalanmıştır. Özellikle Montucla'nın Matematik Tarihi, D'Alambert'in Astronomi Tarihi, Cantor'un Matematik Tarihi kitaplarından ve parlak bir bilim tarihçisi olan Tannery'den yararlanmıştır. Aslına bakarsak Osmanlı'nın son dönemlerinde Fransız etkisi görülmektedir. Bir süre sonra Alman etkisi de hissedilse bile bir dönem sadece Fransız etkisi görülmektedir. Ama şunu da biliyoruz, İngilizceye ihtiyaç duyduğunda eşi Halide Edip Adıvar yardımcı olmuş ve İngilizceden çeviriler yapmıştır.

Salih Zeki'nin çok sayıdaki çalışması arasında ders kitapları, yurt içinde ve yurt dışında yayınlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Salih Zeki ve Hocası Mehmet Nadir'in yurt dışında yayınlanmış çok sayıda makaleleri bulunmaktadır. Salih Zeki ve Hocası Mehmet Nadir Bey'i ilk uluslararası yayın yapan araştırmacılarımızdan sayabiliriz.

Salih Zeki, bir yıl kadar bilim tarihiyle ilgili Batılı kaynakları inceledikten sonra üç yıl İstanbul'daki el yazmaları kütüphanelerinde matematik ve astronomi yazmaları üzerinde çalışarak notlar almış ve bu dört yıllık hazırlık sürecinden sonra makale ve eserlerini yazmaya başlamıştır. İlk önemli çalışması 1897 yılında yayınlanan *Kâmûs-ı Riyâziyât* adlı eseridir. On cilt olarak hazırlanmış, ancak bir cildi basılabilmiş, diğerleri yazma halinde kalmıştır. Meşhur eseri *Âsâr-ı Bâkiye*'yi 1913 yılında yayınlamış ki aynı sene İstanbul Darulfünun'una da Rektör olarak atanmıştır. Tarihlere dikkat edersek, Osmanlının zor zamanları, yıkılmaya doğru gittiği zamanlardır, bu çalışmalarını yaparken İmparatorluk yıkılmak üzere. 1919 yılında İstanbul işgal edildiğinde, Salih Zeki, Fen Fakültesine Dekan olarak atanmıştır. Bu arada kitap yazma çalışmalarına devam etmiş, ders kitapları yazmış, çeviri yapmış, Henry Poincare'den Felsefeyle ve Matematik Felsefesiyle ilgili çeviriler yapmıştır. Darülfünun'da konferanslar vermiş, bu konferanslarda o güne kadar Türkiye'de hiç değinilmeyen Modern Matematik konularını ilk defa anlatmıştır. Bu yüzden bilim tarihi eğitimini de bu konferanslarla ilk defa Salih Zeki başlatmıştır denilebilir. O, böylelikle hem bilim tarihi yazıcılığını hem de bilim tarihi eğitimini başlatmış olmaktadır. Bu arada kendisinin daha önce Rasathane-i Âmire'nin de müdürlüğü-

nü yaptığını biliyoruz. Üniversitedeki görevi devam ederken Galata Sultanîsi'nde müdürlük yapmış, 1917'de rektörlükten istifa ettikten sonra 1919'da dekan olarak atanmıştır. Dekanlığı sırasında bir başka parlak bilim adamımız olan Mehmet Nadir'i yeni kurulan Sayılar Kuramı Kürsüsü'ne atamıştır. 1920 yılında ruhî bir bunalım geçirmiş ve 1921 yılında da tedavi gördüğü Fransız hastanesinde vefat etmiştir.

Âsâr-ı Bâkiye, dört cilt olarak tasarlanmış, fakat maalesef bunun da iki cildi yayınlanmıştır. Türk Matematik Derneği'nin elinde olduğu ve dışarıya vermedikleri söylenen yayınlanmamış iki cildin var olduğu kanaatimce kuşkuludur. Birinci cilt Astronomi ve Trigonometri tarihiyle, ikinci cilt aritmetik tarihiyle ilgilidir. Yöntem olarak Yunan ve Hint uygarlıklarında bu bilimlerin ne durumda olduğu özetlendikten sonra Ortaçağ İslam Dünyasında ve bir miktar da Osmanlı'da neler yapıldığı anlatılmıştır. Bu iki cildin arkasına da birer zeyl ilave ederek bu zeyllerde bu iki ciltte adı geçen bilim adamlarının hayat hikâyeleri ve eserlerini vermiştir. Bu zeyiller bile daha sonraki araştırmacılar tarafından çok kullanılmıştır.

Adnan Adıvar

Ülkemizde bilim tarihi çalışmalarına büyük katkı sağlamış ikinci tarihçimiz Adnan Adıvar'dır. Adnan Adıvar, Salih Zeki'den sonra ve bizim ülkemiz Bilim Tarihi yazıcılığına en önemli katkıda bulunmuş ikinci tarihçidir. Aslında hekim, ancak tarihçi demek durumundayız, çünkü bilim tarihi çalışmaları yapmıştır. Adnan Adıvar'ın birçok makalesi vardır, burada sadece iki kitabından bahsedeceğiz. Birincisi, *Osmanlı Türklerinde İlim*. Bu kitabı Fransa'da bulunduğu sırada 1939 yılında Paris'te Fransızca olarak yayınlamış, Türkiye'ye döndüğünde kütüphanelerdeki yazma ve basma eserleri kullanmak suretiyle zenginleştirerek Türkçeye tercüme etmiş ve 1940 yılında yayınlamıştır. Fakat çok ilginçtir ki Batılılar Fransızcasını çok kullanmışlar ve hala Bernard Lewis gibi Türkçe bilen yabancılar bile Fransızcasını kullanmaktalar. Bu arada Adnan Adıvar'ın George Sarton ile de tanışıklığı ve görüşmüşlüğü vardır. Bilim Tarihi konusunda da karşılıklı fikir alışverişinde bulunmuşlardır.

Osmanlı Türklerinde İlim, Osmanlıların bilimsel çalışmalarını derli toplu bir şekilde inceleyen dilimizde yayınlanmış ilk kitaptır.

Şöyle bir özelliği vardır ki sonradan buna ekler yapılarak değişik baskıları yapılmıştır. Bu eklemeler içeriği biraz daha zenginleştirmiş, ama özgün hali değişmiştir. Adnan Adıvar'ın kendisi bu eklerin yapılmasını ister miydi bunu bilemiyoruz. 1940'ta yayınlanan eser, Aykut Kazancı ve Sevim Tekeli tarafından yapılan eklemelerle güncelleştirilmiştir. Bugün ise artık o kadar fazla araştırma var ki *Osmanlı Türklerinde İlim*'de yer almayan pek çok bilgi ortaya çıkmış durumdadır, yani aşılmıştır. *Osmanlı Türklerinde İlim*'in eksik tarafları var hatta yanlışları da var diyebiliriz, ama gene de bugün çok kullanılan bir kitaptır. Bunun sebebi, bir defa çok derli toplu, dili çok sade, Osmanlıyla ilgili bütün temel bilgileri bulabileceğimiz bir kitap olmasıdır. Ama mesela burada sosyal bilimler yok, sadece temel bilimler yer almaktadır. Sosyal bilimler yoktur, çünkü Adıvar da da pozitivisttir, tıpkı George Sarton'un, Auguste Comte'un pozitivist olması gibi. Bir de o dönemlerde sosyal bilimlerle ilgili yeterli malzeme bulunmamaktaydı. Aslında sosyal bilimlerin tarihinin çok yeni kurulmaya başladığını söylemeliyiz. Kitabın 19. yüzyılda kısmı zayıftır, bunun sebebi muhtemelen George Sarton'un da ifade ettiği gibi, bu yüzyılda Osmanlıların pek fazla önemli çalışma yapmamış olması olabilir. Baştan itibaren şöyle bir bakarsak, Adnan Adıvar'a göre Batılılar adım adım çok büyük işler başarmışlar, bilimsel başarılar ve ürünler ortaya koymuşlar, ama Osmanlı aynı dönemlerde çok başarısız olmuşlardır. Tabii bu durum 19. yüzyılda daha bariz olduğu için bu yüzyıl üzerinde durmamış olabilir. Ama bugün Osmanlıların 19 yüzyıldaki çalışmaları üzerinde çok durulmaktadır, çünkü 19. yüzyıl Osmanlının eski bilim anlayışını tamamen terk ettiği, modern kriterlere göre bilim yapmaya başladığı bir yüzyıldır. O yüzden 19. yüzyıl, Osmanlı'nın altın çağı olan 16. yüzyıl kadar üzerinde durulmaya değer bir yüzyıldır.

Tabii burada yeri gelmişken işaret etmekte fayda var, Adnan Adıvar'ın bu fikri sadece ona ait değil, genel bir kanı, dünyada da böyle, şu anda da çok sık karşılaştığımız bir düşüncedir. Yani Osmanlılar başarısızdı, Osmanlılarda bilim yoktu, teknoloji yoktu, felsefe yoktu; zaten genel olarak böyle bir Türk imajı yaygındır. Türk dediğiniz at üzerinde kılıcıyla savaşır, bilindiği üzere barbar tabiri de vardır Türklerin. O yüzden bilim, teknoloji, sanat, felsefe gibi üst entelektüel etkinlikler Türklerde bulunmaz. O halde Türklerin Bi-

lim Tarihi olabilir mi? "Herkese Bilim ve Teknoloji" adlı bir internet sitesinde, "Osmanlı'da Matematik var mıydı?" başlığı altında, Osmanlılarda bir büyük Matematikçi var mı sorusu gündeme taşınmış ve şu sorularla savlarını temellendirmeye çalışmış görünüyorlar: Bir Matematik kitabını açtığınızda Gauss'un adı var, Lobaçevski'nin adı var, Lagrange'ın adı var, ama bir tane Osmanlı adı var mı? Yok. Osmanlıda (+) (-) işaretleri, Matematik sembolleri var mıydı? Yok. Osmanlı'da ne vardı ki! Sadece Matematik için söylenmiyor, bu yaklaşım her konuda sergileniyor. Bu tür yaklaşımların doğru olması tarih bilimine göre mümkün gözükmemektedir. Osmanlı'da her şey vardı, Osmanlı müthişti yaklaşımı da doğru değildir. Bir tarihçinin görevi gerçeği ortaya çıkarmak, sadece başarıları sıralamak değildir. Bilim tarihi özgün eserlerin tarihi mi? Bilim Tarihi, başarılar kadar başarısızlıkların da tarihidir. Osmanlı'da başarısızlık var ise eğer, bunun sebeplerinin irdelenmesi gerekir. Ama başarısızlığın da olduğunu kanıtlamak gerekiyor.

Matematik üzerinden gittiğimizden matematikten örnek verelim. Osmanlı'da inanılmaz çok matematik eseri bulunmaktadır, İstanbul'da ve Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki kütüphaneler yazmalarla doludur. Kim okuyor bunları? Bu fikirleri beyan edenler bunları görmüş mü? Matematik sembollerinin olup olmadığını görmek için okumak lazım. O semboller var. Bir de Osmanlı'da ilim yoktu, Batıda vardı derken Batının şartlarına bakmak gerekir. Batı hangi şartlardaydı, Osmanlı hangi şartlarda?

Salih Zeki, memleket düşman işgali altındayken, para yok pul ve başka pek çok şey yokken, yine de Darülfünun'u kurmuş, 1919 yılında kürsü ihdas etmiş, başına hoca getirmişti ve bu sırada itilaf devletlerinin gemileri boğazdan geçiyordu. Peki, Avrupa böyle mi? Terazinin bir kefesinde Avrupa diğer kefesinde Osmanlı, Avrupa'da İngiltere, Fransa, Almanya, İsveç, Hollanda var. Osmanlı'nın nesi var? Suriye gitmiş, Mısır gitmiş, İran'ı zaten dâhil değil. Zavallı Anadolu'da bilim yapılabiliyor muydu ki? İnsanlar Anadolu'da karınlarını doyurabiliyorlar mıydı ki? Balkan savaşları, doğuda Rus savaşı, bir sürü cephede savaş var. Dolayısıyla bu tür hükümlerde bulunurken dikkatli olmak, bütün koşulları dikkate almak gerekir.

Osmanlı'daki matematik çalışmalarının özgün olması gerekmemekte, fakat özgün olup olmadığını öğrenmek için de okumak gerekiyor. Bu eserleri tespit etmek, okumak ve incelemek gerekiyor. Os-

manlıların Batıdaki matematiksel buluşlardan, gelişmelerden çok kısa sürede haberdar olduklarını söyleyebiliriz. Aktarıyorlar, anlayan var anlamayan var. Mesela Salih Zeki anlıyor, Mehmet Nadir Bey anlıyor, Vidinli Tevfik Paşa anlıyor. Mühendishane hocalarını ve öğrencilerini de dikkate almak gerekir. Bunlar araştırılmış ve Osmanlı'da bilim ve teknoloji yoktu gibi hükümlerin doğru olmadığı anlaşılmıştır. Bununla beraber, olağan üstü başarılar da olsaydı bilirdik veya sonumuz böyle olmazdı denilebilir. Bilim tarihçileri bunları saptamaya çalışmaktalar. Bu ülkenin bilim tarihini eğrisiyle-doğrusuyla, hatasıyla-sevabıyla ortaya çıkarmak herkesten önce bu ülkenin bilim tarihçilerine düşen görevdir. Özgün katkı var veya yok, atalarımızın ne yaptığını veya ne yazdığını bilmek zorundayız. Eğer bilmezsek, bu bizim ayıbımızdır. Batılı araştırmacıların bunları tespit etmesini mi bekleyeceğiz? Biz ne olduğumuzu bileceğiz ki gelecekteki hedefimizi de doğru tespit edebilelim.

Adnan Adıvar'ın Bilim Tarihi açısından önemli olan ikinci kitabı da *İlim ve Din*'dir. Yirminci yüzyılın ilk otuz yılında Avrupa'daki, özellikle Kuantum fiziği ve evrim çalışmalarının ateşlediği bilim ve din ilişkileri ile ilgili çalışmalardan bizi haberdar etmek için bu kitabı kaleme almıştır. Ancak bizi ilgilendiren tarafı, kitabın baştan sona kapsamlı bir bilim tarihi anlatımı olmasıdır. O yüzden önceki kitabıyla bir bütün olarak değerlendirebiliriz. Bu kitap bilim ve din ilişkisi bağlamında gerçek bir bilim tarihi kitabıdır. Kitabın bibliyografyası çok zengin ve çok sağlam görünmektedir. Tabii ki bu kitabın da eksikleri bulunmaktadır. Özellikle Selçuklular ve Osmanlılarda bilim din ilişkisine ayrılmış bir bölüm bulunmamakta. Daha çok Rönesans'tan sonra Batıdaki bilim din ilişkilerini içermekte. Hâlbuki Rönesans'tan önce Ortaçağ'da bilim ve din ilişkisi çok önemliydi. Bu açıdan bakacak olursak bu da önemli bir eksiklik, ancak Adnan Adıvar'ın böyle tercih etmiş olduğu da düşünülebilir. Demek ki Rönesans ve sonrası bilim-din ilişkileri Adıvar'a cazip gelmiş gibi görünmemekte.

Aydın Sayılı

Bu iki yazardan sonra yani Salih Zeki ve Adnan Adıvar'dan sonra Cumhuriyet döneminde Türk Bilim Tarihçiliğini en çok etkileyen üçüncü bilim tarihçisi Aydın Sayılı'dır. Bugün beş liraların bir yüzünde resmi olan Aydın Sayılı'nın lise bitirme sınavına Atatürk girmiş ve tarih ve coğrafya soruları sormuştur. Ne olmak istediği-

ni sorunca Aydın Hoca, su mühendisi olmak istediğini söylemiş. Atatürk de Bilim Tarihi çalışmayı düşünmez misin, demiş. Belli ki Atatürk Bilim Tarihi diye bir disiplinden haberdar ve Bilim Tarihi çalışılmasını istiyor. Aydın Hoca da aileme sormam lazım, cevabını vermiş, Atatürk istedi diye tamam olur Paşam dememiş, ailesine sormuş. Sınava girmiş, başarılı olmuş ve Amerika'ya gönderilmiştir. Sayılı'nın yabancı dili Fransızca olduğu için İngilizce bir dil eğitiminden geçtikten sonra 1936 yılında Harvard Üniversitesi'nde, George Sarton'un yanında doktora yapmaya başlamıştır. Dokuz yıl Amerika'da kaldıktan sonra 1943 yılında yurda dönmüş, üç sene askerlik görevini yaptıktan sonra 1946 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe bölümüne öğretim üyesi olarak atanarak görevine başlamıştır. 1955 yılında da Bilim Tarihi kürsüsü kurulunca oraya profesör olarak atanmıştır. Bu anabilim dalı (kürsü) dünyada en erken kurulan bilim tarihi anabilim dallarlından olup Harvard'dan sonraki ilk örneklerdendir. Atatürk'ün öngörüsüyle yeşermeye başlayan bir disiplin için Salih Zeki ve Adnan Adıvar kitaplar yazdılar, yani bilimsel olarak Bilim Tarihçiliğini başlattılar ve Aydın Sayılı ile birlikte Üniversitede akademik bir disiplin kimliğini kazandı.

Aydın Sayılı'nın Türkiye'deki Bilim Tarihi anlayışına üç önemli katkısı vardır. Harvard'daki doktora tezi "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilimsel Kurumlar", yani rasathane, hastane, medrese, kütüphane üzerineydi. George Sarton, kendisine: "Sen bu alanı Türkiye'de kuracaksın. Bütün bu bilimlerin tarihini bilmen gerekiyor", dediği için, Aydın Sayılı, Matematik tarihçisi, Fizik tarihçisi, Astronomi tarihçisi, Tıp tarihçisiydi. Bilim tarihi ise bunların bir araya gelmesinden oluşmaz, genel olarak Bilim Tarihi, bilim nedir, bilimin yöntemi nedir, bilimin diğerleriyle, iktidarla, ideoloji vb. ilişkisi nedir gibi soruların cevaplarıyla ilgilenir. Bu tek tek bilimlerin tarihi ayrı, genel bilim tarihi ayrı şeylerdir. Aydın Sayılı, hepsinin tarihini çalışmış ve bu alanların hepsinde öğrenci yetiştirmiştir. Alt uzmanlık alanlarının oluşması onunla başlamıştır. Adnan Adıvar'ın kitapları bütün bilim dallarını kapsamakla birlikte, hekim olduğu için tıp tarihinde daha yetkindir. Doğal olarak kitaplarında tıp tarihiyle ilgili konular daha ağırlıklıdır. Salih Zeki de elektrik mühendisi olduğu için onda da matematik ve astronomi tarihleri bulunmaktadır. Aydın Sayılı'dan ise bu alanların hepsinde uzmanlaşmak gerektiğini, her birinin kendine göre prensiplerinin olması gerektiğini öğrendik.

Salih Zeki de yazmaları incelemiş, Adnan Adıvar da yazmalarla çalışmış, fakat yazma üzerinde filolojik yöntemlerle araştırma yapan, metin çalışması yaparak yayınlayan kişi Aydın Sayılı'dır. Bu şekilde yapılan çalışmaların (yani kritik metin neşrinin) ilk örnekleri Aydın Sayılı'ya aittir.

Aydın Sayılı'nın 100'ün üzerinde yayını olduğundan, burada birçoğu üzerinde durulamayacak. Fakat özellikle şu çalışmaları önemlidir: *Abdülhamid ibn Türk'ün "Katışık Denklemlerde Mantıki Zaruretler" Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri* isimli çalışması, dünya bilim tarihinde bazı şeyleri değiştiren bir kitap olmuştur. O zamana kadar ilk cebir metninin Harezmî tarafından yazıldığı biliniyordu. Ama bu çalışmayla Abdülhamid ibn Türk diye birisi tarafından ilk cebir kitabının yazıldığı anlaşıldı. Aydın Sayılı bunu ispatladı, bugün İngilizce herhangi bir "History of Mathematics"e bakılırsa, İslam kısmıyla ilgili bölümde mutlaka Abdülhamid ibn Türk'ün ismi ve Sayılı'nın bu çalışmasına atıf görülür.

Sayılı'nın uluslararası platformda ses getiren asıl çalışması *The Observatory in Islam* adlı eseridir. Bu kitap büyük ölçüde doktora tezinden derlenmiştir ve hâlâ dünyada Bilim Tarihi konusunda en çok atıf yapılan kitaplar arasında yer almaktadır.

Uluğ Bey kitabı dünyada yankı uyandıran diğer bir çalışmasıdır. Bu da özellikle İslam Astronomisi çalışanların referans gösterdikleri bir kitaptır. Sayılı'nın editörlüğünü yaptığı ve içinde kendi makalelerinin de bulunduğu çalışmalar da bulunmaktadır. Birûnî ve İbn Sina üzerine çalışmaları böyledir. Çalışmaları sadece Doğu ile ilgili değil, Batı ile de ilgilidir.

Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp kitabı, dilimizde türünün ilk ve tek örneğidir. Bu ilkçağ uygarlıklarında matematik, astronomi ve tıp bilimlerinin nasıl doğduğunu ve bu uygarlıkların Helen uygarlığını nasıl etkilemiş olduklarını ayrıntılı biçimde incelemiştir. Batı ile ilgili diğer kitabı da *Kopernik ve Monumental Eseri*, Polonya Büyük Elçiliğinden ödül almıştır.

Burada şunu da söylemek gerekir ki Aydın Sayılı Atatürk tarafından görevlendirildiği ve hayatını şekillendirmede etkisi olduğu için Atatürk'ün onun hayatında farklı bir yeri vardı. Atatürk'e şükran borcunu dile getirmek için *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir* adlı kitabını yazmış ve kitap Millî Eğitim Bakanlığı tarafından 1948 yılında

yayınlanmıştır. Bu kitabın o zamanlar ülkemizde ve aslında dünyada da yayınlanmış ilk Bilim Sosyolojisi kitaplarından birisi olduğu söylenebilir.

Atatürk'ün bilim tarihindeki yeri ve bilim anlayışıyla ilgili *Erdem* Dergisi'nde birkaç tane makalesi yayınlanmıştır. Bunlar da Atatürk'e şükran borcunu ödemek için yaptığı çalışmalar olmakla beraber, Atatürk'ün bu yönünü tanımamız açısından da çok önemli olduğu kanaatindeyim.

"Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri, Avrupa ile Mukayese" başlıklı makalesinde ise, hem dünyada hem ülkemizde popüler bir konu olan Ortaçağ'da İslam Dünyası, hatta Çin Uygarlığı çok başarılı olmasına rağmen bilimsel devrimleri niçin Doğu'nun değil de Batı'nın gerçekleştirdiği meselesinde Doğu'nun başarısızlık sebeplerini irdelemektedir. Bu konuda halen pek çok kitap yazılmaktadır, bunun çeşitli sebepleri bulunmaktadır, hâlâ tartışılan, yazılan çizilen bir konu dur.

Günümüzde Bilim Tarihi Araştırmaları

Bugün artık saf metin çalışmalarıyla yetinmek yetmiyor, metin çalışmaları önemli olmakla birlikte bilim sosyolojisi, bilim psikolojisi, bilim felsefesi gibi alanlar da söz konusudur. Bunları da bilim tarihi incelemelerine dâhil etmek gerekiyor. Bilimi etkileyen içsel ve dışsal sebepleri irdelemek gerekmektedir. Bunlar arasında en zayıf olanı bilim psikolojisidir. Ülkemizde bilim psikolojisi araştırmaları hemen hiç bulunmamaktadır. Batıda da daha yeni yeni oluşmaya başlamakta. Fakat bilim sosyolojisinin durumu farklıdır, ülkemizde de bilim sosyolojisi kitapları tercüme edilmekte, kaleme alınmakta ve yapılan bilim tarihi çalışmalarında bilime sosyolojik bir yaklaşım uygulanmaktadır. Önümüzdeki yıllarda bilim psikolojisine, yani bilim adamlarının ne gibi motivasyonlarla ne gibi ruhsal durumlarla, yönelimlerle çalışmalar yaptıkları, sonunda ne oldukları, ruh sağlığıyla ilgili problemlerinin olup olmadığı gibi konulara daha çok yöneleceğimize inanmaktayım.

Bugünkü Problemlerimiz

Her alanın olduğu gibi Bilim Tarihi'nin de birçok problemi bulunmaktadır. Her şeyden önce Bilim Tarihi, tanınırlığı çok az olan bir

disiplindir. Dolayısıyla üniversitelerde çok az yer almaktadır. Neden tanınmıyor? sorusunun cevabı, aslında bilimle ilişkimizde yatıyor. Toplumun büyük bir kısmının bilim adamı olması gerekmiyor, fakat bilimin ne olduğuna dair bir fikir sahibi olmak, bilimsel zihniyete ve bilim kültürüne sahip bireylerin sayısı artarsa, Vannevar Bush ile James Conant örneğinde olduğu gibi, Bilim Tarihi'nin de önemi daha fazla kavranabilir. Günümüzde Batıda, gelişmiş ülkelerde bu yüzden bilim tarihi; bilim incelemeleri, bilim ve teknoloji incelemeleri, bilim ve toplum incelemeleri ismiyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Saf "Departman of The History of Science" diye bir bölümle çok nadir karşılaşılmakta, en azından bu ismin arasına "Philosophy" kelimesini katıyorlar. Ülkemizde ise Bilim Tarihi, Felsefe bölümleri altında yer almakta, fakat genellikle felsefecilerle bilim tarihçileri müşterek çalışmalar yapmadıkları gibi birbirlerinden olabildiğince uzak durmaya çalışmaktalar. Dünyadaki eğilime uyarak Ankara Üniversitesi'nde de "Bilim ve Toplum Çalışmaları" adında bir ana bilim dalı ve yüksek lisans programı açıldı. Burada bilimin ne olduğu anlatmaya çalışılırken Bilim Tarihi, Bilim Felsefesi, Bilim Sosyolojisi gibi alanlara da yer verilerek disiplinler arası bir program oluşturulmuştur. Bu programın etkinlikleri arasında "Aydın Sayılı Söyleşileri" ve "Nusret Hızır Söyleşileri" düzenlenmektedir.

Kaynaklar

Remzi Demir, Melek D. Gökdoğan, *Aydın Sayılı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 354, Ankara 2008.

Remzi Demir, "Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Gelişimine Genel Bir Bakış (1532-1993)", *Türkiye'de Bilim Tarihi Araştırmalarının Dünü ve Bugünü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 975-482, Ankara 2003, s. 1-92.

Remzi Demir, "Sunuş: Bilim Tarihimizde Yeni Eğilimler", *Bir Disiplinin Gelişim Hikâyesi Bilim Tarihi*, Lotus Yayınevi, İstanbul 2016, s. 11- 23.

İslâm Coğrafyasında Mecûsî Olmak
(Emevîler'in Sonuna Kadar)

Cahid Kara*

İslam Tarihi seminerlerinde "İslam Coğrafyasında Mecûsîler" konusunun doktora tezi olarak hazırlanması ve konu hakkında ulaşılan sonuçlar üzerinde durulacaktır. İlk etapta İslam Coğrafyasında *Mecûsîler* isimli konumuzun başlığı zamansal olarak Abbasiler'in sonuna kadardı. Kaynak eksikliğinden dolayı tarih aralığı uzun tutulmuştur. Ancak daha sonra seminer kapsamında bir ön araştırma yapılarak Abbasîler ile birlikte konuların bir anda çeşitlendiği ve çoğaldığı anlaşılmış; doktora tezi için kronolojik olarak bir daraltma yapılarak Emeviler'in sonuna çekilmiştir.

Doktora tezi yazarken temel prensip gereği bir çıkış noktamızın olması gerekmektedir. Neden Mecûsîler? İlk olarak kaynak taraması yaptığımız zaman Mecûsîler ile ilgili herhangi bir çalışmanın olmadığı fark edilmiştir. Bu konuda bazı çalışmalar var. Dinler tarihinde Mecûsîler veyahut da Zerdüştîler hakkında bilgiler var. Fakat bu bilgiler daha çok Mecûsîlerin dinler tarihi çalışmalarına konu olabilecek türdendi. Hatta Türkiye Diyanet Vakfı'nın İslam *Ansiklopedisi'*nde Mecûsî maddesi daha çok dinler tarihi perspektifinden yazılmıştı. Fakat özellikle Hz. Ömer döneminde ilk dönem fetihlerle birlikte Irak, peşinden İran coğrafyası Maveraünnehir'e kadar İslamî fetihlerin uzandığını biliyoruz. Fetihlerle birlikte Müslümanlar Arap yarımadası dışına çıkmalarıyla birlikte Suriye, Irak ve Mısır'da iki semavî din olan Hristiyan ve Yahudilerle karşılaştılar. Fakat asıl daha büyük bir nüfus olan Mecûsî dediğimiz İran coğrafyasında -yani sadece Irak topraklarında yaklaşık

* Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, cahidkara@gmail.com

500.000 nüfustan bahsediliyor- muhtemelen milyonlarca Mecûsî nüfusa yaşamaktaydı. Fakat tarih kitaplarımıza bunlarla olan ilişkilerimizin çok az kısmı yansımaktadır. Fetihler sonrası bu toprakların üzerinde yaşayan milyonlarca Mecûsî nüfusa ne oldu? Bunun cevabını oryantalisttik çalışmalarda görebiliyoruz. Bizim tezimizin çıkış noktası da esasen bu olmuştur. İslam'dan önce nüfusları milyonları bulan Mecûsîler, İslamî fetihlerden sonra niçin ortadan kayboldu ve bunlarla olan ilişkiler nasıl yürütüldü? Oryantalistlerin cevapları bu konularda oldukça kestirmedir. Oryantalistlerin genel argümanı – ki bunların içerisinde Zerdüştî olanlar da var-, Müslümanlar, İran coğrafyasına girdikten sonra Mecûsîlerle karşılaşınca onları hâkimiyetleri altına aldıkları ve bunların hepsini kılıç zoruyla müslümanlaştırdıkları veyahut da İslamlaştırdıkları yönündedir. "Mabetleri olan ateşkedeleri yakıp yıktılar. Onların taşlarından ve yahut tuğlalarından kendi mabetlerini inşa ettiler. Zorla tehcir ettiler. Bu şekilde Zerdüşt nüfus veya Mecûsî nüfus zaman içerisinde asimile edildi ve yahut da yok edildi." şeklinde çok ciddi tenkitleri bulunmaktadır.

Gerçekten bu böyle midir? Mecûsîler ile ilişkiler başladığı zaman Müslümanlar gerçekten Mecûsîler'i imha mı etmişlerdir, kılıç zoruyla Müslümanlaştırmışlar mıdır? Ve yahut da bunları tehcire mi zorlamışlardır? Oryantalizm tarafı tamamen bunları desteklemektedir. Biz tezimizde bu görüşlerin anti-tezini ortaya koymaya çalıştık ve sonuç olarak da bu konuda şunu söyleyebiliriz; madem Müslümanlar ateşkedelerini yok ettiler, örneğiniz nedir? Veyahut da madem Müslümanlar Mecûsîler'i kılıç zoruyla Müslümanlaştırdılar, örneğiniz nedir? Araştırmamıza göre hiçbir örneği yoktur. Bizim bu doktora tezimiz esasen oryantalist düşünceye karşı bir anti-tez olmuştur. Tezimizde olayların bu şekilde olmadığına dair onlarca belki yüzlerce örnekler etrafında bunu ispatlamaya, anti-tezini ortaya koymaya çalıştık.

Mecûsîler çok köklü bir İran millettidir. Tarihleri kısaca bildiğimiz kadarıyla Medler'den itibaren yani milattan önce 600'lü yıllardan başlamaktadır. Daha sonra tarihi süreç içerisinde Medler, Persler, Selevkoslar, Partlar ve en son Sasanîler'e kadar gelmektedir. 651 yılında III. Yezdücerd, Hz.Osman döneminde öldürülmesiyle birlikte Sasanîler hukuken de tamamen ortadan kalkmıştır. İşte bun-

dan sonraki süreçte Müslümanların bu Mecûsî coğrafyaya hakim olmasından sonra devletlerinden mahrum olan Mecûsîler'in hukuki, ekonomik, siyasi, dini durum ve konumları ne olmuştur? Çalışmamızda bu konuları ortaya koymaya çalıştık. Mecusiler, Müslümanların hakimiyeti altına girdikten sonra dinlerinin inanç ve ritüellerini icra, ateşkedelerini yani mabetlerini muhafaza etmişler midir? Yahudi ve Hristiyanlara tanınan zimmî hukuk Mecûsîler'e de uygulanmış mıdır? Yine hakimiyetine girdikleri Müslümanlar ile sosyo-ekonomik ve kültürel ilişkiler ne düzeyde olmuştur? Yüzyıllardır, belki de binlerce yıldır üzerinde yaşamış oldukları, atalarının yaşadığı topraklarda yaşamaya devam mı etmişlerdir yoksa tehcire zorlanmışlar mıdır gibi buna benzer soruların cevaplarını biz bu doktora tezimizde ortaya koymaya çalıştık.

İslam-Mecûsî ilişkilerinin siyasî, dinî, sosyo-kültürel açıdan bu döneme kadar incelenmediğinin farkına vardığımızdan dolayı bu konuyu seçtiğimizi söyleyebiliriz. İlk olarak çalışmamızın sınırlarını çizmeye çalıştık. Belirttiğim gibi kronolojik olarak yine Emevîler'in sonuna kadar getirdik. Çalışmamız konu bakımından dinler tarihi çalışması kesinlikle değildir. Bu yüzden Mecûsîler'in inançları nedir, ibadetleri ritüelleri nedir gibi konulara değinmedik. Sadece bazı kavramların açıklamalarını giriş kısmında vermeye çalıştık. Bir de düşünce tarihi ile ilgili olduğunu düşündüğümüz bir nokta var. O da Mecûsîlik'i incelerken İslam düşüncesi üzerinde acaba etkisi var mıdır? Bu konunun da incelenmesi gerekmektedir.

Tezimizin giriş kısmında Mecûsîlik'in tarihi geçmişini vermek istedik. Burada Medler'den itibaren siyasi tarihten bahsettik. Hz. Peygamber dönemine kadar Kadim İran tarihini araştırmak gerekti. Bu bölümde Türk tarihinden de bahsedildi. Çünkü coğrafya olarak sınır, Mecûsîler'in yaşadığı İran coğrafyası değildir. O dönemde Irak'ta, hatta Arap yarımadasının Bahreyn, Umman ve hatta Yemen'de Mecûsî nüfus vardı. Dolayısıyla Mevaraünnehir, Ceyhun Nehri aştığımızda Semerkand, Buhara, Fergana vadisine kadar olan bölgelerde yani Türkler arasında da Mecûsîlik'in yayıldığını görüyoruz. Yani Mecûsîlik her ne kadar İran'ın milli dini olsa da çevresindeki Türkler gibi özellikle bazı milletler tarafından kabul edildiğini tespit ettik. Buhara'ya girdiğimizde Narşâhî'nin *Tarîhu*

Buhârâ'sında da ateşkedelerden bahsedilir. Yani Mecûsî Türkler'den bahsedilir. Türkler arasındaki yaygın dinlerden bir tanesidir. Araplar arasında çok fazla yayılmamıştır. Daha çok Bahreyn kıyılarında yaşayan sekiz-on tane Mecûsî Araplardan bahsedilir ama güneyde Yemen bölgesinde Ebna yine muhtemelen Mecûsî nüfustur. Coğrafya olarak Mecûsîler'in yaşadığı her yeri tezimizde kabul etmeye çalıştık. Giriş kısmı genel olarak bu şekilde diyebiliriz. Yine o dönemde İslam öncesi Araplar ile İranlılar'ın ilişkilerinin bir tasvirini yine ortaya koymaya çalıştık.

Birinci bölümde daha çok Hz. Peygamber dönemi ilişkileri inceledik. Belirttiğimiz gibi Arap yarımadasında Mecûsîlik az da olsa vardı. Hz. Peygamber döneminde Mecûsîler ile ilişkiler nasıl olmuştur? Burada ilgili konunun çerçevesini çizmeye çalıştık. Özellikle Hz. Peygamberin altıncı yıl sonu yedinci yıl başı Hudeybiye Antlaşması'ndan sonra çevre kabileler ve devlet başkanlarına İslam'a davet mektupları yazdığını biliyoruz. Hikayeye göre mektup yırtılmıştır. Daha sonra gelişmeler sonucunda Yemen valisi Bazan İslam'ı kabul etmiştir. Hz. Peygamber'in de aslında ilk valisi olmuş olmuştur. Bazan'la birlikte Yemen'deki Ebna, aslında Mecûsîler de İslam'a girmiştir.

Bunun ötesinde Hz. Peygamber yine sekizinci ve dokuzuncu yıllarda özellikle Mekke'nin fethinden sonra Bahreyn, Hecer ve Uman'daki yöneticilere İslam'a davet mektupları yazmıştır. Bu dönemde Arap yarımadasının doğu ve güney kıyıları Yemen dahil Umman, Yemen, Bahreyn, Hecer Sasanîler'in siyasi nüfuzu altındaydı. Çünkü buraların valileri her ne kadar Araplardan olsa da -Bahreyn'de Münzîr b. Sâvâ, Umman'da Cülenda oğulları Abd ve Ceyfer gibibunlar gerçekte İran kisrasına bağlıydılar. Hz. Peygamber'in yazdığı mektuplar sayesinde gerek yönetici gerekse tebaadan bir kısmı Müslüman olmuştur. Bu şekilde Hz. Peygamber mezkûr bölgelerle ilişkilerini mektuplar üzerinden yürütmüş ve hiçbir askeri sefer düzenlenmeksizin onları İranlı nüfuzundan kopartıp İslam hakimiyeti altına almıştır. Bazı mektupların içeriklerinde bölgede Mecusi olarak kalmak isteyenlere karşı yapılacak muameleler sorulmaktadır. Hz. Peygamber mektuplarında Mecusileri ehli kitap gibi kabul edilmesini istemiştir. Bununla beraber Mecusiler, ehli kitap değildir. Ehli kitap dediğimizde Yahudi ve Hristiyanlar anlaşılmaktadır, fakat Yahudi ve Hristiyanların dışında kalan diğer din mensupları,

Hz Peygamber'in uygulamalarıyla –Mecusiler örneğinde görüldüğü gibi- ehli kitap gibi kabul edilmekte ve onlara zımmî hukuku uygulanmaktadır. Bu durum onlardan cizye vergisinin alınması anlamına gelmektedir.

Hz. Peygamber'in kendi dönemindeki Mecûsîler'den cizye vergisi alması kendisinden sonraki İslam hukukçuları, idarecileri, halifeleri için örnek teşkil etmiştir. Bundan dolayı Mecûsîler aynı Yahudi ve Hristiyanlar gibi İslam devletlerinde ehli-zimmeden sayılıp kendilerinden cizye vergisi alınmıştır. Tabi cizye vergisinin alınması kendilerine aynı zamanda hukuki özerk bir alan da sağlamıştır. Dolayısıyla burada Müslüman devlet adamı, siyasetçi ve hukukçularının Mecûsîler'i cebren İslamlaştırması gayri-hukukî bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü onların cizye vergisi ödemesi doğal olarak doğrudan devletin kendilerini her türlü saldırıya karşı koruma altına alacağının bir garantisi anlamına gelmektedir. Bunu nerede görüyoruz? Mesela birinci bölümde İran fetihleri incelendi. Raşid halifeler döneminde Müslümanlar İran'da fetih yaptıkları zaman Mecusilerle çeşitli barış anlaşmaları yapmışlardır. Bu metinleri biz Taberî ve Belâzürî gibi fetihlerden bahseden eserlerde bulabiliyoruz.

Önemli olan bir husus Mecusi coğrafyasındaki şehirler fethedildikten sonra Mecûsîler'in hukuki konumları nasıl olmuştur? Müslümanların mağlup olan Mecûsî tarafla ilişkileri nasıl olmuştur? Hangi zemine oturmuştur? Bu durumun belirlenmesi çalışmamızın ana hedeflerini teşkil etmiştir. O yüzden Taberî'nin *Tarih*'i bize şehir halklarıyla veya Belâzürî'nin *Fütûh*'u gibi diğer fütuhat kitapları bu malum şehir halklarıyla galip Müslümanların yapmış oldukları barış antlaşmalarının maddelerini bizlere göstermektedir. Orada örnek olarak şunu söyleyebiliriz: mesela Mecûsîler'in özellikle dinlerine karışılmayacağı, ateşkedelerinin muhafaza altında olduğu, hatta nevruz, mihrican gibi bayramlarını yapmakta serbest oldukları şeklinde gayet net ifadeler vardır. Bunlar hemen hemen tüm antlaşma metinlerine konmuş durumdadır. Bu noktada yani Müslümanlarla Mecûsîler arasındaki ilişkiler gayet bu seviyenin üzerinde ilerlemiştir.

Aynı şekilde çalışmamızın birinci bölümünde Mecûsîler'in özellikle İslam fetihleri sonrasında iskânlarında veya doğdukları bölgelerde herhangi bir nüfus, demografik değişiklik olup olmadığını tespit et-

meye çalıştık. Ulaştığımız sonuçlarda zorla bir tehcire rastlamadık. Mecûsîler'in oturmuş oldukları bölgelerden cebren tehcir politikası uygulayarak yerlerine Müslümanların iskanı gibi bir duruma rastlamadık. Bunun ötesinde bazı antlaşma metinlerde özellikle isteyen şehir halkının istediği yere kadar güvenlikli bir şekilde gidebileceğine dair bilgiler bulunmaktadır. Bazı antlaşma metinlerine bunu özellikle koydurmuşlar. Çünkü bazı Mecûsîler Müslümanların hakimiyetleri altında yaşamak istemiyorlar ve dolayısıyla başka bir bölgeye göç etmek istiyorlar. Onlara bu serbestlik hakkı bu antlaşmayla verildiğini çalışmamızda tespit ettik.

İkinci bölümünde Mecûsîler'in İslam dünyası içinde hukuki durumlarını belirlemeye çalıştık. Ebu Yusuf'un *Kitâbu'l-Harac* adlı eseri bizim bu konularda başvuru kaynağımız olduğunu söyleyebiliriz. Yine bu dönemde Mecûsîler'in İslam devletine ödedikleri cizye vergisi bulunmaktadır. Hz. Ömer'in Sevad arazisini Müslüman askerler arasında paylaştırmayıp bölgedeki halklara haraç vergisinin konması benim çok önemsediğim bir konudur. Bölgede ciddi anlamda Mecûsî nüfus bulunmaktadır. Normal ganimet uygulamalarına göre Sevad arazisi anvaten ele geçirildiğinden dolayı bölgedeki insanların topraklarla birlikte ganimet malı olarak değerlendirilerek beşte dördünün askerler arasında paylaştırılması gerekiyordu. Hz. Ömer belki çok radikal diyebileceğimiz karara imza atarak, tarihi bir sorumluluk almış ve bütün toprakları kamulaştırıp üzerindeki halkları da eskiden olduğu gibi yerlerinde bırakmıştır. Çiftçilerin ürettikleri ürünlere sadece –üretse de üretmese de- toprak vergisi olarak haraç vergisi koymuştur. Bu, aslında özelde Mecûsîler'in genelde tüm gayrimüslimlerin İslam coğrafyasında köleleştirilmesinin önüne geçmiştir. Bundan sonra Hz. Ömer'in bu uygulaması diğer tüm İslam devletlerinde tarihi süreç içerisinde meydana gelen bir uygulama haline gelmiştir.

Bundan sonraki bölümlerde Mecûsîler'in devletteki istihdamını araştırdık. Genel olarak özellikle ihtiyaç duyulan alanlarda Mecusilerin istihdam edildiklerini tespit ettik. Bu konuda kaynaklarımızda çeşitli örnekler bulunmaktadır. Özellikle haraç amilliği, haraç kitabeti yani vergi toplama memurluğu gibi üst düzey görevlerde Mecusilerin istihdamını tespit ettik. Abdülmelik dönemindeki divanların Arapça'ya tercümesine kadar haraç kitabetinde özellikle de İran ve Irak bölgesinde Mecûsîler'in çalıştığını görüyoruz.

Bu konularda Taberî ve özellikle Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-Vüzerâ* adlı eserlerde çeşitli örnekleri karşımıza çıktı. Bunun yanında ilgili dönemde dönemde İslam ordusunda görev alan Mecûsîler'e rastladık. Özellikle Hz. Ömer döneminde çok fazla olmasa da İslam ordusunda kendi dindaşlarına karşı cizyeden muaf olmak karşılığında mücadele etmişlerdir. Yine örneğin Ubeydullah b. Ziyad'ın Buhara'dan dönerken 2000 okçu Türk var ki bunlar muhtemelen Mecusi'dir. Bunları Basra'ya özel olarak yerleştirmiştir. Yine imar faaliyetlerinde Mecûsîler'in bu dönemde istihdamını tespit edebildik.

Çalışmamızın üçüncü bölümünü Mecûsîler'in din özgürlüğüne tahsis ettik. Bu konuyu incelerken önce ateşkedelerden başladık. Ateşkedeleri tespit edebilmek için Müslüman coğrafyacıların ve günümüzdeki bazı çağdaş araştırmacıların eserlerinden faydalandık. Bu sebeple tezimin kaynak ayaklarından birini coğrafya kitapları oluşturmaktadır. İlgili eserlerdeki İran coğrafyası bölümlerini bütünüyle taradık. Bölümlerdeki Mecûsîlerle ve ateşkedelerle ilgili bilgileri ve hangi şehirlerde meskûn olduklarını tek tek tespit ettik. Burada ilgili eserleri satır satır tarayarak İran coğrafyasında hangi bölgede ateşkede olduğunu tek tek tespit ettik ve sonrasında *DİA*'daki bir haritanın üzerinde bunların yerlerini gösterdik. Coğrafya kitaplarından bunun yanında Mecûsîler'in hangi şehirlerde yaşadıklarını ve bazen kısa da olsa ekonomik ve dini yaşantılarına dair kısa da olsa bazı bilgiler verme imkanımız oldu. İlgili coğrafya eserleri en erken 3. ve 4. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Buradaki tezimiz ise, Emevî ve Abbasîler döneminde ateşkedelerin tahrip edildiğini iddia eden araştırmacılar, 3. ve 4. yüzyılda coğrafya kitaplarında yer alan bahse mevzu ateşkedeleri nasıl açıklayacaklarıdır. Bu durumu görmezden gelemeyiz. Hatta İbn Havkal, Fars bölgesinin ateşkedelerinin sayısı o kadar fazla ki bunların kayıtları ve sayılarını biz ancak divan kayıtlarından bulabiliriz demektedir. Şimdi bu kadar sayılamayacak derecede olan İran coğrafyasındaki 3. ve 4. yüzyılda bile halen ateşkedelerden bahsedilebiliyorsa hangi ateşkede yıkıldı? Daha önce beyan ettiğimiz gibi bu konuda söylemleri var fakat bunların herhangi bir örneğine biz rastlamadık. Coğrafya kitaplarının bu konuda elimizi oldukça güçlendirdiğini söyleyebiliriz. Bunları yaparken tabi günümüze kadar gelen bazı ateşkedeler var. Kitabımızın sonuna bu ateşkedelerin resim-

lerini internet üzerinden edinerek veya değişik kaynaklar özellikle çağdaş kaynaklardan elde ettiğimiz bazı fotoğraf ve resimleri ekledik. Yani günümüze kadar gelen ateşkede örnekleri var. 1000 yıllık, 1500 yıllık gelen yapılar var. Ayrıca bu dönemde ateşkedeler ve din adamları ile durumları hakkında kısa da olsa bilgiler vermeye çalıştık.

Üçüncü bölümde Mecûsîlik'in vazgeçilmez esaslarından ve belki binlerce yıl öncesine dayanan nevruz ve mihrican bayramlarından bahsettik. Bahsettiğimiz Mecûsîler ile akdedilen zımmî antlaşmalarında özellikle bayram kutlamalarına izin verileceğine dair hükümler geçmektedir. Mecûsîler'in ilgili bayramlarını kutladığını araştırmamız boyunca tespit ettik. Bayramlarda Mecûsîler'in âdetlerine göre bulundukları bölgenin idarecisi kimse ona en sevdikleri bir şeyi hediye olarak vermişlerdir. Sasanîler döneminde cari olan bu gelenek Müslümanlar'ın hâkimiyetine geçtikten sonra da ilgili şehirdeki Müslüman idareciye aynı hediyeleri vermişlerdir. Bu durum gerçekte idarecilerle halkın kaynaştığının göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Çünkü idarecilerine hediye vermeleri aynı zamanda onları meşru idareci olarak kabul ettikleri anlamına gelmektedir.

Bu çalışmamızda genel olarak hangi kaynakları kullandık? Mecusiler, Kuran-ı Kerim'de diğer din topluluklarıyla birlikte sadece bir yerde geçmektedir. O yüzden Kur'an-ı Kerim'de Mecûsîler ile ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda tefsirlerimizde de Mecûsîler ile ilgili pek fazla bilgiye rastlayamadık. Bu konuda önümüzü açan veya elimizi kuvvetlendiren, güzel örnekler veren kaynaklardan bir tanesi hadis kaynaklarıdır. Bunların içinde de özellikle Abdülrezzak b. Hemmâm ile İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'lerinde sahabe ve tabiîn dönemine ait çok sayıda Mecûsîler ile ilişkiler bağlamında örnekler bulunmaktadır. Müslüman-Mecûsî ilişkileri, günlük hayata dair kısa kısa anekdotlar, selamlaşma, hediyeleşme, Mecûsî hizmetçi kullanabilir mi veya bir Mecûsî hediye verdiğinde ne olacak şeklinde ilgili dönemde zaman zaman tartışma konusu olmuştur. *Musannef*'ler belki de İslam tarihi alanında tabiîn dönemindeki fotoğrafın belki biraz daha netleşmesinde oldukça faydalı eserlerdir. Tabi bunun yanında *Kutubü's-sitte*'de yer alan hadis kaynaklarından da zaman zaman faydalandık. Genel

tarih ve İslam tarihi kaynakları da kullandığımız kaynaklar arasındadır. Özellikle İslam öncesi İran tarihi ile ilgili Heredot'un tarihini kullandık, çünkü onun döneminde Yunan-Pers savaşları vardı. Taberî'nin *Tarih*'i çalışmamızda çokça faydalandığımız temel kaynakların en önemlilerinden biridir. Tezimizin hemen her bölümünde Taberî'den şehirlerin fethedilmesi, fetihlerdeki antlaşmalar, nevruz ve mihrican kutlamaları gibi günlük hayata dair ilişkileri resmeden konulara rastladık. Bunun yanında diğer fetih dönemlerinden yine Taberî'nin *Tarih*'i, Belâzürî'nin *Fütuh*'u, İbn A'sem'in *el-Fütuh*'u gibi fütuhat türü eserleri kullanmaya çalıştık. Yakubî'nin *Tarih*'i tezimiz için önemli eserlerden bir tanesidir. I. cildin sonunda özellikle Mecûsîler'in sosyo-kültürel hayatına dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Mesudî'nin *Mürûcü'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserlerini kullandık. Mesudî bu eserinde Mecûsîler'e ait tarihi bilgileri, onları alim ve din adamlığı olan hirbedlerinden ve bunların yanında bulunan sahih ve meşhur kitaplardan rivayet ettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Mesudî bizim Mecûsîler ile ilgili bilgileri nakletmemizde belki ilk kaynak değil ama doğrudan Mecûsî alimlerinden bunu alması bizim için oldukça önemli olmuştur.

Siyer kitaplarında Mecûsîler ile ilgili ne gibi bilgiler var? Bahreyn, Hecer, Umman'daki idarecilerle olan yazışmaları, mektupları biz siyer kaynaklarından özellikle İbn Sa'd'ın I.cildindeki Hz. Peygamber'in mektupları kısmından aldık. Hamidullah hocanın el-*Vesaiku's-Siyasiyye*'si bu mektupların tespiti açısından bizim temel başvuru kitaplarımızdan biri olmuştur. Kullandığımız temel kaynakların arasında haraç ve emvâl kitapları da bulunmaktadır. Bunların içerisinde Ebu Yusuf'un *Kitabû'l-Harâc* isimli eseri, yani Mecûsîler'in Abbasîler dönemindeki hukukî statüsünü belirtmesi açısından oldukça önemlidir. Ebu Yusuf, Mecûsîlerin diğer ehli kitap gibi değerlendirileceklerini, ehli kitabın mabetleri neyse Mecûsîler'in de ateşkedelerine dokunulmayacağı şeklinde çok açık ve seçik ifadeler vardır. Mecusilere ilişkin hukukî uygulamalara örnekleri *Kitabû'l-Harâc*'ta bulabiliyoruz. Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl* adlı eserinde Mecûsîler'den cizye alınıp alınmayacağına dair tartışmalar bulunmaktadır. Aynı şekilde Yahyâ b. Adem'in *el-Harâc*'ı, İbn Receb'in *el-Harâc* adlı kitaplardan da istifade ettiğimizi söyleyebiliriz. Bunların dışında şehir tarihleri ile

ilgili kaynaklar da tezimizde kullanılmıştır. Bu konuda Nuaym el-İsbehânî'ın *Tarîh-i* İsbehân, Cürcani'nin *Tarîhu Cürcân* adlı eserlerde Mecusilerle ilgili bilgilere ulaştık. Şehir tarihlerine baktığımız zaman, o şehirlerin Müslümanlar tarafından ne zaman fethedildiği, fethedildiği zamanda antlaşma maddeleri, şehirde yaşayan halklar, gayrimüslimler kimlerden oluşuyor? Bunların mabetlerinin durumları gibi farklı bilgilere ulaşabiliyoruz. Bu konuda en fazla kullandığımız çalışmaların bir tanesi de Nerşâhî'nin *Tarîhu Buhârâ* adlı eseridir. Şehirdeki Mecûsîler'in adet ve geleneklerinden bahsetmesi bizim için oldukça önemlidir. Yine edebiyat kitapları kullandığımız eserlerdendir. Bunun içerisinde Kalkaşendî'nin *Subhu'l-A'şâ'*sında Mecûsîler'in bayramlarına toplu bir şekilde yer verilmiştir. Nüveyrî'nin *Nihâyetü'l-Ereb'*inde Mecûsîler ile ilgili bazı anekdotlar tespit ettik. İsfahânî'nin *el-Eğâni'*si ve Cahız'ın genel olarak eserleri sıkça kullandığımız kaynaklar arasındadır. Tabakat kitaplarından kendisi veya ataları Mecûsî iken Müslüman olanları tespit ettik. Mezhepler tarihi ile ilgili olan kitaplarda ise Mecûsîler'in inançları hakkında çeşitli açıklamalar yer almaktadır. Tüm bu klasik kaynakların yanında günümüzde yapılan araştırma eserler de bulunmaktadır. Bu konuda Sasanîler'le ilgili Christensen'in Îran fî Ahdî *Sâsâniyyîn* adlı Arapça'ya tercüme edilmiş eseri oldukça önemlidir. Mary Boyce'un Zerdüştlerle ilgili *Zoroastrians* diye bir eseri bulunmaktadır. Melhem Chokr'un İslam'ın H*icri İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar* diye bir çalışması bulunmaktadır. Mecûsîler Zındık mıdır, Zındıklar Mecûsî midir şeklinde bir kavram kargaşası bulunmaktadır. Burada Melhem Chokr özellikle bunun altını çiziyor ve iki kavramın müntesiplerinin birbirinden farklı olduğunu, Zındıklarla Mecûsîler'in birbirlerine karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Mustafa Fayda hocamızın *Hz. Ömer Döneminde Gayrimüslimler* adlı eserinden de yeri geldikçe faydalandık. Son olarak da özellikle Diyanet İslam Ansiklopedisi'ndeki ilgili maddeler, yine İslam Ansiklopedisi'nin İngilizce versiyonunda Mecûsî maddesi bulunmaktadır. *The Encyclopedia of Religion*, *Encylopedia Iranica* gibi diğer ansiklopedilerdeki maddelerden de faydalanmaya çalıştık.

Hz. Peygamber döneminde ilişkilerden, yerleşim yerlerinden, hukukî statü, cizye, haraç vergileri, iktisadi hayattan, vergi memurlarından biraz bahsettik. Hz. Peygamber tarafından bunların ehli

kitap gibi değerlendirdiğini ifade etmiştik. Bu durumun iki istisnası bulunmaktadır. Biri kestikleri hayvan yenilmiyor, ikincisi ise kadınlarıyla evlenilmiyor. Bu durum haricinde Mecûsîler diğer gayrimüslimler gibi kabul edilmektedir. İşte bu noktada Mecûsîler'le Müslümanlar arasında biraz çekinceler ortaya çıkmaktadır. Özellikle de Müslümanlar tarafından baktığımız zaman. Mecûsîler'in pişirdiği yemeklerin yenilebilir olması konusunda tartışmalar ortaya çıkmıştur. Bir de evlilik yasağı bulunduğundan dolayı Müslüman bir erkek Mecûsî bir bayanla evlenememektedir. Bu evliliklerle ilgili bir diğer tartışma noktası da cariyelik meselesi ile ilgilidir. Bazı tabiîn alimleri cariyelerle birlikte olunabileceğini beyan ederken büyük bir kısım da cariyeleriyle de herhangi bir aile ilişkisine girilemeyeceğini, sadece evde hizmetçi olarak istihdam edilebileceğini ifade etmektedir.

Mecûsîler'le olan ilişkilerde dikkat çeken noktalardan bir tanesi de mukaddes topraklara yani harem bölgelere Mecûsîler'in girişine izin verilip verilmediği konusudur. İlk dönemlerde bu konu gündeme geldiğinde sahabeden Cabir b. Abdullah'a Mecûsîlerin harem bölgesine nasıl girebildikleri sorulmuştur. Cabir b. Abdullah ise, Mecusilerin zimmi olduklarından dolayı girebileceklerini beyan etmiştir. Hz. Ömer'in ise harem bölgelere gayrimüslimlerin sokulmasını yasaklaması aslında daha çok güvenlik temeline dayanmaktadır. Üç gün zaten Mekke-Medine'de kalmasına izin vermiştir. Muhtemelen bu zimmiler bu dönemde alım-satım yapıyorlar. Sosyal ilişkileri göstermesi açısından Mecusi ve Müslümanların birbirlerinin cenaze törenlerine de saygılı davrandıklarını tespit ettik. İran'da sahabeden Sehl b. Huneyf ve Kays b. Sa'd b.Ubâde oturmaktayken önlerinden bir anda bir Mecûsî cenaze geçmiş ve cenazeye bir saygı olarak ikisi birden ayağa kalkmıştır. Müslümanlar'ın Mecûsî de olsa insana verdiği değeri göstermesi açısından çok önemli bir anekdottur. Yine bu dönemde 29 yılında mesela ölen Mansûr b. Zâzân var, kendi döneminin önemli isimlerinden biridir. Bu zatın cenazesine Yahudi- Hristiyan ve Mecûsîler'in de ayrı ayrı saf bağlayarak katıldığını görüyoruz. Özellikle hediyeleşme konusunda nevruz ve mihrican bayramlarında Mecûsîler, Müslüman komşularına hediyeler takdim etmektedirler. Selamlaşma konusunda İbn Mesud'a çeşitli sorular soruluyor. O da kendilerine selamla mukabele edebileceği karşılığını

veriyor. Ekonomik hayatlarıyla ilgili fazla bir bilgimiz yok. Ticari hayatta varlıklarını devam ettirdiklerini anlayabiliyoruz. Bal üretiminde bulunuyorlar. İlginç olarak Isfahan'da tefecilikle uğraşıyorlar. Dokumacılık sektöründe oldukça başarılılar.

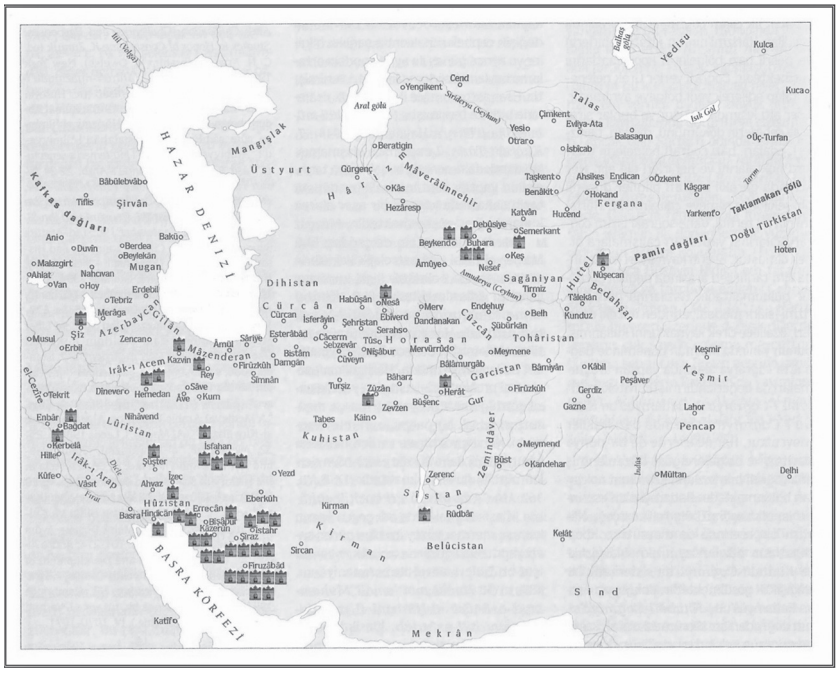

İslâm Coğrafyacılarına Göre İslâm Coğrafyasında Bulunan Âteşkedeler (DİA, İstanbul 1997, XVI, 228'deki haritadan işlenmiştir)

Dil Bilimin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi

Seda. G. Gökmen*

Dil bilimin tarihle ilişkisine değinmeden önce dil nedir, ardından dilbilim nedir, dilbilimci kimdir, tarihsel süreç içinde nasıl bir serüven geçirmiş, kısaca bunlara değinmek ve sonrasında da 19. ila 20. yüzyılda biraz daha fazla duraksayıp, özellikle tarih çalışmalarında nasıl etkisinin olabildiğine odaklanmak gerekmektedir. Öncelikle dil nedir diye baktığımız zaman çok genel bir tanım ile dil, aslında insan konuşmasının temel kalıbıdır. Dil nedir diye baktığımız zaman çok genel bir çerçeveden gözlemlediğimizde bir kalıp, bir örtük sistemler topluluğudur Örtük ile kastettiğimiz konuşma ile dinleme üzerine kurulmuş çok geniş çerçeveli olgudan söz ediyoruz. Dil nedir sorusunun içinde benim özellikle altını çizmek istediği önemli bir şey var. Dil sözcüğünün pek çok farklı biçimde kullanıldığını biliyoruz. Bilgisayar dilinden, işaret dilinden, renklerin dilinden bahsedebiliriz. Aslında burada ortak olan şey bir yapı, bir sistem olmasıdır. Belki de anlamadığımız şey bu bilgisayarın dili ya da renklerin ifade ettiği değerlerdir. Dilbilimciler olarak aslında insan zihninde var olan ve insanın konuşma organı aracılığıyla ürettiği sesleri kullanması ve karşılığında da bu üretilen seslerin dinleyici tarafından algılanma sürecine tanıklık ediyoruz. Bu yapı olmaksızın da iletişimin gerçekleşmediğini söylemek zorundayız. İletişimin gerçekleşmesi için mutlaka bir konuşan, bir dinleyen, bir bağlam (yani context), bir kanal, bir kod gibi olgular olmak durumundadır.

Dilbilim nedir dediğimiz zaman da dili ele alan bilim, diller üzerine çalışan bilimdir diyebiliriz. Ama hiçbir zaman şu demek değildir, dilbilimci bütün dilleri bilen, çok dil bilen kişi anlamına gelmez.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dilbilim Bölümü, sgokmen@ankara.edu.tr

Böyle bir yaygın kanı var. Dilbilimci de tıpkı bir tarihçi gibi bir ya da iki dil bilebilir ve o diller üzerinde de çalışabilir. Ama çalışma konularına baktığımız zaman dilin doğuşunu, evrimini, gelişmesini, yeryüzüne yayılışını, aralarındaki ilişkileri ses biçim anlam gibi pek çok dizgi açısından inceleyen bir bilimdir. Peki dilbilimci kimdir? Pek çok soruyu soran, bu sorulara cevap arayan kişidir.

Öncelikle dil nedir? Belki felsefi boyutta tartışılabilecek bir olgudur. Seslerin çıkarılışından dil ve düşünce arasındaki ilişkiye kadar dil insanların anlaşmasını nasıl sağlar? Diller arasındaki benzerlikler farklılıklardan tarihi sürece ışık tutabilir miyiz? Dilbilim deyince herkesin çok şey söyleyebileceği ama sorulduğu zaman da çok fazla ifade edilemeyen bir olgudan da söz ediyoruz. Biraz geniş kapsamlı bazen de çok spesifik olabilmektedir. Yani dil üzerine konuşmak hem çok kolay hem de çok zordur. Ve mutlaka da herkesin söyleyecek pek çok şeyi söz konusu olabilmektedir. Ama şu bir gerçek ki herkes doğuştan dilbilimcidir. Neden bunu söylüyoruz? Çünkü dünyaya geldiğimiz andan itibaren bir profesyonel dilbilimci gibi davranıyoruz. Bunu hep inanılmaz bir süreç olarak tanımlarım, örneğin çocuğun dili edinme süreci… Dünyaya geliyor, birtakım sesler çıkarıyor, sonrasında bu sesleri iki ses olarak bir araya getirip devam ediyor ve sözcüklere dönüşüyor, sonrasında da cümleler ortaya çıkıyor ve çocuk bu inanılmaz beceriyi kullanmaya başlıyor. Aslında bunun açıklaması çok da kolay değildir. Bu süreçte ona yardımcı olan birileri var mı? Çevre önemli bir değişken olarak var olur çocuğun dil gelişiminde. Neden bunu söylüyoruz? Çünkü çevrenin olmadığı sosyal bir çevrenin sunulmadığı durumlarda çocuklar herhangi bir dili kazanamıyorlar, edinemiyorlar. Eğer onlara bir dil çevresi sunulmamışsa bir toplum, bir tarih, hiçbir şey sunulamamış demektir. Bundan üç dört yıl önce "Kim Milyoner Olmak İster?" yarışmasında 1 milyonluk soru vardı. Orada şöyle bir soru soruldu. "Eski Mısır hükümdarı Psamtik iki tane çocuğu ayrı bir yere koyup insanlardan izole etmeyi ve sonrasında da ilk olarak hangi kelimeyi söyleyeceklerini, söyledikleri o kelime hangi dildeyse dünyanın en eski dili odur biçiminde hükümdar fermanı yayınlamıştır. Çocuklar kapatılmışlar. Bir süre sonra çocukların bir tanesi "bekos" demiş ve bu da eski Mısırca'da "ekmek" anlamına gelen bir sözcüktür. Bu soru sorulduğu zaman, benim de iki tane evladım var, anlamını sordular Kim Milyoner Olmak İster'de. Ben dedim ki "ekmek". Çocuk-

lar bana baktılar, şaşırdılar nasıl biliyorsun diye. Tesadüfi bir bilgi, alanımızla alakalı olduğu için rahatlıkla söyledim. Burada şunu biliyoruz ki eğer siz çocuğa bugünkü bilginizden herhangi bir bilgi dil sunmazsanız o çocuk asla herhangi bir dili, işaret dilini dahi edinemez. Bu çerçevede de çocuğun edinmeye başladığı dille birlikte içinde bulunduğu toplumun kültürünü kazanması da çok temel bir gereksinimdir. Bu kültün bir süre sonra dünya görüşümüz hayatı algılayış biçimimiz haline de dönüşecektir. Kısaca ana dili dediğimiz olgu kuşaktan kuşağa aktarılan ve ulusun kültürüyle ilişkili bir gelişim dizgesidir. Aktarılırken de her türlü maddi manevi kültürün de aktarıldığını söylemek durumundayız. Yine büyümekte olan bir çocuk hem bir ses sisteminin içine hem de bir dış gerçekliğe ya da evrene ulaşmış oluyor aslında. Neden? Çünkü bir düşünce sisteminin içine doğmuş oluyor. Özellikle çocukların altını çizmek istedim. Çünkü dünyaya geldiğimiz andan itibaren içinde bulunduğumuz dil, toplum, kültür hayata bakış açımızı yansıtacaktır. Diller arasındaki farklılıklar yalnızca seslerde değil, dünya görüşlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Her toplumun kendine özgü dünyayı anlayış ve anlatış biçimi olduğu bir gerçektir. Burada hangi toplum, hangi toplumla etkileşim içinde bulunmuş, o toplumun inanışları, dini gelenekleri, bakış açısı gibi pek çok olguya ulaşırız.

Kısaca dilbilim tarihine bakmak istiyorum. Dilbilim tarihi diye bir şey aslında başlangıçta yok. Dilbilim alanını felsefe çalışmalarının içinde görüyoruz. Felsefenin çok temel bir tartışma konusu: Dil doğal mı, yapay mı? Sonradan üretilme mi, yoksa başlangıçtan itibaren var olan bir olgu mu? Bu konu da özellikle eski Yunan ve eski Hint'te yüzyıllar boyu süren tartışma konusudur. Felsefe de biliyorsunuz mutlaka soru cevap uygulaması vardır. Bir grup doğallığını, yapaylığını savunarak çok sayıda tartışma ve görüş oluşmuştur. Özellikle Aristoteles'in aynı zamanda bir dilbilimci olduğunu da söylemeden geçemem. Çünkü aslında bilinen en eski sözcük sınıflamasını yapmış kişidir. Gramer anlamında bugün kullandığımız ad-sıfat, fiil-eylem sınıflamasını yapan ilk isimdir. Hem bir filozof, aynı zamanda da bir dilbilimci olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Felsefenin içinde özellikle eski Yunanda Romalı, İskenderiyeli, Bergamalı dilciler dilbilim alanı adına çok ciddi çalışmalar yapmışlardır. Eski Hint'e kısaca değinmek istiyorum. Milattan önce 800 - 150 yılları arasına baktığımız zaman çok önemli bir şey görüyoruz. Dil

çalışmalarını başlangıçta tetikleyen unsurun din olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Neden? Çünkü özellikle Eski Hint'te Vedalar dini bilgi derlemeleri olarak aslında bir edebiyat ürünü olarak kabul edilir. Ama bu dini bilgi derlemeleri zamanla deforme olduğu, özünden uzaklaştığı bilgisi ve düşüncesinden hareketle gramer çalışmaları başlamıştır. Dili en iyi şekilde betimleme, en doğru şekilde gramerini oluşturma ve dini bilgilerin gelecek kuşaklara hatasız ve eksik olarak aktarılması dil çalışmalarında çok temel tetikleyici bir unsurdur. Özellikle de Eski Hint'te karşımıza çok önemli iki isim çıkar: Panini ve Yaska. Gramer adına çok önemli çalışmalar yapmışlardır. Yaska dört bin kuralı bir araya getirmiştir. Panini yine aynı şekilde Vedalar üzerine ciddi çalışmaları vardır. Mesela Eski Hint'teki çalışanlar cümleler tek başına özel birer birimdir demişlerdir. Bu, çok modern bir görüştür. Bugün de aynısını söylüyoruz. Çünkü cümle tek başına çok önemli bilgi aktarıcısıdır. Alttaki paragrafta göreceğimiz gibi Batı bu anlayışa 20. Yüzyılda ulaşabilmiştir. Noam Chomsky kuramının, yaklaşımının temeli de bu tümce, cümle dediğimiz olguyla anlamın sınırının tutulması biçimindedir.

Çok uzun yıllar kavramlarla ilgili şöyle bir bakış açısı var. Diyelim ki şişe ve onun ses karşılığı s-i-ş-e harfleri ile ilişkilidir. Kavramı ifade eden sesle onun anlamı ilişkilidir. Bugünkü bilgide bunu tabi ki kabul etmiyoruz ama biraz önce söylediğim gibi yüzyıllara dayanan ciddi bir tartışmanın konusudur. Şişe sesleriyle nesne arasında bir ilişki var mı? Bunu Bergama okulunda da görüyoruz, İskenderiye'de de görüyoruz. Ama ben de derslerde öğrencilerime diyorum ki o günkü tartışmalar olmasaydı bugün bunun ilişkisi olmadığını rahatlıkla söyleyemezdik. Bu anlamda çok değerli bakış açıları var. Platon dilin kökeni ile ilgili çok önemli tartışmaları gerçekleştirmiştir. Aristo da biraz önce değindiğim gibi bilinen en eski sözcük sınıflamasını yapan isimdir. Şunu söyler: "Konuşma zihnin deneyimlerinin temsilidir." Dil düşünce ilişkisi birazcık buraya da dayanıyor diyebiliriz. Romalılar üzerinde durmayacağım onlar daha çok Eski Yunan'ı örnek alarak Yunanca da yapılan çalışmalarla sınırlı bakış açıları geliştirmişler.

Arap dünyasında neler var? Arap dünyası dil çalışmaları anlamında çok önemli bir konumdadır. İlgili dönemlerde benzersiz bir yaklaşımları var. Tek tek dönemleri ele almıyorum ama burada Sibeveyhî'nin El- Kitabı'ndan kısaca söz etmek istedim. Arapça öğ-

retimlerinde bir gramer çalışmasıdır. Denilen o ki Arap dilbilimi bir daha böylesine eser üretmemiştir. Şu anki çalışmalar için değil ama yüzyıllar öncesi böyle bir değerli çalışmanın üretilmiş olması da bir gramer kitabının yazılmış olması da çok önemlidir.

19. yüzyıla kadar çok uzun tarihsel süreç var ama birkaç örnekle özellikle bizi biçimlendiren olgulara değinmek önemli olmaktadır. Dilbilim tarihçesinde matbaanın keşfi, misyonerlik faaliyetleri, ticaret ve Haçlı Seferleri olarak dört temel unsur üzerinde çok durulur. Bunların hepsi aslında dilbilim çalışmaları açısından önemlidir. Aynı zamanda kültürel etkileşimlerin, dil-düşünce ilişkilerinin nasıl olduğuna ışık tuttuğunu söyleyebiliriz. Mesela matbaanın keşfi yapılan her çalışmanın çoğaltılması anlamına geldiği için dil çalışmalarında da çok önemlidir. Yakın zamanda misyonerlik faaliyetleri, özellikle Hristiyanlığın yayılmasında Avrupalı gezginlerin tüm dünyayı dolaşarak yeni keşfedilen bölgelerde dini yaymak adına çeşitli sözlük çalışmaları ve çeşitli çeviriler yaptığını biliyoruz. Bu çerçevede çok ilerleyici olmuştur. Ticaret erbaplarının bir şeyler satmak için gittikleri toplumların dilini öğrenmek adına önemli gramer çalışmaları gerçekleştirdiklerini biliyoruz. Yine Haçlı savaşları da belirleyici olmuştur.

19. yüzyılda önemli bir isim var, tarihçi ve devlet adamı Wilhelm von Humboldt. Hatta bugün Humboldt bursları ile çok sık duyduğumuz bir isimdir. Humboldt'un dil konusunda çok çalışması vardır. İnsanın doğuştan getirdiği bir dil yetisi olduğunu savunur. Zihinsel gerçekliklerin dilde nasıl anlamlandırıldığına dönük bakış açısını çok ciddi bir şekilde açıklar ve evrensel bir dil kuramı da sunar. Humbolt'un önemli birtakım saptamaları var. Ona göre bir ulusun dilinden o ulusun kültürüne dünya görüşüne inilebilir. Bu aynı zamanda tarihine de inilebilir demektir. Tarihsel süreci hakkında da çok ciddi fikirler alabiliriz. Dil bir ulusun ruhunun dış görünüşüdür dendiği zaman da dille zihnimizi dünyayı algılayışımı biz yansıtmış oluyoruz. Diller uluslarla birlikte gelişir, değişir. Gelişir demesek de değişir diyebiliriz. Çünkü bugün yaşadığımız değişimlere baktığımız zaman teknoloji alanındaki her türlü değişim dilimize de yansımaktadır. Bir ulusun dili aynı zamanda onun ruhudur; ruhu da dilidir denir. Dil düşünce ilişkisine baktığımızda, Humbolt'dan hareketle şişe dediğimiz zaman, bir şişe var bir de ses

karşılığı var. Sözcük bu ikisinin birleşimidir. Hem onun kavramsal boyutu hem de ses ile ilgili boyutu söz konusudur.

Kişiliklerimiz nasıl birbirinden farklıysa toplumların dünya görüşü de dünyayı algılayışı da değerleri de birbirinden farklıdır. Çeşitli bilim adamlarından aldığımız ifadeler var. "Dil kültürün aynasıdır." ki gerçekten de böyledir. Dil doğrudan doğruya kültürümüzü yansıtır. "Dil tarihi kültür tarihidir." Aynı zamanda Türk tarihine de mutlaka ışık tutacaktır. "Dil, bir toplumsal tarihsel bileşim ya da kurumdur". Bir şeyi bir kenara atamıyorsunuz mutlaka bir arada düşünüyorsunuz. Bir arada düşünmek gerekiyor. Doğan Aksan hocamızın da bu konuda çok güzel bir ifadesi var: "Yaşayış biçimimiz, inançlarımız, geleneklerimiz, dünya görüşümüz, tarih boyunca meydana gelen çeşitli olaylar hiçbir şey bilmesek de dilde onun izlerini görüyoruz. Savaşların, barışların dinlerin her türlü olgunun aslında ipuçları belki de dilde görülebilir. Bir dile tek başına baktığımız zaman, o toplumun başka hangi toplumlarla etkileşim içinde olduğunu anlayabiliriz." Türkçenin bir dönem Fransızcanın, bir dönem Arapça-Farsçanın belki bugün İngilizcenin etkisi altında kaldığı gerçektir. Olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirmeden söyleyebiliriz ki bu tamamen dilin doğasında var. Dil bunları yaşamak durumundadır. Mutlaka diller bir şekilde birbirinden etkilenir. Ama kesinlikle hangi kültürün hareketlerine sahne olduğunu o toplumun dilinden anlayabiliriz.

Bir toplumun diline bakarak neleri görebiliriz? Tanzimat ya da İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin bir gazeteye baktığımızda toplumun bu dönemde hangi dış etkenlerde bulunduğunu çok net bir şekilde okuyabilirsiniz, görebilirsiniz. Yaşadığı sorunlar da ortaya çıkar, eğilimler de ortaya çıkar. En güzel yansımaları deyimler, atasözleri, kalıplaşmış ifadelerde kendini bulur kültürün ve dünyayı anlayış biçimleri. Çeşitli kavram alanlarına göre gruplandırdığımız zaman bazı kavramların bazı dillerde çok yoğun olduğunu görürüz. Örneğin renk adları Türklerin doğaya dönük yaşam alanlarıdır. Aslanağzı, limonküfü, gök mavisi, saman sarısı, narçiçeği, türbe yeşili vs. gibi bunlar doğaya dönük anlatım uzantısıdır. Buradan şunu anlayabiliriz: Türkler doğayla ile iç içe yaşamıştır. Dilde de şöyle bir şey vardır: Eğer bir şeye ihtiyaç duyarsanız onu detaylandırırsınız, duymuyorsanız o kapıyı kapatırsınız. Örneğin Eskimolarda karın yağış biçimi ile ilgili kırk farklı tanım vardır. Biz lapa lapayı biliriz,

sulu sepkeni biliriz, büyüklüğüne göre ölçülerine göre çok sayıda kar yağış sözcüğü yer almıştır. Araplarda deve ile ilgili 100 isim olduğu söylenir. İnanılmaz bir rakam. İnsan hayatında öncelikli olan kavramlar mutlaka detaylandırılır. O detaylar ihtiyaç duyulan durumlardır diye söyleyebiliriz.

Yine deyim, atasözü ve kalıp kelimeler, baktığınız zaman o toplumun nelerle ilgilendiğinin önemli ipuçlarını sunar. Ekmek, ekmek parası, ekmek aslanın ağzında, ekmek kapısı, ekmeğini paylaşmak, ekmeğini taştan çıkarmak, ekmek ile oynayanın ekmeği ile oynanır vs. Buradan şunu anlıyoruz: ekmek Türk toplumda önemli bir kavramdır, Türk kültürünün önemli bir parçasıdır. Bir uzak doğulunun pirincine denk gelir mi? Gelir. Çünkü bizim için en önemli olan şey neyse, onu kullanmak durumundayız. Neden buna yer verdim? Şimdi baktığımız zaman ekmek her toplumda farklı. Farkı sözcüklerle ifade ediyoruz. Ama hiçbirinde değer aynı değil. Bizim yüklediğimiz anlam ile bir Macar'ın ya da bir İngiliz'in ekmeği aynı değil, ekmeğe bakış açısı, ekmeği algılayış biçimi, ona yüklediği değer aynı değil. Ya da başka bir örnek, Köktürk yazıtlarında savaşlarla dolu bir yaşam görüyoruz. Bodur, Kağan, sülemek, sülüş, sülüşmek, yağı gibi kavramlar Köktürk metinlerinde çok ön plana çıkmıtır. Hayatın güzelliklerini anlatan metinler olmayabiliyor zaman zaman. Ya da yiyecek anlamında beslenme düzenine bakalım. Bizde maddi kültür unsurları var ama aynı zamanda yabancı kültür unsurları da iki boyutuyla var. Türklerin Balkan ülkelerindeki etkisiyle "poğaça, sarma gibi kavramların onlara geçmesi gibi. Aynı zamanda başka kültürlerden gelen sözcüklere baktığımızda örneğin "tost, pizza, krep" gibi sözcükler. Daha çok sayıda örnek verilebilir. Bir restoran menüsünü açtığınızda anlayamadığımız yüzlerce sözcük söz konusu olabilir. Buradan şunu anlıyoruz ki Türkçe bugünkü okumayla yabancı dillerden çok sayıda kavram ve sözcüğü bünyesine alabilir.

Akrabalık adlarını örneklemek istedim. Türklerde akrabaların ne kadar önemli olduğunu biliyorsunuz. Daha neler var ama şöyle ki Fransızca, Almanca, İngilizce karşılaştırdığımızda en azından İngilizcede üç kişi aynı sözcükle anlatılıyor. Fransızcada ve Almanca'da yine aynı şekilde cinsiyete göre birtakım farklılıklar söz konusu. Oysa bizde daha neler var. O toplumda bu bağlar hiç önemli değil anlamına gelmiyor bu ama kodlamalar bizdeki gibi, Türkçe bağla-

mındaki gibi değil. Mutlaka onlar da birbirlerini seviyorlar, değer veriyorlar ama Türkçede akrabalık ilişkilerinin ne kadar önemli olduğunu bu noktada görebiliyoruz. Dil sadece nereden geldiğimizi değil, neyi benimsediğimizi, kim olduğumuzu gösterir. Bunun yanı sıra da bireysel tutumumuzu haklarımızı, toplumun talepleriyle kendi taleplerimiz arasında bir yol bulmamıza da yardımcı olur. Neden? Çünkü bakıyoruz ki başkalarının söylediklerinden yorum da yapabiliyoruz. Başkalarının dil kullanımlarından birtakım ipuçları da çıkarabiliyoruz. Onun hayata bakış açısını, dünyayı algılayış biçimini gözlemle şansımız oluyor.

Peki, bu dilsel değişim tarih anlatır mı? Anlatır. Çünkü yaşayan bütün diller sürekli bir değişim geçirir ve değişmeyen tek şey değişkenliktir. Bu çerçevede baktığımızda da dildeki, toplumdaki, bizdeki her türlü değişim aslında değişimin ta kendisidir ve mutlaka günlük yaşamla ilgili ipuçları vermek durumundadır

Dilsel değişimin nedenleri konusunda mutlaka bir üst katman etkisi görürsünüz. Çoğunluğun azınlığın diline etkisi söz konusudur. Bunu bir bağlam için değil, dil etkilemesini göstermek için söylüyorum. Örneğin sömürge durumunda karşımıza çıkan Hindistan'da İngilizce yüzlerce sözcüğün olduğunu görebiliriz. Alt katmanın etkisi de vardır. Bazen küçük gruplar, büyük grupların dilini etkileyebilir. Yan katman etkisi olabilir. Mesela Yunanlılarla aramızda dolma, baklava ya da pek çok sözcük ile alakalı tatlı atışmalar var. Bu da yan katman etkisiyle diller arasındaki geçisin nedenidir. Yine dile bakarak Türkiye-Yunanistan belki komşu ülke diye bir çıkarımda bulunabiliriz. İki dillilik de bu anlamda çok etkilidir. Belirleyici bir unsurdur ki iki dilli olan toplumlarda diller arası gidiş gelişler, sözcük alışverişleri mutlaka olur. Almanya'da yaşayan Türklerin kullandığı dile baktığımız zaman bunu görebiliriz.

Tarih çalışmaları yapılabilmesinin ön koşullarından biri ortada bir dilin, bir kültürün, bir toplumun olması gerekmektedir. Çünkü düşünceyi dil, dili düşünce biçimlendirir. Ve bütün bunları biçimlendiren tarihsel bir süreç vardır. Kendi başımıza izole bir biçimde düşüncelerimizi tartamayız, biçimlendiremeyiz. Mutlaka bu tarihsel sürecin parçasıdır. Kısacası dil çalışmaları ve tarih çalışmaları her zaman etkileşim içindedir.

Seminere İlişkin Değerlendirmeler:

Antik Yunandan bahsederken, dil okullarından Bergamalı ve İskenderiyeli diye bahsettiniz. Kendi tarihsel bağlamları ile birlikte o dönemin fikir dünyasını da yansıtırlar. Kutsal metin yorumlarında hermenötik yöntemi bu okullar için çok önemlidir. Acaba bu dilbilim okullarının o coğrafya ve mekânın tarihsel bağlamında dilbilimini etkileme boyutu, dili farklı yorumlama boyutu var mıdır?

Elbette. Şöyle ki İskenderiye ve Bergama okullarındaki tartışmalara baktığımız zaman dil anlamında dilsel tartışmaları, "dilde bir düzen var mıdır, dilde kural silsilesi var mıdır, yoksa kural dışılıklarla mı dil vardır?" üzerinedir. Bu iki ekol de çok ciddi tartışmıştır. Baktığımız zaman ikisini de savunan çok güçlü tezler karşımıza çıkar, hem dildeki düzenlilikleri hem de bu düzen dışı dilsel gerçekleşimleri. Mesela dil bilgisinde "beklemek" fiiline şimdiki zaman eki getirildiği zaman "bekleyor" olmaz, "bekliyor" olur. Bu bir kural dışı istisnadır. Bu istisnaları bu iki ekolde çözümlememiz çok önemlidir. Bunun nedenlerine inmek için tarihsel birtakım süreçlere bakınırlar. Dilbilim aslında şunu kabul etmez, istisnadan yana değildir. Mutlaka onun bir açıklaması olduğunu savunur. Bu iki ekolde bakış açısı ve istisnaların nedenleri nelerdir, onları tanımlamak çok önemlidir.

Bebeklerin doğdukları ve maruz kaldıkları dil ile birlikte yeteneklerini kaybettiği doğru mu?

Evet, böyle bir şey var. Bütün sesleri çıkartabilecek yetiyle dünyaya geldiğimiz gerçek. Ama zamanla belli bir dilin ses sistemiyle sınırlı bir süreç yaşanıyor, edinim süreci, kazanım süreci yaşanıyor. Sonrasında tabi işleyen demir ışıldar, kullanılmayan organlar işlevini yitirir. İster istemez o sesleri çıkartabilmekte edindiğimiz dile bağlı olarak birtakım kayıplar oluyor ama tamamen kaybolduğu anlamına gelmez. Şöyle ki etkin iki dilli, çok dilli insanlar olabiliyor. Yani eğitimin boyutuna bağlı olarak eş zamanlı edinmiş, sıralı edinmiş olabilir. Bu edinimlerin boyutlarına göre edinimde mutlaka bütün sesler çıkartılabilir. Ama zamanla bunların bir kısmı kaybolabilir.

Dil nedensizdir deniliyor ancak birçok kelimenin ilk doğuş zamanındaki ana gittiğimizde bunun temel ihtiyaçlarının fiziki ve ses yapıları ile ilgili teorileri öne sürülüyor. Anne kelimesi ile ilgili Prof. Dr. Bertolt'un bir teorisi vardı. Kendisi "mother, mader,

ummi" gibi kelimeleri bebeğin anneyle beslenmeyle doğrudan bir ilişki olduğunu savunuyor. Annenin süt veren göğsüyle bir ilişki sonucu doğduğuna dair bir teorisi var. Hatta daha ileriye giderek anne anlamındaki sözcüklerin içinde m, n seslerinin annenin göğsünü anımsattığını, temsil ettiği söyleniyor. Bu şekilde kelimelerin ilk doğuş zamanına gidilerek alfabeyle şekilsel olarak bir bağlantı kurulabilir mi?

Bir kısmına katılmıyorum. Dil edinmeye başlayan bir çocuk göstergenin nedensizliğiyle ilişkilendirilecek bir olgu değil ya da nedenliğiyle. Dil edinmeye başlayan bir çocuk "b, m, p" seslerini daha önce edinir. Ben öğrencilerime dil eğitimini anlatırken diyorum ki, ne yaparsanız yapın çocuk önce "baba" kelimesini öğrenir. Neden? Özellikle dudak hareketlerine bakarsanız "b, m, p" çift dudak sesleridir ve emme içgüdüsüne dayalı olarak çocuk bu sesleri edinir.

Batılı kültür ve dil araştırmacıları başka bir kültürün evine girmek için filoloji üzerinden ilerliyor. Yani bir dilbilim, gramer, sözcük vs. üzerinden ilerliyor. Avrupa olarak İslam bilimcileri, oryantalistlerin genelde kendilerinin filolojik yöntem kullandıklarını söylüyorlar. Siz yöntem olarak neyi sunuyorsunuz? Filolojik yöntem nedir ve mesela Kürtçe okumak istesek bunu nasıl elde edinebiliriz? Bir dinin, bir kültürün araştırılmasında etkisi nedir?

Filolojik yöntem bizim tamamen dışımızda bir yöntemdir. Filolojik yöntem dediğimiz zaman yazılı metinleri temel alıyoruz. Bunlar her türlü yazın ürünü; edebiyat, şiir, roman, makale, öykü, gazete haberleri vesairedir. Oysa benim içinde bulunduğum, çalıştığım disipline baktığımız zaman biz yaşayan dili temel alıyoruz. Yani şu an burada kullandığımız ve ortadaki iletişimi gerçekleştirdiğimiz dili temel alıyoruz. Senkronik dediğimiz bir bakış açısı söz konusu dilbilimde, eş zamanlı bakış açısı, o da dilin o anki durumunun betimlenmesidir. O anki durum deyince o kadar da anlık bir durumdan bahsetmiyoruz. Elli yıl, yüzyıl, yüz elli yılı kapsayan bir süreç. Filolojik yöntemden özellikle ayrılırız. Biz hakikaten yazımla, yazılı metinlerle ilgili ancak metin dilbilimi alanı yazısı sınırıyla belli birtakım alanlarla sınırlı çalışmalar gerçekleştiririz. Onun için filolojik yöntemden bir filolog hocamız çok daha ayrıntılı bilgi verebilir.

Dilbilimcilerle tarihçilerin disiplinler arası ciddi çalışmaları olmuş mu?

Sizlerin dile getirdiği gibi disiplinler arası birtakım mesafeler var. Biz Türk Dili ve Edebiyatı ile bile çok ortak çalışma gerçekleştiremiyoruz. Aslında biz de Türkçe üzerine çalışıyoruz. Benim çalışma alanım da Türkçe, başka bir dil değil. Ama disiplinler arasında iletişimle ilgili belki bir aksaklık var. Tarihle dil çalışmalarının kesiştiği ancak Etimoloji dediğimiz alanda bir örtüşme var. Etimoloji alanı dili tarihsel süreç içerisinde ele almak durumda kalıyor. Mesela "iyi" sözcüğüne baktığımızda "edgü, eyi, iyi" içinde bir akış var. Bu çok uzun yüzyıllara dayanan bir durumdur Bizim ve sizin de kastettiğiniz disiplinlerarası çalışmalar umarım yakın zamanda meydana getirilir.

Günümüzde yeni kelimeler üretiliyor. Üretilmeli mi?

Kesinlikle üretilmeli, fakat üretirken pek çok şeye dikkat edilmeli. Şöyle bir durum var: bu galatı meşhurlar çok da kabul edilen şeyler değil. Türk Dil Kurumu'nun yeni sözcükler üretme sürecinde "Yok artık, buna da bunu diyelim" demelerinin, tepkilerinin yansımaları. Otobüs için "oturgaçlı götürgeç" örneği vardır. Başka birtakım sözcükler de var. Aslında bunlar Türk Dil Kurumunun ürettiği değildi. Böyle bir üretim yoktu ama maalesef tepkiler doğaldır, her zaman yenileşmeye karşı görüşler olabilir. Hepsi kendi içinde çok değerli ama bunlar kesinlikle Türk Dil Kurumu'nun üretiminden değildi. Sorduğunuz diğer soru "yeni kelimeler üretilmeli mi?" ye cevabım üretilmeli. Almancaya bakın. Ben bakamıyorum ama bildiğim ve okuduğum kadarıyla Almanca bu anlamda güzel bir örnektir. Yine Macar Dil Devrimi buna örnektir. Kavram dile girerken, örneğin televizyon gelirken onun karşılığı üretilse üretirsiniz. Geldikten sonra onun karşılığı artık ne yaparsanız yapın boştur. Bilgisayar bu anlamda üretilmiş en güzel sözcüklerden biri olarak kabul edilir bizim alanımızda. O makinenin özelliğini, bilgiyi depolayan, saklayan gibi özelliklerini ifade eden bir kelime. Yeni üretilen her sözcüğün de aslında bunlara dikkat edilerek üretilmesi lazım. Ama maalesef bu çok iyi olmuyor. Bazen ben de özellikle son yıllarda, Türk Dil Kurumu'nun üretimlerine baktığım zaman şaşırıyorum. CD çalar için tekerçalar denilmiş, bu sözcük pek bir şey anlatmıyor. Daha özel, biraz daha naif birtakım şeyleri yakalayan tanımlar olması lazım. Mesela uçak havaalanı için üretilmiştir. Uçakların konduğu

yer, yaymaktan üretilmiş. Ama halk onu güzel almış ve uçan şeye o adı vermiş. Şunu demek istiyorum ki sadece kavramı yansıtan sözcük üretiriz. Halkın da onu benimsemesi lazım. Aksi takdirde halk onu alıp değiştirebilir. Bu, dilin her zaman karşı karşıya kaldığı bir süreçtir. Halk onu bir şekilde olduğu gibi ya da olmadığı gibi alır ve kullanır.

"Dil kültürün bir aynasıdır." bağlamında şu anki Türk toplumunun kullandığı dile baktığımızda nasıl bir kültür durumumuz var?

Her şeyden biraz var olan bir dil kullanıyoruz. Fakat biz dilbilimciler dile yaklaşırken şöyle bakmalıyız; iyi, güzel, kötü, çirkin yoktur. Eğer iletişim sağlanıyorsa ortada bir dizge varsa orda bir dil var demektir. Bazen güzel dil, kötü dil, dil kirlendi, dil şöyle oldu gibi ifadeleri kabul etmiyoruz. Çünkü bakıyorsunuz bir dönem dile yeni sözcükler giriyor, bir süre kalıp daha sonra kayboluyorlar. Dil yerinde duruyor. Dil hemen bozulacak bir şey değil. Fakat gramer yapısı bozulursa ki bu da yüzyıllar içerisinde olur, dil bozuluyor demektir.

Fuat Sezgin "Türkler neden İngilizce, Arapça ve diğer dilleri zor öğreniyorlar?" sorusuna gramer öğretilmediğinden ve Anadolu insanına metodoloji öğretilmediğinden kaynaklı olduğunu ifade ediyor. Buna katılır mısınız?

Katılıyorum. Bir dilin, anadilin dil bilgisi, grameri içselleştirilmezse, dile ilişkin bilgimiz, gramere ilişkin bilgimiz ne kadar azsa yabancı dil öğretiminde de o kadar yansımaları oluyor. Fakat sanki istenilse bence yapılabilir gibi duruyor.

Selçuklu Kültür ve Medeniyet Havzasında İsfahan

Nurullah Yazar*

1. Selçuklular Kimdir?

Selçuklu tarihinin yazılması en zor kısımlarından birisi ailenin kökenidir. Birçok araştırmacı tarafından ele alınan konu hakkında, üzerinde herkesin ittifak ettiği bir sonuca varılamamıştır. Bunda atlı göçebe kültürden gelen Selçukluların yazılı kültürle buluşmalarının XI. yüzyılın ortalarına tekabül etmesi ve geçmişlerine dair bilgilerinin menkıbevî/efsanevî bir şekil alması önemli bir etkendir. Kaynaklarımızın ifadesine göre Selçuklular, Oğuzlar'ın Kınık boyuna mensuptur[1] ve bilinen en eski üyesi "demir yaylı" lakabıyla anılan Dukâk (veya Tukâk)'tır. Oğuz Yabgu Devleti'nde görevli olan Dukak'ın hayatı hakkındaki en önemli bilgimiz onun devlet içerisinde saygın bir yere ve büyük bir nüfuza sahip olduğu hususudur.[2] Dukâk'ın ardından hanedana ismini veren oğlu Selçuk obanın başına geçmiştir. Devlet içerisinde üst düzey bir görevli olan ve "subaşı" unvanıyla anılan Selçuk, X. yüzyılın ikinci yarısında Oğuz Yabgusuyla yaşadığı, muhtemelen otorite kaynaklı, bir tartışmanın ardından yanındaki küçük bir grupla devletin kışlık başkenti Yengikent'ten yazlık başkenti Cend'e göç etmek zorunda kalmıştır.[3] Bir taraftan Oğuz Yabgusu'nun tehditleri, diğer taraftan Samanîlerin baskıları arasında sıkışan Sel-

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, yazar@ankara.edu.tr

1 Hüseynî, Sadreddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lugal, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999, s. 2; Reşîdüddîn, Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârîh: Selçuklular Tarihi*, II/5, yay. Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara 1960, s. 5; Kazvînî, Hamdullâh b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, nşr. Abdulhüseyin Nevâî, Emîr Kebîr, Tahran 1364/1985, s. 426.

2 Hüseynî, s. 1; İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1966, IX, 473; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 38.

3 Hüseynî, s. 2; İbnü'l-Esîr, IX, 474.

çuk Bey, obasının bundan sonraki serüvenini tam anlamıyla değiştirecek bir karar alarak İslamiyet'i kabul etmiştir.

Selçuklular için XI. yüzyılın ilk çeyreği yurt arayışları içerisinde geçti. Önce Maveraünnehir'e ardından Hârizm'e göç eden ve her seferinde büyük kayıplar veren Selçuklular son olarak 426/1035 tarihinde Horasan'a geçmenin kendileri için daha uygun olacağına karar verdiler. Selçukluların bölgeye gelişi sadece kendi tarihleri açısından değil, aynı zamanda hem Gazneliler hem de bölge tarihi açısından büyük önem arz etmektedir. Yaklaşık 5 yıl süren Selçuklu-Gazneli mücadelesinin sonucunda 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün süren Dandanakan Savaşı'nın ardından Gazneliler varlıklarını sürdürmeyi devam ettirseler de bir daha eski parlak günlerine dönememişlerdir. Selçuklular ise Tuğrul Bey yönetiminde Horasan'ın tek gücü olma yolunda önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine girmişlerdir. Uzun ve yorucu bir sürecin ardından Selçuklular İslam dünyasının merkezinde en önemli güç haline gelmişlerdi.

2. İsfahan ve İsfahanlılar

2.1. Şehrin İsmi

Bazı araştırmacılara göre İsfahan, İran coğrafyasının en eski şehirdir.[4] Hatta şehrin tarihi ile İran'ın tarihi eş zamanlı olarak görülmektedir.[5] İsfahan'ı ifade etmek için farklı kaynaklarda Gâbâ, Gâbe, Gâben, Gâbeyan, Gey[6], Ceyy[7], Aspahân[8], Esbahan[9], İspahan[10], Sibâhân[11], İsbahân[12], Sipâhân[13], İsfahan[14], Aspahan[15], Aspadana[16]

4 Lütfullah Hünerfer, *Râhnümâ-yi isfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994, s. 25.
5 Lütfullah Hünerfer, *Âşinâ-yı bâ şehri târîhi isfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş., s. 1.
6 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.
7 Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V/II, 1068; Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.
8 Mirza Bala, "İsfahan", *İA*, V/II, 1068.
9 Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Fevâze, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, s. 93.
10 *Hudûdu'l-'Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340hş., s. 136.
11 *Hudûdu'l-'Âlem*, s. 31.
12 Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut 1979, I, 206.
13 *Hudûdu'l-'Âlem*, s. 31.
14 Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, *Kitâbu Nüzhetu'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâlise*, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993, s. 9.
15 Heinz Gaube, *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008, s. 163
16 Gaube, *İranian Cities*, s. 163.

isimleri kullanılmıştır. Esasen bu farklı isimlerin büyük çoğunluğu dillerdeki yazım ve telaffuz farklarından kaynaklanmaktadır.[17] Özellikle "f" harfi ile "b" harfi değişmiştir.[18] Zira her ikisi de dudak harfidir. Dudak harfleri arasındaki değişim Farsça'da sık rastlanmaktadır. Farsların şehre "f" ile Esfehan veya İsfehan; Arapların "b" ile Esbehan veya İsbehan dedikleri kaydedilmiştir.[19]

İsfahan isminin anlamı veya nereden türediği hakkında kaynaklarımızda farklı görüşler vardır. Bu görüşleri maddeler halinde sıralayacak olursak:

1. Şehre, Hz. Nuh'un soyundan gelen İsfahan b. Felluc'a nispeten bu isim verilmiştir. Bununla birlikte, bu kişinin Hz. Nuh'un oğullarından Yasef'in mi, yoksa Sam'ın mı soyundan geldiği hakkında iki farklı görüş vardır.[20]
2. Şehri inşa eden kişi İsfahan b. Nûh'tur. Bu yüzden bölgeye İsfahan denilmiştir.[21]
3. İsfahan kelimesi, ordu anlamındaki "isbeh" ve işaret sıfatı olan "hân" kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır.[22] Dolayısıyla bir garnizondur.
4. İsfahan, birleşik bir isimdir. "Esb" Farsça ülke; "Hân" ise süvari anlamına gelmektedir ve birleşik bir isim olarak Esbehan, süvarilerin ülkesi veya süvariler anlamına gelmektedir.[23]
5. Şehrin ismi Farsça'da at anlamına gelen "esb" ve çoğul eki olan "an"ın birleşmesiyle meydana gelmiş ve atlılar demektir.[24]
6. "İsbehan" ordu demektir ve Fârs, Kirmân, Ahvâz bölgelerinin askerlerinin burada toplanmalarından dolayı bu isimle anılmıştır.[25]

17 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 27.
18 Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-a'şa*, Matbuatu Daru'l-Kütübil Mısrıyye, Kahire 1922, IV, 365.
19 Nevevî, Ebû Zekeriyya Muyhiddin b. Şeref, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lugât*, İdaretü'l-Tıbaati'l-Müniriyye, Kahire, ts., III, 18.
20 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 206.
21 Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, (900/1395), *er-Ravzü'l-mi'tar fî haberi'l-aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975, s. 43.
22 el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed Ebû Ebeyd el-Endülüsî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403h., I, 163.
23 Abdülaziz Bekrî, I, 163.
24 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.
25 Kalkaşandî, IV, 365.

7. "Esbehân" kelimesinin kökeni "esbâh"dır. Bu kelime, her ikisinin de yaptığı iş koruma fiili olduğu için hem ordu hem de köpek anlamına gelir. Bu sebeple köpek kelimesi alaycı bir üslupla esbâh olarak da isimlendirilir. Şehir, askerî merkez olduğundan bu ismi almıştır.[26]
8. Son olarak, şehrin isminin Allah'ın ordusu anlamına geldiğini söyleyenler de bulunmaktadır.[27]

İsfahan'ın anlamına dair rivayetlerin çoğunun bir şekilde silahlı güce atıfta bulunması, kurulduğu günden itibaren bölgenin askerî bir üs olduğu ve isminin buradan geldiğini düşündürmektedir. Esasen savaşa çıkmadan önce Sâsânî ordusunun İsfahan'da toplanması[28] bu tezi destekler niteliktedir.

2.2. İsfahan'da Sosyal Hayat

Müslümanlar tarafından fethinin şehrin dinî yaşantısındaki etkisinin boyutları herkesin malumudur. İlerleyen dönemlerde farklı hanedanların hâkimiyetine girmesiyle de şehrin etnik yapısı değişikliklere uğramıştır. Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan; çok uluslu, çok dinli, çok mezhepli ve de çok kültürlü yapısıyla son derece kozmopolit bir şehir halini almıştı. Önceliği şehri övmek ve Selçuklu sultanlarının gözünde değerli kılmak olan Mâferrûhî de, İsfahan'da ikamet eden toplumsal sınıflarla onların günlük yaşantıları ve geleneksel inanışları hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir.

2.3. Toplumsal Sınıflar

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da ikamet edenler, genel itibariyle aldıkları görevler ve meslekleri temel alınarak sınıflandırılmışlardır. Bu isimlendirmelerden hareketle, İsfahan toplumunu oluşturan zümreleri genel itibariyle, Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmasının ardından İsfahan'da ikamet etmeye başlayan askerî[29] ve idarî bürokratlar[30], tarım ile uğraşan toprak sahipleri, ithalat ve ihracat ile uğraşan tüccar, şehir ekonomisin önemli bir unsuru olan esnaflar, halk zümresi ve serseriler olarak sınıflandı-

26 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207.
27 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 207
28 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 28.
29 Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaleddin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, ts., s. 87.
30 İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, 310/922, *el-A'laku'n-Nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, E. J. Brill, Leiden, 1967, s. 153.

rabiliriz.[31] Ayrıca şehrin sahip olduğu ilmî düzey ve kurulan medreselerden hareketle şehirde bir ilmiye sınıfının olduğunu da söyleyebiliriz.

2.4. Toplumsal Özellikler

İsfahan toplumu hakkında bilgi veren kaynaklarımız şehir halkını tarif ederken, olumlu ve olumsuz birçok özelliği sıralamışlardır. İsfahan halkı için zikredilen olumlu özelliklere baktığımızda, İsfahanlılar en güzel toplumlar arasında sayılmıştır.[32] Ayrıca İsfahan, en akıllı ve en iyi silah kullanan insanların ikamet ettiği yerlerden birisi olarak kabul edilir.[33] Zikredilen olumlu özelliklerinin yanı sıra İsfahanlılar için bazı kötü benzetmelerde de bulunulmuştur. Bu bağlamada nitelendirmeler arasında "en düzenbaz", "en cimri", "sefil"[34], "gayr-i meşru ilişkiye düşkün"[35] ve "dinsiz"[36] gibi olumsuz sıfatları da görmekteyiz. İsfahan'da yalan söylemenin yaygın olması şiirlere dahi konu olmuştur.[37]

Toplum için kullanılan, özellikle olumsuz nitelendirmelerin genele mâl edilmesinin yanlış sonuçlar ortaya çıkarabileceği muhakkaktır. Bununla birlikte kitaplara ve şiirlere konu olacak kadar bir nitelendirme üzerinde durulması, en azından toplumun bir kesiminin ahlakî düzeyinin düşüklüğüne işaret etmesi açısından önemlidir.

2.5. Geleneksel İnanışlar

Mâferrûhî eserinde, hanedan üyeleri ve yöneticilere, uyarı mahiyetinde, geçmişten örneklerle desteklediği öğütlere yer verir. Müellif, şehre ve sakinlerine adaletle davranmayanların hem bu dünyada hem de ahiret hayatında cezalandırılacaklarını ifade eder ve önceki yöneticilerin çoğunlukla bu uyarıya uyduğunu ekler. Bununla alakalı da Nemrud döneminde yaşanan bir olayı örnek verir. İsfahanlılar, Nemrud ile Hz. İbrahim arasında yaşanan olaylar sırasında Nemrud'un destek talebine olumsuz cevap veren tek gruptur ve 30 İsfahanlı Hz. İbrahim'e inanmıştır. Bunun üzerine Hz. İbrahim şe-

31 Mâferrûhî, s. 87-88.
32 Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, II. Baskı, Kahire, 1991, *s*. 257.
33 Makdisî, *Ahsenü't-tekasim*, s. 257.
34 Makdisî, *Ahsenu't-tekasim, s*. 257.
35 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.
36 Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, V, 413.
37 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49.

hirde her daim duasına icabet edilen 30 kişi olması yönünde Allah'a dua eder. İsfahanlıların asıl silahının duadır. İsfahanlıların itaatkâr olduklarından bahseden Mâferruhî, onlara iyilik yapanların bunun karşılığını aldığını belirtir. Diğer taraftan İsfahanlılara zulmedenlerin sonu ise ölüm olmuştur.[38]

Mâferrûhî, İsfahan toplumunda var olan bir takım geleneksel inanışları nakleder. Bunlardan birisine göre, Ruveydeşt mahallesine bağlı bir köyde halk "tezkere mührü" adını verdikleri demirden bir mühre sahipti. Dolu yüklü bulutlar köyün üstüne toplandığında bu mührü kalelerinin etrafına asıyorlardı. Böylelikle mühürlerin bulutları köyden uzaklaştırdığına inanıyorlardı.[39]

Ebrûz Kâşân köyünden çıkan "Esfîzâb" denilen su akıntısı bölgede bulunan köylerin su ihtiyacını karşılıyordu. Bu suyun özelliği kaynağının bulunamamasıydı. Rivayete göre, bu sudan içen Arap asıllı İsfahanlıların hepsi bir musibet ile karşılaşmışlardır. Bu yüzden Araplar susuzluktan ölseler bile bu sudan içmiyorlar ve bu bölgede ikamet etmiyorlardı.[40]

21 Aralık gününü 22 Aralığa bağlayan geceye "Şeb-i Yelda" denirdi. Bu gece Kuzey yarımkürede yılın en uzun gecesidir. İranlılar ve diğer bazı kavimler bu geceyi kutsal kabul ederler ve kutlama yaparlardı. İsfahan'da bu gecede 30 âciz misafiri evinde ağırlayan ve onları mutlu edenlerin evinden mutluluk, huzur ve refahın eksik olmayacağına inanılırdı.[41]

2.6. Günlük Hayat

İsfahan halkı hakkında bilgi veren Mâferrûhî, şehirde yaşayanların İsfahan'a değer kattığını vurgulamaktadır. Onun anlattığına göre, toplumun bütün sınıfları, her sabah mutad oldukları saatte çocuklarını divan, meydan, bahçe veya dükkân gibi farklı yerlerde bir araya getirmek için toplanırlardı. Herkes çocuğunun güzel bir isimle anılmasını arzular ve bu sebepten dolayı aralarında hangisinin soyunun daha üstün olduğunu ve evlilik ile ne kazandıklarını tartışırlar, hizmetkâr ve arkadaşlarının çokluğuyla gururlanırlardı. Bunu ya-

38 Mâferrûhî, s. 35-37.
39 Mâferrûhî, s. 16; Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbal, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş., s. 37.
40 Mâferrûhî, s. 17; Âvî, s. 38.
41 Âvî, s. 65.

parken de zekâlarıyla övünür ve kimin daha yetenekli, daha kurnaz olduğunu, en iyi kimin ata binip avlandığını ve en fazla arazinin kimde olduğunu tartışırlardı. Bunlarla birlikte aynı zamanda musiki ve şarap hakkında konuşup hangisinin daha zengin ve malının çok olduğu, usta oldukları meslekler ve sanatlar, dövüş sporları ve insanları aldatmaktaki maharetleri konusunda yarışırlardı. Sonra her biri sınıfına göre, leziz yemeklerin ve en kaliteli içeceklerin olduğu meclislerde en iyi müzik ve eğlence için ne gerekiyorsa yapardı.[42]

Nevruz kutlamaları da İsfahanlıların vazgeçilmez eğlenceleri arasındaydı. Yeni yılın huzur, mutluluk ve bolluk içerisinde bereketli geçmesi için kutlanan nevruzda[43] toplumun her sınıfından küçük-büyük bütün İsfahanlılar kendi sınıfına göre rengârenk elbiselerini giyerek Corin adı verilen pazar yerinde toplanıp her çeşit yemek ve meşrubatla nevruzu kutlarlardı. 1-2 ay süren bu kutlamalarda insanlar, neşe ve sevinç içerisinde oyunlar oynar hayatın zevk ve lezzetlerinden istifade ederlerdi. Muhtemelen ürün çeşitlerine göre kurulan birçok pazarda, pazarcılar ve seyyar satıcılar herkesin bütçesine göre çeşit çeşit malları insanların beğenisine sunarlardı.[44] Bu bakımdan nevruz kutlamasını aynı zamanda bir alışveriş şenliği olarak da değerlendirebiliriz.

İsfahanlılar için et, sofraların vazgeçilmez yiyeceklerinden birisiydi. Her yıl çok sayıda hayvan kesilerek[45] "behâr hûş" adı verilen bir yöntemle etler kurutulup günümüzdekine benzer şekilde pastırma haline getirilirdi. Böylelikle etler yıl boyunca lezzetinde, kokusunda herhangi bir değişiklik olmadan, çürüme veya böceklenme meydana gelmeden saklanırdı. Bunlar uzak bölgelere dahi, hediye olarak gönderilirdi. İsfahanlılar bozulma ihtimali yüksek olan et ile sebze ve meyve gibi ürünlerini, yiyeceklerin uzun süre bozulmadan kalabilmesini sağlayan soğuk hava depolarına benzetebileceğimiz yerlerde saklarlardı.

3. Selçuklular ve İsfahan

Her medeniyet, tarih sahnesine çıktığı zaman dilimi ve üzerinde yükseldiği coğrafyanın izlerini taşımaktadır. Bu izler o kadar derin-

42 Mâferrûhî, s. 88.
43 Mâferrûhî, s. 93; Âvî, s. 36.
44 Âvî, s. 17.
45 100.000 koyun ve 1.000 inek. Bkz. Mâferrûhî, s. 86; Âvî, s. 64.

dir ki, mimarîde kullanılan malzemeden, hangi ilmî geleneğin sürdürüldüğüne; yemek adabından, giyim ve yaşam tarzına varıncaya kadar geniş bir yelpazede medeniyetleri etkilemektedir. Şehirler de, mimarî özellikleri, ilmî gelenekleri, halkın günlük yaşantısı ile medeniyet unsurlarının cisimleştiği yerlerdir. Bazı şehirlerin adları, medeniyet ve kültür kavramlarıyla özdeşleşmiştir. Esasen Arapça kökenli "hadâret" kelimesinin hem medeniyet hem de şehirlilik anlamında kullanılması şehir ve medeniyet arasındaki sıkı bağın göstergesidir. Büyük Selçuklu medeniyeti de doğup büyüdüğü Horasan bölgesinin yanı sıra, tarih boyunca birçok medeniyet ve devletin ya başkenti ya da önemli şehirlerinden birisi olan İsfahan'dan ciddi şekilde etkilenmiştir.

3.1. Selçuklu Hâkimiyetine Giriş

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Samanîler ve Karahanlılar gibi bölgenin diğer egemen devletleri ile mücadele etmek yerine, askerî seferlerini güçlü bir otoritenin bulunmadığı Horasan Bölgesi'nin batısına doğru yöneltti. Bu stratejinin gereği olarak Taberistan, Cürcân, Harezm, Kazvin ve Deylem'e hâkim olan Tuğrul Bey, hâkimiyet alanını İsfahan'a kadar genişletti. İsfahan bu dönemde sahip olduğu siyasî, iktisadî ve coğrafî birçok özellikten dolayı Fars, Cibâl, Horasan ve Huzistan bölgelerinin kavşak noktası olarak nitelendirilen bir bölgeydi.

Yaklaşık bir sene süren kuşatmanın ardından, daha fazla direnemeyeceğini gören İsfahan hâkimi Ebû Mansur Muharrem 443/Mayıs 1051'de şehri Tuğrul Bey'e teslim etmiştir.[46] Selçuklu hâkimiyeti İsfahan için bir dönüm noktası anlamına geliyordu.

3.2. Tuğrul Bey Döneminde İsfahan

Tuğrul Bey yaşanan olayların kötü izlerini silmeyi ve şehrin imarını sağlayıp sahip olduğu avantajlardan yararlanmayı planlıyordu. Bu sebepten dolayı şehrin idaresini kendisine güvendiği Hoca Âmid lakaplı[47] Ebûl'l-Feth Muzaffer en-Nîsâbûrî'ye verdi. Ebû'l-Feth soylu bir aileye mensup, çevresinde saygın bir şahsiyet olarak tanınan birisiydi. Tuğrul Bey, şehrin adlî işlerini yönetme görevini de Hânefî

46 İbnü'l-Esîr, IX, 562-563.
47 Nasır-ı Hüsrev, *Sefername-i nâsır hüsrev*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş., s. 166.

fakihi Ali b. Ubeydullah el-Hâtibî'ye verdikten sonra[48] İsfahan'dan ayrılarak Rey'e döndü.[49]

Ebu'l-Feth Muzaffer de şehirde yaşanan gıda sıkıntısını çözmek amacıyla ilk olarak tarım ve hayvancılık alanında çalışmalar yaptı. Kuşatma sırasında şehri terk eden köylüleri şehre geri çağırdı. Gelenlere iyi davranarak hepsini tek tek ağırladı ve terk ettikleri topraklarını iade ederek onlara büyük baş hayvanlar verdi.[50] Halka kümes hayvanı ve tahıl cinsinden yardımlarda bulundu.[51] İlaveten hem toplum ile bir yakınlık tesis etmek hem de kuşatmanın etkilerini silmek adına halktan üç yıl süre ile vergi alınmayacağını bildirdi. Alınan bu tedbirler kuşatma sırasında şehri terk edenlerin geri dönmesinde etkili oldu. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden bir yıl sonra İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev de halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mâmur bir şehir görmediğini belirterek bu durumu tasdiklemiştir.[52]

3.3. Alparslan Döneminde İsfahan

İsfahan, Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alparslan döneminde de önemini ve Selçuklu ailesinin gözündeki özel konumunu korumuştur. Alparslan, İsfahan'da ikamet etmemesine rağmen şehir halkına samimi davranmış, halk da ne zaman devlet adamları ve şehrin ileri gelenlerinin yaptıklarından şikâyet etse Alparslan'ın huzuruna çıkmaktan çekinmemiştir. Sultan da halkın sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve çözülmesi için gerekli emirleri vermiştir. Şehrin gücüne ve halkın dine bağlılığına tam anlamıyla güvenen Alparslan, veliaht Melikşah'ın ikameti için İsfahan'ı seçmiştir.

Alparslan zamanında şehrin en uzun ve en güzel binaları inşa edildi. Sultan, yaptırdığı bu eserlerin şehrin kalkınması için ne kadar büyük bir gayret içerisinde olduklarının ve sahip oldukları bolluğun boyutlarının göstergesi olduğunu söylemiştir.[53]

48 Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 105.
49 İbnü'l-Esîr, IX, 580.
50 Guedy, David Durand, Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period, Routledge, New York, 2010, s. 108.
51 S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul 2006, s. 121.
52 Nasır-ı Hüsrev, s. 166-167.
53 Bundârî, s. 48.

Alparslan, şehirde kalma süresini kısaltarak askerlerinin halka zarar vermesini sınırlandırmayı amaçlıyordu. Ancak askerler halkın şikâyet ettiği tek konu değildi. Buna ilaveten, İsfahanlılar bu dönemde konulan vergiler sebebiyle de yöneticilerinden şikâyetçiydiler. İsfahan halkı, yöneticilerinin kötü davranışlarından ve sebep oldukları zararlardan Sultan'a bahsettiklerinde O, bu duruma çok üzüldü ve halka baskı yapanların bir kısmını sözlü şekilde uyarırken bir kısmını da cezalandırdı. Daha sonra şehrin yöneticilerini ve vergi memurlarını çağıran Alparslan, halka aşırı vergi yüklememelerini emretti.[54] Alparslan'ın bu uygulamalarını Selçuklu hanedanına olan güveni tesis etmek ve halkın desteğini sağlamak adına yapılan uygulamalar olarak değerlendirebiliriz.

3.4. Melikşah ve İsfahan'ın Altın Çağı

Melikşah devri sadece Büyük Selçukluların değil aynı zamanda Türk-İslam tarihinin de en önemli dönemlerinden birisidir. Bu dönemde başkent olmasından dolayı İsfahan saraylar ve medreselerle dolmuş, şehir büyümüş, bağ ve bahçelerle süslenmiştir. Melikşah, İsfahan'a büyük ilgi göstererek halkı, fazla vergilerden muaf tutmuş ve birçok yeni bina ve bağ inşa ettirmiştir.

İsfahan, Melikşah'ın vefatına kadar ki süreçte ekonomik yönden çok çeşitli gelir kaynaklarına sahip, son derece zengin bir şehirdi. Bu dönemde şehirde geçim sıkıntısı diye bir derdin olmadığı, insanların ihtiyaçlarından fazlasına sahip oldukları ve lüks bir yaşam sürdürdükleri açıktır. Sahip olduğu özellikler şehri devrin önemli cazibe merkezlerinden birisi haline getirmişti. Melikşah döneminde yaşandığı rivayet edilen iki olay, İsfahan'ın bu devirde ulaşmış olduğu ekonomik gücün birer kanıtı niteliğindedirler. İlk rivayete göre Sultan Melikşah, halkın maddî seviyesini öğrenmek amacıyla devletin ekonomik açıdan dar boğazda olduğunu belirterek İsfahanlılardan yüksek miktarda para ister. Durumdan haberdar olan ihtiyar bir kadın sultana mektup yazarak ihtiyaç duyulan paranın tamamını ödemeyi teklif eder. Bir başka rivayete göre ise, Melikşah devrinde İsfahan halkı o kadar zenginleşmiştiler ki, her sabah evlerinin önüne altın ibrikle su serpmek istemişlerdir.

Bu iki olayın tarihi gerçekliği hakkında değerlendirmelerde bulunulabilir, abartı olarak kabul edilebilir. Ancak biz bunun yerine, ak-

54 Mâferrûhî, s. 102; Avî, s. 97-98.

tarılan olayların verdikleri mesaj, bir anlamıyla ana fikir üzerinde durmak gerektiğini düşünmekteyiz.

3.5. Fetret Döneminde İsfahan

Melikşah'ın kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtına kimin geçeceğini belirlemeden vefat etmesi, devlet yönetiminde otorite zafiyetine yol açmıştır. Ondan sonra taht üzerinde hak sahibi olan meliklerin yaşlarının küçük olması, askerî ve mülkî idarecilerin kendi menfaatlerini öne çıkarmaları ve bu bağlamda sürekli taraf değiştirmeleri bu zafiyetin sebepleri arasında değerlendirilebilir. Bu durum, Büyük Selçuklu Devleti'ni derinden etkileyecek karışıklıklar ve taht mücadelelerinin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.

Devletin içine düşmüş olduğu bu siyasî istikrarsızlıktan en çok etkilenen şehir, hiç şüphesiz İsfahan idi. Büyük Selçuklu tahtının yolu başkent İsfahan'a hâkim olmaktan geçmekteydi. Dolayısıyla Selçuklu tahtına oturmayı planlayan herkes planlarını İsfahan üzerine kurmaktaydı. Netice itibariyle şehir, ilk andan itibaren yaşanan taht mücadelelerinin merkezinde yer almıştır.

İsfahan; Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentliğini sürdürdü. Muhammed Tapar'dan sonra tahta geçen Sencer ise, kendisine başkent olarak meliklik döneminden beri yaşadığı Merv şehrini seçti. Bu tercihin İsfahan'a yansımaları ise, şehrin hem başkentliği kaybetmesi hem de Büyük Selçuklu hâkimiyetinden çıkarak Irak Selçuklu Devleti'ne bağlanması şeklinde oldu.

Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında İsfahan, bir devletin geçebileceği bütün süreçlerin merkezinde yer almıştır. Şehir, İmparatorluk başkenti olmanın ihtişamını da yaşamış, taht mücadelelerinin getirdiği ağır şartları da hissetmiştir. İsfahan başkentliğin hem avantajlarını hem de dezavantajlarını yaşamıştır.

3.6. Bâtınîliğin İsfahan'daki Tesirleri

İsfahan'da Bâtınîliğin başlangıcı IV./X. yüzyıla dayanmaktadır. Bu dönemde şehirde etkin olan Karmatîler, İsfahan'da Bâtınîler'i oluşturmuşlardır. İsfahan, Büyük Selçukluların kontrolüne girdiğinde şehirdeki Bâtınîlerin lideri Fars kökenli bir hekim olan Abdulmelik b. Attaş idi. O, aynı zamanda Büyük Selçuklu topraklarında yaşayan İsmailîlerin de liderliğini üstlenmişti. Onun İsmailîlik adına yaptığı

en önemli işlerden birisi daha sonraları davanın en önemli ismi haline gelecek olan Hasan Sabbah'ı mezhebe kazandırmış olmasıdır.

Abdulmelik, güçlü devlet otoritesi altında fikirlerini geniş kitlelere anlatma fırsatı bulamadı. Bununla birlikte, Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünü takip eden süreçte yaşanan kaos ortamı, Bâtınîlerin İsfahan'da hızla yayılmaları ve etkin bir unsur haline gelmelerine zemin hazırladı.

İsfahan'da Bâtınîliğin geniş kitlelerce kabul görmesi ve kamu düzenini tehdit etmeye başlaması Abdulmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed önderliğinde oldu. Hanedan üyelerinin iktidar hırsıyla, Selçuklu tahtına oturmaktan başka bir şey düşünmemelerini iyi değerlendiren Ahmed, Melikşah zamanında inşa edilen Şâhdiz Kalesi'nde görev almayı başarmış ve burada bulunan uşak ve kölelerin eğiticiliğini üstlenmişti. Eğitim faaliyetleri ona, Bâtınîlik propagandası yapabilme adına önemli bir fırsat sunmuştu. Ele geçirdiği bu imkânı iyi değerlendiren Ahmed, birçok kişiye öğretilerini benimseterek kalenin gizli hâkimi pozisyonuna gelmişti.

Şâhdiz Kalesi'nde yaptığı faaliyetlere ek olarak, giysi alma bahanesiyle şehre indiği zamanlarda kullanmak üzere, Deşt-i Gur yakınlarında bir propaganda evi açan Ahmed, büyük bir gizlilik içerisinde Bâtınî ideolojisini halk arasında yaymaya çalışmıştır. İnsanları ikna etmekte başarılı olduğunu anladığımız Ahmed, her katılanın kendi mahallesindekilere propaganda yapması temeline dayanan sistemiyle, yaklaşık 30.000 kişiye Bâtınî öğretiyi kabul ettirmiştir. Bu rakamın şehre hâkim olmaya yeteceği kanaatine vardıktan sonra da faaliyetlerini açıktan sürdürme kararı almıştır.

Fetret döneminde İsfahan'da yönetim üzerinde etkin bir konum elde eden Bâtınîler, devletin alması gereken vergiyi kendileri belirleyip toplar hale geldiler. Neticede hem halk hem de taht mücadelelerinden dolayı büyük bir sıkıntıya düşmüş olan Devlet, ekonomik kayba uğradı. Ayrıca Bâtınîler, İran Körfezi'nden şehre gelen ticaret yoluna da hâkim oldular ve bu yolu kullanan kervanların mallarından pay almaya başladılar.

Fetret döneminin doğurduğu otorite boşluğu neticesinde elde ettikleri fırsatı iyi değerlendiren Bâtınîler, İsfahan'da etkin bir siyasî güç haline gelmişlerdi. Bu etkinlikten aldıkları cesaretle, devrin önemli siyasî, askerî ve ilmî şahsiyetlerine karşı suikastlar düzen-

leyerek adeta bir "korku imparatorluğu" kurmuşlardı. Bâtınîlerce gerçekleştirilen her suikast, toplumun zihninde onların her yere hâkim oldukları, önlenemez bir güç haline geldikleri düşüncesini uyandırmıştı.

Bâtınîlerin korkusuzca işledikleri bu cinayetler şehirdeki toplumsal huzur ve güven ortamını yok etmiştir. Bâtınîlik halk arasında o kadar derin bir korku salmıştır ki, toplumdaki güven duygusunun yerini neredeyse toplumsal paranoya almıştır. Hiç tahmin etmedikleri kişiler Bâtınî çıkabildiğinden insanlar, yıllardır tanıdıkları komşularının itikadından dahi emin olamamışlardır.

Bâtınîlerin İsfahan'daki zulüm merkezli faaliyetleri toplumda o kadar büyük bir nefret duygusu uyandırmıştı ki, bir kişi hakkında Bâtınî olduğuna dair söylenti duyulduğunda, ithamın doğruluğu araştırılmadan o kişi cezalandırılmaktaydı. Ancak bu durum suistimallere de sebebiyet vermekteydi. Nitekim insanlar, Muhammed Tapar'ın Bâtınîlerle mücadele ettiğini gördüğünde aralarındaki eski düşmanlıklar sebebiyle birbirlerini Bâtınîlikle ve dinsizlikle itham ediyorlardı. Örneğin İsfahan kadısı Ubeydullah Hâtibî, bu sıkıntılı dönemde Sultan'ın sözlerine değer verip güvendiği isimlerdendi. Öyle ki Sultan bir kimsenin itikadından şüphe duyduğunda Hâtibi'ye sorardı. Ancak Hâtibî bu güveni, kendi çıkarları için kullanmış ve birçok kişiyi Bâtınîlikle suçlamıştır. Bu suçlamalar devlet yönetimini etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Hâtıbî'nin yönlendirmesiyle Muhammed Tapar, divanında görev alan Irak kökenlilere görevden el çektirerek yerlerine Horasanlıları görevlendirmiştir.

4. İsfahan'ın Mimari Yapısı

Büyük Selçukluların hâkim olduğu coğrafyaya etkileri dikkate alındığında, bu etkilerin siyasî ve askerî alanla sınırlı kalmadığı, ortaya konulan sanat eserleri, üretilen kültür ve medeniyet ile de İslam dünyasında kalıcı izler bıraktıkları görülmektedir. Hüküm sürdükleri çağa damga vuran Büyük Selçukluların sanat ve mimariye etkileri o kadar derin olmuştur ki, dönemleri hanedanlarının adıyla Selçuklu Çağı, hatta İslamiyet'te İkinci Klasik Dönem olarak adlandırılmıştır. Ortaya konulan muhteşem sanat ve mimarinin en önemli örneklerinden büyük bir kısmını da İsfahan'da görmekteyiz.

Sultan Tuğrul Bey, Muharrem 442 / Mayıs-Haziran 1050 tarihinden itibaren yaklaşık bir yıl süren kuşatmanın şehir üzerindeki olum-

suz izlerini silmek adına, hâkimiyetten itibaren geniş çaplı bir imar faaliyeti başlatmıştı. Bu dönemde hasar gören binaların tamiri ve yenilerinin inşası için yaklaşık 500.000 dinar harcamıştı.[55] Alparslan zamanında şehirdeki imar faaliyeti devam etmiş ve birçok önemli eser İsfahan'a kazandırılmıştı. Sultan, yaptırdığı bu eserlerin şehre verdikleri önemin boyutlarının göstergesi olduğunu söylemişti.[56] İsfahan'ın Büyük Selçuklular zamanındaki asıl gelişmesi ise, Melikşah döneminde olmuştu.[57] Sultan, şehrin mimarî eserlerle donatılması için yaklaşık 2.200.000 dinar sarf etmişti.[58] Topyekûn bir imar harekâtı olarak değerlendirebileceğimiz bu çalışmalar neticesinde şehrin her köşesi cami, mescit ve minare gibi dinî yapılar başta olmak üzere birçok yeni bina ile ihya edilmişti.[59] Nitekim yapılan bu bayındırlık faaliyetleri neticesinde İsfahan, sahip olduğu geniş ve etkileyici evleri, havuzlu ve ahırlı muhteşem sarayları, meydanları, bahçeleri ve parkları ile muhteşem bir şehir oldu[60] ve Bağdat'tan sonra en modern ve en büyük şehirlerden birisi haline geldi.[61]

Şehirde bu devirde inşa edilmiş eserler o kadar önemlidir ki, İran coğrafyasındaki diğer eserlerin hiçbiri olmasa bile, sadece İsfahan'da meydana getirilen mimarî güzelliklerin, Büyük Selçuklu sanatını anlamaya yeteceği kaydedilmiştir.[62]

4.1. Büyük Selçukluların İsfahan'a Kazandırdığı Mimarî Eserler

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan'da inşa edilen yapıların büyük bir çoğunluğunun günümüze sadece isimleri ulaşabilmiştir. Varlığını sürdürebilenler ise, dinî kimliğe sahip olan camii ve minarelerdir. Zamanın yıkıcı etkisi, bu yok oluş üzerinde önemli bir faktör olmakla beraber kanaatimizce asıl etken, sonraki dönemlerde şehre hâkim olan devletlerin kendinden önceki hanedanların izlerini silme düşünceleridir. Özellikle Safevîlerin şehirdeki Selçuklu varlığını unutturmak adına giriştikleri büyük tahripler ve son dönemler-

55 Mâferrûhî, s. 101; Âvî, s. 96-97.
56 Bundârî, s. 48.
57 Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit. Muhammed İkbal, Leyden, 1921, s. 131-132; Reşidüddin, s. 49.
58 Guedy, s. 91.
59 Reşidüddin, s. 49.
60 Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.
61 Nevevî, III, 18.
62 Kemal Özkurt, İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri, Doktora Tezi, Van, 2005, s. 6.

deki modern şehir planlaması sebebiyle tanıtacağımız mekânların büyük çoğunluğundan günümüzde hiçbir iz kalmamıştır.

4.2. Dinî Yapılar

4.2.1. Mescitler

Büyük Selçuklu mimarisinin en önemli unsurlarından birisi, dinî mimarinin temelini oluşturan camilerdir. Selçuklu dinî mimarîsinde tek kubbeli yapılarla karşılaştığımız gibi, dört eyvanlı avlulu yapılar da Selçuklu mimarîsinin örnekleri arasındadır.[63] İran'da incelediğimiz dönemde inşa edilen Selçuklu camilerinin en belirgin özelliği, ister tek kubbeli isterse payeli olsun, mihrap önünün kubbeli oluşudur.[64]

İsfahan Mescid-i Cuması (Ulu Camii)

Şehir merkezinde[65] bütün yolların kesişme noktasında yer alan İsfahan Ulu Camii veya İsfahan Mescid-i Cuma'sı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve yaklaşık 22.000 m²'lik bir alana oturmaktadır.[66] Genel plan tipi itibariyle avlulu, dört eyvanlı, mihrap önü kubbeli düzenlemeden gelişen, kapalı mekânlardan oluşan bir yapılar topluluğudur.[67] İsfahan Ulu Cami, Selçuklu mimarisinde dört eyvanlı cami tipinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir.[68] Aynı anda 5.000 kişinin saf tutabildiği mekân, bir ibadethane olmanın yanı sıra oluşturulan ilim halkaları ve camiye bitişik inşa edilen hângâhlar ile şehrin ilmî hayatında da önemli bir rol üstlenmiştir.[69]

İsfahan Ulu Camii, 27 Rebiü'l-Ahir 515/15 Temmuz 1121 tarihinde Bâtınîlerin camiyi ateşe vermeleri sebebiyle[70] güney ve kuzey kubbeler hariç yapının tümü, içindeki eşyalarla birlikte yanmıştır.[71] Sanat bakımından çok değerli olan 500 adet Kur'an-ı Kerim'in de kül olduğu, bu yangından sonra cami 1.000.000 dinardan fazla bir meblağ harcanarak vakit kaybetmeden yeniden inşa edildiği rivayet

63 Mustafa Cezar, *Türklerde Şehir ve Mimari*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977. s. 293.
64 Mustafa Cezar, s. 331-332.
65 Nasır Hüsrev, s. 166.
66 Özkurt, s. 30.
67 Özkurt, s. 30.
68 Yetkin, s. 139.
69 Mâferrûhî, s. 85, Avî, s. 64.
70 İbnü'l-Esîr, X, 595.
71 Özkurt, s. 35.

edilmektedir.[72] Selçuklular devrinde camilerin en büyüğü ve en güzeli[73] sıfatını taşıyan Ulu Camii birçok dönemde tadilata uğramış ve binaya bir takım ilaveler de yapılmıştır.

Selçuklular döneminde İsfahan'da inşa edilen diğer mescitler arasında Bersiyân Mescidi, Bûzân Mescidi, Erdistân Mescidi, Gâr Mescidi, Gez Mescidi, Gülpayegan Mescidi, İmam Hasan Mescidi, Sin Mescidi ve Minaresi, Zevâre Mescidi ve Zevare Pamnar Mescidi sayılabilir.

4.2.2. Tek Minareler

Birkaç istisnası olmakla beraber Selçuklular, İran'da ince uzun, silindirik biçimde minareler inşa etmişlerdir.[74] Yanında bir cami veya mescidin bulunmaması yapının bu bölümlerinin yıkılmış olmasına rağmen minaresinin varlığını sürdürdüğünü düşündürebileceği gibi, özellikle arkeolojik çalışma yapılmış ve çevresinde cami veya mescit kalıntısı bulunmayan yapıların, minare vasfının yanında gözetleme kulesi olarak da kullanılmış olduklarını akla getirmektedir. Bu minareler arasında Ali Mescidi Minaresi, Çihil Duhterân Minaresi, Rahrevan Minaresi, Sarban Minaresi ve Ziyar Minaresi sayılabilir.

4.2.3. Hângâh

Maferruhî, İsfahan Ulu Camii'nin müştemilatı içerisinde yer alan hângâhlardan bahsetmiştir.[75] Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olarak tarif edilen[76] hângâhlardan bir tane de Nizâmülmülk, İsfahan'a armağan etmiş ve başına emir Seyyid Muhammed'i getirmiştir. Burada her yıl dünyanın dört bir yanından âlimler, seyyidler, sufiler, ihtiyaç sahipleri ve birçok isim toplanırdı. Recep ayının başlangıç hilâli göründüğünde Nizâmülmülk, Seyyid Muhammed'i çağırır ve oradaki herkesin ihtiyaçlarını tek tek söylemelerini emrederdi. Onun Ramazan ayını ihtiyaçları tamamlanmış bir şekilde evlerinde ibadet ile geçirmeleri arzusuyla her birine geçimleri için ihtiyaç duyduklarını verdiği rivayet edilir.[77]

---

72 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevarihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h., IX, 224.

73 İbnü'l-Esîr, X, 595.

74 Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984, s. 62.

75 Mâferrûhî, s. 85, Avî, s. 62.

76 Uludağ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, Ankara, 2002, XVI, 42.

77 Kesâî, Nurullah, *Medâris-i Nizamiyye ve Te'sirât-ı İlmî ve İctimai-yi Ân*, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1374,. s. 221.

4.3. Sivil Yapılar

4.3.1. Konutlar

İsfahan'da evlerin özelliklerini doğal olarak ikamet edenlerin ekonomik güçleri şekillendirmiştir. Orta sınıf diye değerlendirebileceğimiz insanların oturdukları evler, bitişik nizama göre birbirine komşu olacak şekilde inşa edilmiştir. Şehirde inşa edilen bir diğer konut tipi de bahçe içerisinde inşa edilmiş göz alıcı müstakil köşklerdir. Sayıları 2.000'den fazla olan bu yapılarda, devlet adamları ve şehrin ileri gelenleri ikamet etmekteydi.[78]

4.3.2. Bağlar ve Köşkler

İsfahan'a mimarî açıdan değer katan unsurlardan birisi de içlerinde köşklerin bulunduğu bağ adı verilen bahçelerdir. Yapılan tasvirlerden hareketle her biri 1000 cerib büyüklüğünde olan bu bağların hem kokusu hem de görüntüsüyle etrafa güzellik saçan bin bir çeşit çiçek ile donatılmış, havuzlarında toplanan suyun sesinin insana dinginlik verdiği, köşklerin bahçenin her noktasına hâkim bir konumda inşa edildiği, kısacası hiçbir şey ile mukayese edilemeyecek bir ihtişama ve zarafete sahip yerler olduğu tasavvur edilebilir.[79]

Selçuklular köylere varana kadar İsfahan'ın her tarafını köşklerle donatmışlardı. İsfahan'da bu dönemde yaklaşık 1000 tane saray ve köşkün bulunduğu kaydedilmektedir. Hanedan üyelerinin yanı sıra önemli devlet adamları ve şehrin önde gelen isimlerinin sahip olduğu köşkler geniş arazisi olan, içerisinde ayrıca ikinci bir büyük köşkün bulunduğu, hamamları, hayvan barınakları, meydanı, bahçesi, toplantı salonları ve de hângâhları ile bir külliyeyi andırdığı ifade edilmektedir.[80]

4.4. Eğitim Yapıları

4.4.1. İsfahan Nizamiye Medresesi

Nizâmülmülk'ün Derdeşt mahallesinde[81] İsfahan Ulu Camii'nin yanında Şafiîler için bir medrese inşa edilmesini emrettiği bilinmektedir.[82] Söz konusu bu medresenin ortasında bir meydan ve bu

78 Mâferrûhî, s. 83; Âvî, s. 53.
79 Mâferrûhî, s. 53-54; Âvî, s. 26.
80 Âvî, s. 53.
81 Âvî, s. 142.
82 Mâferrûhî, s. 104; Âvî, s. 142.

meydanın ortasında havuz bulunuyordu. Meydanın etrafında odalar ve hücreler bulunuyordu. Odalar tek kişilikti.[83] Günümüzde bu medreseden herhangi bir iz kalmamıştır.

4.4.2. Melikşah Medresesi

Sultan Melikşah, Karan mahallesinde Hanefî ve Şafiîlerin beraber eğitim gördükleri bir medrese inşa ettirmiştir. Ancak medresenin plan ve mimarîsi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.[84] Bununla birlikte yapının genel medrese planı çerçevesinde inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir.

4.4.3. Muhammed Tapar Medresesi

İsfahan'daki bir diğer Selçuklu Medresesi de Muhammed Tapar tarafından inşa edilen Sultan Muhammed Selçukî Medresesi'dir. Cobâre mahallesinde[85] Harun Vilayet alanının karşısında Ali Mescidi'ne bitişik inşa edilmiştir. Kuzey köşesinde küçük bir medrese daha bulunmaktadır. Medresenin etrafında eyvanlar, öğrencilerin kaldıkları odalar bulunmaktaydı. Günümüzde medrese binası yıkık bir haldedir ve avlusunda sportif faaliyetler yapılmaktadır.[86]

İsfahan'da ayrıca Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrulmülk tarafından kurulan Fahriyye Medresesi ve Mahmud b. Muhammed döneminde vezirlik yapan Kemalulmülk Semîremî olarak bilinen Ali b. Ahmed b. Ali b. Abdullah (ö. 515 / 1121-22)'a ait Kemalü'l-Mülk Medresesi bulunmaktaydı.[87] Ancak bu medreseler hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

5. İsfahan'ın İlmî Yapısı

İsfahan III / IX. yy.dan itibaren kültür merkezlerinden biri olarak anılmaya başlandı.[88] Şehre bu özelliği katan unsurlardan birisi Sâmânî hükümdarı Mansûr b. Nuh (ö. 366 / 976)'a atfedilen Sıvânü'l- Hikme adlı kütüphaneydi. Ancak söz konusu kütüphane içerisindeki

83 Hünerfer, *Râhnümâ*, s. 125.
84 Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbal, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978, s. 282.
85 Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49.
86 Kecbâf, Ali Ekber, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân*, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389hş., s. 108-109.
87 Kecbâf, s. 110.
88 Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1971, IV, 272.

kıymetli eserler ile birlikte çıkan yangın sonucunda kül olmuştur. Kütüphane'de yanan kitaplar arasında Farabî'ye "Muallimu's-Sânî" denmesine yol açan *et-Ta'limü's-Sânî* adlı eser de bulunuyordu. İbn Sîna (ö. 428 / 1036-1037) da *eş-Şifâ fi'l-Mantık* adlı eserini İsfahan'da bulunan bu kütüphanede kaleme almıştır.[89] Ayrıca Arap edebiyatı ve tarih alanında değerli eserler kaleme alan Ebu'l-Ferec el-İsfahanî (284-356 / 897-967)'nin yanı sıra hadis, fıkıh, kelam ve tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ebû Nuaym el-İsfahanî (336-430 / 948-1038) gibi isimler de şehrin sahip olduğu ilmî düzeyi göstermek açısından önemli örneklerdir.

İsfahan'ın sahip olduğu ilmî altyapıya, Büyük Selçuklular döneminde kurulan eğitim-öğretim kurumları da eklenince şehirde yüksek düzeyli bir ilmî havanın oluştuğunu görmekteyiz. Bunun neticesinde hem birçok İsfahanlı âlim yetişmiş hem de şehir dışından çok sayıda isim, ilmî faaliyetler amacıyla şehirde bulunmuşlardır. Nitekim Yâkût, "İsfahan'dan her ilim dalında başka hiçbir yerde olmayacak kadar çok sayıda âlim ve din bilgini çıkmıştır."[90] sözüyle şehirdeki ilmî hareketliliğin boyutuna vurgu yapmıştır.

5.1. İsfahan Nizamiye Medresesi

Nizâmülmülk tarafından Büyük Selçuklu Devleti'nin birçok yerinde açılan medreselerden bir tanesi de İsfahan'da kurulmuştur. Bu medreseler arasında İsfahan Nizamiye Medresesi, eğitim kadrosu, yetiştirdiği isimler ve şehrin ilmî yapısına etkisiyle en saygınlarından birisiydi.[91] Bütün medreselerde olduğu gibi, İsfahan medresesinin giderleri de vakfedilen mallardan elde edilen gelirler ile finanse ediliyordu. Medresenin gelirlerinin 10.000 dinar civarında olduğu kaydedilmektedir.[92] VI / XII. yüzyıla ait bir belgeden bu gelirlerin Zayenderud vadisindeki tarım alanlarından, nehrin üzerinde kurulan su değirmenlerinden ve şehirdeki dükkânlardan elde edildiği anlaşılmaktadır.[93]

Medresede görev alan devrin önemli âlimleri arasında ilk olarak medresenin ilk müderrisi ve vakfın mütevellisi[94] Sadreddin Muham-

89 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, II, 569.
90 Yâkût, I, 209.
91 Kecbâf, s. 146.
92 Maferrûhî, s. 104, Âvî, s. 142.
93 Guedy, s. 124.
94 Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdülgafir, *el-Halkatü'l-ula min tarihi nisabur*, Kum, 1982, s. 77.

med b. Sâbit el-Hocendî (ö. 483/1090-1091)[95] gösterilebilir. Fıkıh ve hadis sahalarında derin bilgisi sebebiyle saygı gören Hocendî'nin, Sadreddin lakabına nisbeten medreseye "Medresetü's-Sadriyye" de denilmiştir. Kendisinden sonra dört çocuğu ilimle uğraşmış ve Hocendî ailesi İsfahan'ın ilim hayatında derin izler bırakmışlardır.[96]

Muhammed b. Sâbit el-Hocendî döneminde İsfahan Nizamiye Medresesi ilmî açıdan ülkedeki diğer medreselerin önüne geçmiştir. Nitekim bazı kaynaklarda onun döneminde İsfahan'dan "Daru'l-İlim" olarak bahsedilmektedir.[97]

5.2. Melikşah Medresesi

Nizâmülmülk ile başlayan medrese açma faaliyeti genişlemiş ve başta sultanlar olmak üzere birçok hanedan üyesi ve devlet adamı ülkenin dört bir köşesinde olduğu gibi İsfahan'da da eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Sultan Melikşah da İsfahan'da bir medrese inşa ettirmiştir.[98]

Medresenin vakfiyesi düzenlenirken hangi mezhebe tahsis edileceği konusu gündeme geldiğinde Sultan, tebaası arasında ayrım gözetmediği, Selçukluların bütün mezheplere eşit mesafede olduğu izlenimini vermek adına, medreseyi bütün mezheplerin eğitim göreceği bir sistem üzerine inşa etmiştir.[99] Bununla Sultan, şehirdeki dengeleri gözetmek, farklı mezheplerin bir arada yaşayabileceklerini ve birbirlerine tahammül edebileceklerini göstermeye yönelik bir girişimde bulunmuştur. Böylelikle mezhep taassubunu kırmaya yönelik bir politika izlemiş ve şehirdeki huzur ve güvenin bozulmasına yol açabilecek olumsuz bir durumun yaşanmasının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

5.3. Muhammed Tapar Medresesi

İsfahan'da eğitim-öğretim faaliyetinde bulunulan bir diğer Selçuklu Medresesi de Muhammed Tapar tarafından inşa edilen ve genellikle Şâfiî öğrencilerin okudukları Sultan Muhammed Selçukî

95 İbnü'l-Esîr, X, 366; Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buharî, *Lübabü'l-Elbab*, ed. Edward G. Browne, Leiden, 1906, I, 354.

96 Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiîyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1964, IV, 124.

97 Kecbâf, s. 146.

98 Hinduşah Sencer, s. 282.

99 Hinduşah Sencer, s. 277-278.

Medresesi'dir.[100] Medresenin ne hocaları ne de yetiştirdiği öğrenciler bilinmemektedir. Zira bu konularda kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

5.4. Fahriyye Medresesi

Melikşah döneminde İsfahan'ın idaresini üslenen Nizâmülmülk'ün en büyük oğlu Ebu'l-Feth Muzaffer Fahrulmülk bir medrese inşa etmiştir. Safevîlerin son dönemine kadar eğitim-öğretim faaliyetine devam eden bu medresede istinsah edilmiş bir eser günümüzde Tahran Üniversitesi'nde muhafaza edilmektedir.[101]

5.5. Hocendî Kütüphanesi

Hocendî ailesinin de şehirde saygın bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Bu kütüphane 542 / 1147-48 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.[102]

5.6. Rasathane ve Celalî Takvim

İsfahan'da Selçuklu öncesinde de rasat yapılmaktaydı. Ahmed b. Davud ed-Deynûrî 235 / 849-50 yılında[103], Ebû Hanîfe ed-Düneysirî 335 / 946-47 yılında İsfahan'da rasat ile meşgul olmuştur. Hatta Ebû Hanife, Ruknuddevle Hasan b. Büveyh adına *Zîcü Ebû Hanife* adlı bir eser kaleme almıştır.[104]

Sultan Melikşah 467 / 1074-75 yılında Ömer Hayyam, Ebû'l Muzaffer İsfizarî, Meymun b. Necip el-Vasıtî, Abdurrahman Haris, Muhammed Hazin ve Muhammed b. Ahmed el-Ma'murî el-Beyhakî gibi âlimleri İsfahan'da bir araya getirmiştir. Sultan bu ilim heyetine şehirde kurdurmuş olduğu rasathanede yeni bir takvim yapmalarını emretmiştir.[105] Onlarda o güne kadar kullanılmakta olan takvimlerdeki yanılgı paylarını düzelterek Sultan'ın "Celalü'd-Devle" lakabına nispetle, "Celâlî" adını verdikleri güneş yılını esas alan bir takvim meydana getirmişlerdir.

6. İsfahan'ın Demografik Yapı

Büyük Selçuklular dönemindeki İsfahan'ın siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî yapısının tam olarak ortaya çıkabilmesi için öncelikli

100 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulub*, s. 49.
101 Kecbâf, s. 110.
102 Kecbâf, s. 144.
103 Kâtip Çelebi, II, 736.
104 Kâtip Çelebi, II, 778.
105 İbnü'l-Esîr, X, 98.

olarak şehirde kimlerin yaşadığının bilinmesi gerekir. İsfahan'ın ilk sakinlerinin Merv kökenli olduğuna dair bir rivayet mevcuttur. Bununla birlikte İsfahan'ın etnik yapısı sabit kalmamış sürekli değişim göstermiştir. Şehir, kuruluşundan Büyük Selçuklu hâkimiyetine kadar geçen süreçte birçok farklı hanedanın egemenliğine girmiştir. Hâkim olan devletlerin kendi siyasî hedefleri doğrultusunda uyguladıkları iskân politikaları sonucunda Büyük Selçuklu dönemine gelindiğinde İsfahan; farklı ırk, dil ve dinlerden insanların ikamet ettiği kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Bu kozmopolit yapı içerisinde toplumsal birliktelikler din, etnik köken, meslektaşlık, hemşerilik gibi ortak paydalar üzerine kurulmuştur. İsfahan toplumunu oluşturan etnik unsurlar şunlardır:

6.1. Farslar

İsfahan'da halkın büyük çoğunluğunu şehrin yerlisi olan Fars kökenli dihkanlar oluşturmaktaydı. Bununla birlikte İslam fethiyle başlayan süreçte idarenin sırasıyla Araplar, Deylemliler ve Türklere geçmesi neticesinde şehrin yerlileri yönetilenlere dönüşmüştür.

6.2. Araplar

İsfahan'daki Arap varlığı, şehri fetheden İslam ordusunun öncü birliklerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays'ın Teymere bölgesine yerleşmesiyle başlamıştır. İsfahan'a yerleşen Araplar genellikle, başta şehrin fethi sırasında olmak üzere Sâsânî toprakları ve Horasan Bölgesi'nin fethinde yer alan kabilelere mensupturlar. Ayrıca Kûfe ve Basra'dan gelerek şehre yerleşenler de İsfahan'daki Arap nüfusunu oluşturmuştur.[106] Araplar ikamet etmek için çoğunlukla Teymere, Ceyy, Enâr, Berkrud, Kûmidân ve Erdistan bölgelerini seçmiştir.

6.3. Yahudiler

İsfahan'ın en eski sakinlerindendirler. Esasen İran coğrafyasındaki en eski ve en meşhur Yahudi yerleşim yeri İsfahan'dır.[107] Bâbil Kralı Buhtu'n-Nasr[108] (m.ö. 605-562) m.ö. 587 yılında, Kudüs'ü ele geçirince burada yaşayan edip ve sanatkârları[109] esir ederek[110] şe-

106 Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 50.
107 Fischel, s. 111.
108 İbranice ismi Nebûkadrezzar'dır. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 380.
109 Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd*, s. 296.
110 İbn Fakîh, Yahudilerin Kudüs'ten kendilerinin kaçtığını aktarmaktadır. Bkz. İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.

hirden çıkardı. Kudüs'ten ayrılan Yahudiler buradan ayrılmadan önce yanlarına bir miktar toprak ve su aldılar. Gittikleri bölgelerde ellerindeki örneğe en yakın yeri yaşam alanı olarak belirlemeye çalıştılar.[111] Bu arayış onları İsfahan'a kadar getirdi. Diğer bir rivayete göre Buhtu'n-Nasr bizzat Yahudileri İsfahan'a kadar getirmiştir.[112] Yahudiler şehre geldiklerinde yaklaşık 2700 kişiydi.[113] Miladi IV. yüzyılın ilk yarısında Sâsânî İmparatoru II. Şapur (310-339) tarafından tehcire zorlanan Yahudilerin de yeni adresleri İsfahan olmuştur. Bir diğer rivayete göre de Sâsânî imparatoru I. Yezdigerd (399-427), Yahudi olan karısının isteği üzerine İsfahan'da Yahudiler için bir yaşam alanı inşa ettirmişti.[114]

Selçuklu dönemine gelindiğinde şehirdeki Yahudi cemaatinin nüfusu hakkında net bir bilgiye sahip değiliz.[115] Bununla birlikte bölgede en fazla Yahudi'nin yaşadığı şehri olarak İsfahan zikredilmiştir.[116] VI. /XII yüzyılın meşhur Yahudi seyyahlarından Tudelalı Benjamin İsfahan'daki Yahudilerin sayısını 15.000 olarak kaydetmiştir.[117] Ancak Tudelalı Benjamin'in bu rakamı şehri görmeden verdiğini göz ardı etmemeliyiz.

Tudelalı Benjamin'den öğrendiğimiz bir diğer önemli bilgi de İran bölgesindeki Yahudilerin hepsi üzerinde önemli bir otoriteye sahip olan Haham Sar Shalom'un İsfahan'da ikamet ettiğine dair kaydıdır.[118] Bu durum şehrin siyasî ve iktisadî öneminden kaynaklanmış olabileceği gibi, burada yaşayan Yahudilerin İran coğrafyasındaki etkinliğinden de kaynaklanmış olabilir.

Büyük Selçuklular döneminde Yahudiler çoğunlukla ticaret ile uğraşmaktaydılar.[119] Nitekim şehirdeki zengin tüccar ailelerinin bü-

111 İbn Fakîh, *Buldân*, s. 530.
112 Yâkût, I, 208.
113 *Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas*, s. 525
114 Fischel, s. 112.
115 Lütfullah Hünerfer, kaynağını belirtmeden 3.500 rakamını vermiştir. Bkz., *Râhnümâ*, s. 65. Ancak Kudüs'ten gelen Yahudi grubunun 2.700 kişi olduğu ve sonrasında yeni katılımların yaşandığı düşünülünce arada geçen sürede nüfusun bu rakamın üzerinde bir atış göstermiş olması daha gerçekçi gelmektedir.
116 Himyerî, s. 43.
117 Benjamin of Tudela, *Sefer ha-Massa'ot*, ed. and trans. M.N. Adler, The Itinerary of Benjamin of Tudela (Critical Text, Translation and Commentary), New York: Philipp Feldheim, 1907, s. 58.
118 Benjamin of Tudela, s. 58.
119 Yâkût, I, 209.

yük çoğunluğu bu millettendi. Ayrıca Yahudiler ticaretin yanı sıra kasaplık, hacamatçılık, dericilik ve dokumacılık ile de meşgul oluyorlardı.[120]

6.4. Deylemliler

Etnik kökenleri tam olarak belirlenemeyen Deylemliler muhtemelen çok eski dönemlerden beri İran'da yaşayan, fakat Farisî olmayan bir kavme mensupturlar.[121]

6.5. Kürtler

İsfahan toplumunu oluşturan bir diğer etnik unsur ise Kürtlerdi.[122] İsfahan'da Kürt nüfusun varlığına dair belirleyebildiğimiz en eski tarih 295 / 907-908 yılıdır. Nitekim İsfahan'da ikamet eden Kürtler, söz konusu yılda Halife Muktedir Billah'a isyan eden Abdullah b. İbrahim el-Mesmaî'ye katılmışlardır.[123] Ancak onların şehre ne zaman ve nasıl geldikleri hakkında kaynaklarımızda net bir bilgiye ulaşamadık. İsfahan'da Kürt nüfus, şehrin Kâmdân ve Fehmân isimli yerleşim yerlerinde ikamet etmekteydi.[124]

6.6. Türkler

Türklerin İsfahan'a ilk gelişi 420 / 1029-1030 yılında olmuştur. Sultan Gazneli Mahmud, mağlup ettiği Arslan Bey'in siyasî hâkimiyetini kabul eden yaklaşık 2000 çadırlık bir Türk grubunu İsfahan'a yerleştirmiştir.[125]

7. İsfahan'ın Dinî Yapısı

İsfahan'daki Yahudi nüfusu demografik yapı altında incelediğimiz için bu başlık altında şehirdeki Müslümanların durumunu inceleyeceğiz.

7.1. Şiîlik

İsfahan'da Şiîlik erken dönemlerden itibaren taraftar bulmuştur. Hemdân kabilesinin önde gelen isimlerinden olan ve Hz. Ali döneminde İsfahan, Rey ve Hemedân valiliğini yürüten Yezid b. Kays (ö.

120 Kecbâf, s. 65.
121 Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 264.
122 Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.
123 İbnü'l-Esîr, VIII, 12.
124 Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 88.
125 İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, 685/1286, *Târihi Muhtasaru'd-Düvel*, thk. Entûn Sâlihânî, Daru'ş-Şark, Beyrut 1992, 180.

37) İsfahan'da Hz. Ali taraftarı olarak tanımlanan ilk isimdir. Büyük Selçuklu öncesi şehre hâkim olan Şiî Büveyhîler ve Kâkûyîler döneminde iktidarın resmi mezhebi olması hasebiyle on iki imam Şiîliği şehirde yaygınlık kazanmıştır.[126] Buna mukabil Büyük Selçuklu döneminde Şiî unsurun şehirdeki etkinliğini kaybettiği görülmektedir. Bu nedenledir ki şehir devrin önemli Sünnî merkezleri arasında zikredilmektedir. Bu durumu bilgi-iktidar ilişkisi çerçevesinde değerlendirdiğimizde, merkezi otoritenin güçlü olduğu ilk dönemde toplumun Şiî kesiminin toplumsal görünürlülüğünün zayıfladığını söylemenin daha yerinde olacağı kanaatindeyiz.

7.2. Sünnîlik

Büyük Selçuklular döneminde İsfahan, Sünnîliğin en önemli merkezlerinden birisi haline geldi. Bu Sünnî yapıyı oluşturan unsurlara baktığımızda;

7.2.1. Hanefîlik

İsfahan'a yerleşen Arapların büyük çoğunluğunun Ebû Hanife'nin şehri Kûfe'nin yanı sıra Basra'dan buraya gelmeleri[127] ve geldikleri coğrafya ile bağlarını koparmamaları Hanefîliğin İsfahan'da yayılmasına zemin hazırlayan sebepler arasında gösterilebilir.[128] Hanefî öğretileri, Ebû Hanife'nin seçkin talebelerinden, babası Emevîler döneminde İsfahan'ın idarecisi olan ve burada doğan İmam Züfer b. Huzeyl[129] başta olmak üzere Hakem b. Eyyüb, Numan b. Abdüsselam ve Hüseyin b. Hafs gibi isimler vasıtasıyla İsfahan'da kabul görmüştür.[130] Büyük Selçuklular döneminde Hanefî mezhebine mensup olanlar Cobâre mahallesinde ikamet etmekteydiler.[131]

7.2.2. Hanbelîlik

Selçuklular İsfahan'a hâkim olduklarında Hanbelîlik İsfahan'da en yaygın mezhep konumundaydı. Bunda İsfahan'da kadılık görevini yürüten İmam Hanbel'in büyük oğlu Salih (ö. 266 / 880), onun vefatının ardından da oğulları Ahmet ve Zübeyr'in etkisi yadsına-

126 Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374hş., s. 112.
127 Yakubî, *Kitabu'l-buldân*, s. 86.
128 Guedy, s. 35-36.
129 Geniş bilgi için bkz. Muhsin Koçak, Züfer b. el-Huzeyl (Hayatı ve Eserleri), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, S. 5, s. 121-145.
130 Guedy, s. 35.
131 Kecbâf, s. 45.

maz.[132] Bununla birlikte Hanbelîliğin geniş kitlelerce kabulündeki en önemli pay, dedesi İbn Hanbel'in öğrencisi, kendisi de ömrünün yaklaşık 40 yılını ilim seyahatlerinde geçirerek devrin birçok önemli âliminden ders alan Muhammed b. İshak İbn Mende (ö. 395 / 1004-5)'ye aittir. O ve çocukları Ebû'l-Kâsım, Ebû'l-Amr ve torunu Ebû Zekeriyya İsfahan'da Hanbelîlerin liderliği üstlenerek şehrin entelektüel yaşamında etkin olan birçok ismin yetişmesine katkıda bulunmuşlardır. Onların etkinliği, bölge şehirlerindeki en kalabalık Hanbelî nüfusun, Bağdat dâhil olmak üzere, İsfahan'da oluşmasını sağlamıştır.[133]

7.2.3. Şâfiîlik

Büyük Selçuklular hâkimiyetinin ardından İsfahan'ın mezhebî yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Özellikle Nizâmiye Medresesi'nin de etkisiyle şehirde Hanbelîlik etkinliğini kaybetmiştir. Şâfiî öğretiler toplumun çoğunluğunun benimsediği görüşler haline gelmiştir.[134] Şâfiîler, Derdeşt mahallesinde ikamet etmekteydiler.[135]

Sonuç olarak, Büyük Selçuklu döneminde İsfahan'ın toplumsal yapısını incelediğimizde, çok uluslu, çok kültürlü ve çok dilli bir yapının sağlanan siyasî istikrar, ekonomik refah ve yüksek seviyeli ilmî ortam içerisinde bir arada, güven içerisinde, mutlu ve huzurlu bir dönem geçirdiğini söyleyebiliriz. Tabii ki, Melikşah sonrası yaşananların siyasal ve ekonomik yapının yanı sıra şehrin toplumsal düzenine de olumsuz etkilerini göz ardı edemeyiz.

8. İsfahan'ın Ekonomik Durumu

Ekonomi, şehrin büyümesi ve kalkınmasında etkin olan faktörlerden biridir. Şehirlerin ekonomik büyüklüğü, onları insanların gözünde daha cazip ve yaşanabilir hale getirir. İsfahan'ın da sahip olduğu büyük ekonomik potansiyel, kurulduğu dönemden itibaren bu benzerleri içerisinde müstesna bir yere taşımıştır. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan, Musab b. Zübeyr ile olan mücadelesinde Iraklılara mektuplar yazarak onları yanına çekmeye çalışmıştır. Abdülmelik'in haberleştiği herkesin, yapacakları yardıma karşılık

132 Guedy, s. 36.
133 Sıbt, s. 194.
134 Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu'l-kulûb*, s. 49
135 Kesaî, s. 223.

İsfahan emirliğini istemesi[136] şehrin sahip olduğu zenginliği göstermesi açısından kayda değerdir.

İsfahan, Büyük Selçukluların hâkimiyetine girmeden önce, bir yıldan uzun süre kuşatma altında kalmıştır. Kuşatma süresince şehirde ekonomik faaliyetler durma noktasına gelmiştir. Temel ihtiyaç maddelerinin tükenmesi ile birlikte arz-talep dengesi bozulmuş ve bu durum fiyatların aşırı oranda yükselmesine sebep olmuştur. Uyguladığı politikalardan, yaşanan ekonomik krizin farkında olduğunu anladığımız Tuğrul Bey, şehirde kontrolü sağladıktan sonra halktan üç yıl süre ile vergi alınmamasını emretmiştir.[137] Böylelikle günümüz ekonomi ifadeleriyle söyleyecek olursak, vergi muafiyeti getirerek İsfahan için büyümeye endeksli bir ekonomi politikası belirlemiştir.[138] Bu politika kısa sürede etkisini göstermiş ve kuşatmanın olumsuz izleri tamamen silinmiştir. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden bir yıl sonra İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev de halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mâmur bir şehir görmediğini belirterek bu durumu tasdiklemiştir. Ekonomik hayatın istikrara kavuşması şehrin nüfusuna da etki etmiştir. Nitekim kuşatma sırasında şehri terk edenler, ekonominin canlanmasının ardından geri dönmüşlerdir.[139]

Büyük Selçuklu coğrafyasında sağlanan güven ortamı hem ulusal hem de uluslararası ticaret faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. İsfahan'ın sahip olduğu ticarî büyüklüğe, başkent olmasının getirdiği siyasî güç de eklenince şehir, devrin en önemli ticaret merkezlerinden birisi haline gelmiştir.

Büyük Selçuklular döneminde farklı coğrafyalardan getirilen geniş ürün yelpazesinin İsfahan'da insanların beğenisine sunulması, şehrin bir ithalat-ihracat merkezi haline geldiğini düşündürmektedir. Tacirler sadece kendi mallarını satmak için değil, aynı zamanda vatanlarına uzak bölgelerden İsfahan'a gelen ürünleri almak için de şehre gelmekteydiler. Bu bağlamda İsfahan'ı adeta dönemin piyasa ekonomisinin kalbi durumundaki şehirlerden birisi olarak da değerlendirebiliriz. Çin, Bahreyn, Umman, Hindistan gibi bölgelerde

136 İbnü'l-Esîr, IV, 325.
137 Nasır-ı Hüsrev, s. 166.
138 Ekonomist Nouriel Roubini'nin bu konudaki fikirleri için bkz. http://www.ntvmsnbc.com/id/25357725/ 26.06.2012
139 Nasır-ı Hüsrev, s. 167.

üretilen ürünlerin İsfahan pazarlarında yer alması, şehirdeki ticarî ilişkilerin boyutunu gözler önüne seren önemli örnektir.

Büyük Selçuklular Dönemi'nde İsfahan pazarlarında, Bağdat'ta üretilen nâdide tuhafiye ürünleri, Kûfe ipekleri, Bizans'ta işlenen sırmalı ve Mısır'da üretilen keten kumaşlar, Bahreyn mücevherleri, Umman abanozu, Hindistan'dan getirilen fildişi, Çin'in nadir eşyaları, Horasan kürkleri, Taberistan kerestesi, Azerbaycan ve Gîlân'da hazırlanan yünlü giysiler ve Ermeni halıları gibi farklı bölgelerden gelen lüks, nadir bulunan ve kıymetli ürünlere çok rahat ulaşılabiliyordu. Bunlara ilaveten, Maferruhî'nin uzak diyarlar olarak nitelendirdiği bölgelerden getirilen yelkenli gemiler, kap-kacaklar, halılar, mobilyalar, ilaç ve tedavide kullanılan aletler ve tohumlar İsfahanlıların beğenisine ve kullanımına sunulmaktaydı.[140] İsfahan halkı, sosyal statülerine göre bu geniş ürün yelpazesinden kendine uygun olanlarını kullanmaktaydı. Bir ürünün arz edilebilmesi için o ürüne talebin olması gerekir. İsfahan'da farklı coğrafyalardan getirilerek insanların beğenisine arz edilen geniş ticarî ürün yelpazesi, toplumun bu ürünleri talep edebilecek mâlî güce sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Kaynaklar

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı I-II*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1984.

Avfî, Nureddin Muhammed b. Muhammed b. Yahya Buharî, *Lübabü'l-Elbab*, ed. Edward G. Browne, Leiden, 1906.

Âvî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbal, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş.

Bala, Mirza, "İsfahan", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V/II, 1068.

el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz b. Muhammed Ebû Ebeyd el-Endülüsî, *Mu'cemu Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1403h.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 707, Ankara 1987.

Benjamin of Tudela, *Sefer ha-Massa'ot*, ed. and trans. M.N. Adler, The Itinerary of Benjamin of Tudela (Critical Text, Translation and Commentary), New York: Philipp Feldheim, 1907.

Eymanî, Mehdi b. Muhammed Bâkır Fakîh, *Tarih-i Teşeyyu'-i İsfahan*, Vezaret-i Ferheng u İrşad-i İslami, Tahran, 1374hş.

140 Mâferrûhî, s. 83-84; Âvî, s. 53.

Farisî, Ebu'l-Hasan Abdulgafir b. İsmail Abdülgafir, *el-Halkatü'l-ula min tarihi nisabur*, Kum, 1982.

Gaube, Heinz, "İranian Cities", *The City in The Islamic World*, ed. Salma K. Jayyusi vdd, Brill, 2008.

Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah b. Abdullah Yâkût, *Mu'cemu'l-Buldân*, (I-V), Beyrut 1979.

Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966.

Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'şa fî Sinaati'l-İnşa*, Matbuatu Daru'l-Kütübil Mısrıyye, Kahire 1922.

Kazvînî, b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî 750/1350, *Tarih-i Güzîde*, Abdulhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran, 1364hş.

Koçak, Muhsin, Züfer b. el-Huzeyl (Hayatı ve Eserleri), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1991, S. 5.

Halife b. Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybanî, *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Fevâze, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

Harman, Ömer Faruk, "Buhtunnasr", *DİA*, İstanbul, 1992.

Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1971.

Himyerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *er-Ravzü'l-Mi'tar fî Haberi'l-Aktar*, thk. İhsan Abbas, Mektebetu Lübnan, Beyrut, 1975.

Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbal, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978

Hudûdu'l-'Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, nşr. Menuçehr Sitûde, Çâphane-i Dânişgâh-ı Tahran, Tahran, 1340hş..

Hünerfer, Lütfullah, *Âşinâ-yı bâ Şehri Târîhi İsfahan*, Gulha Neşriyat, İsfahan, 1373hş.

----------, *Râhnümâ-yi İsfahan*, Sâzmân-ı Celb-i Seyyâhân, İsfahan, 1994,

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, *el-A'laku'n-Nefise*, yay. Martin Theodor Houtsma, E. J. Brill, Leiden, 1967.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevarihi'l- Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.

İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna, *Târihi Muhtasaru'd-Düvel*, thk. Entûn Sâlihânî, Daru'ş-Şark, Beyrut 1992.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Kecbâf, Ali Ekber, *İsfahan Der Devr-i Selcûkiyyân*, Sâzemân-ı Ferheng-i tefrîhî Şehrdârî İsfahan, 1389hş.

Mâferrûhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, *Kitabu Mehâsin-i İsfahan*, nşr. Seyyid Celaleddin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, ts..

Müstevfî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed b. Nasr b. Mustafa el-Kazvinî, *Kitâbu Nüzhetu'l-Kulûb: el-Makaletü's-Sâlise*, tashih Guy La Strange, Frankfurt, 1993.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Muyhiddin b. Şeref, *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât*, İdaretü'l-Tıbaati'l-Müniriyye, Kahire, ts..

Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.

Özkurt, Kemal, *İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2005.

Reşîdüddîn, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, haz.: Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1960.

Sübkî, Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübkî, *Tabakatü'ş-Şafiîyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, İsa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1964.

Yazıcı, Tahsin, "Deylem", *DİA*, İstanbul, 1994.

Bilgi-Belge Yönetiminin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi

Hakan Anameriç*

Konumuz, bilgi ve belge yönetiminin tarih araştırmalarındaki önemi ve etkisi... Daha önceki seminerlerde de değerli hocalarımız kendi alanları ile ilgili görüşlerini sunmuşlardı. Belki şöyle bir ifade de diğer bilim dalları için kullanılmıştır: "Biz de disiplinler arası bir bilim dalıyız". Bizler de bu ortak ifadeyi Bilgi ve Belge Yönetimi için kullanmaktayız, ancak bunun biraz daha tedbirli kullanılması gerektiğinin de belirtilmesinde fayda vardır. Çünkü fazla disiplinler arası olduğunuzda mesleğinizin, bölümünüzün bazı özellikleri arka plana itilebilir, önem verilmesi gereken noktalar sizi "bölüm-akademik alan" yapan farklılıklar gözlerden kaçabilir.

Bilgi ve belge yöneticileri tarih sahnesine bugünkü görev tanımıyla kütüphaneci / arşivci sıfatlarıyla çıkmışlardır. Bu iki meslek tarihin en eski meslekleri arasında yer almaktadırlar. Bu görevlilerin çalıştığı kütüphane ve arşivler de yaklaşık 5000 yıllık bir tarihe sahiptirler. Arşivler kurumsal olarak kütüphanelerden biraz daha önce tarih sahnesinde yerlerini almışlardır. Arşiv kurumu, arşivcilik ve arşiv uygulamaları Sümerlere kadar giden bir süreçtir. Asurlular da bu işi çok disiplinli yapmışlardır.[1] Romalıların *librarius/librariolus* yani kopya/suret yazıcısı, müstensih olarak kullandığı, Mısırlıların ise "kütüphaneci/kâtip" adını verdiği kişiler, kaynakları yalnızca korumakla değil; onları çoğaltmak ve gerektiğinde kullanıma açmakla da görevli idiler. Bu nedenle kütüphanecilerin iş yoğunluğu, günümüzde olduğu gibi tarih sahnesinde de fazla idi.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, anameric@ankara.edu.tr, hakananameric@gmail.com

1 M. Joachim Mennant, *Asur Araştırmaları: Ninova Sarayı Kütüphanesi*, Çev.: Vedii İlmen. İstanbul: YABA Yayınları, 2005; Nuray Yıldız, *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*, Ankara: Türk tarih Kurumu, 2000; Horst Blank, *Antikçağda Kitap*, Ankara: Dost Kitabevi, 2000.

Yukarıda kütüphaneci/arşivciye yüklenen görevlerden biri olan çoğaltma/kopyalama işi yapan *müstensih*, her ne kadar şüphe götürmez bir görevi icra etmesine rağmen terminolojik olarak en çok karıştırılan alan terimlerimizden biridir. *Copist* [kopyalayan] olarak alanla ilgili litetatürde yer bulmasına karşın benzer görevleri yerine getiren hattat ve kâtip ile aralarında bazı farklar bulunmaktadır. İlki kopyalanan metinde kullanılan yazının güzel yazılmasını sağlar. Diğeri büyük oranda günlük işlemler sonucu üretilen belgelerin yazımını veya dikte edilen emirleri yazmak ile ilgilenir. Müstensih ise çoğu zaman sadece yazılanı kopyalayan kişidir.[2] İşte kütüphaneci/arşivci uzun dönem içerisinde bu görevi de üstlenmiş bir meslek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yalnız burada özellikle vurgulanması gereken nokta; her ne kadar tarih konusuna başvursak da bizler -kütüphaneci/arşivci- için önemli olanın, bilginin kaydedildiği ortam ve kaydediliş şekli olmasıdır. Çünkü bilginin kaydedildiği ortam; aynı zamanda o bilgiye nasıl erişilmesi, onun nasıl tanımlanması ve ona nasıl erişilmesi gerektiğini belirlemektedir.

Bu bağlamda iki terimin daha açıklanması gerekmektedir. Çoğunlukla bilgi ve belge yönetimi alanında da fazla bilinmeyen bu terimler *medium*[3] ve *media*[4]dır. İlki bilginin kaydedildiği ortam ki bizlerin en fazla aşina olduğu kayıt ortamı kâğıttır. Geleneksel bilgi kaynakları olan kitap ve süreli yayınlar, uzunca bir süre bu medium'a kaydedilmiştir. Ama bilgi kayıt ortamı anlamına gelen *medium*un kâğıttan farklı fiziksel ortamları da ifade edebilir. Bir de fizyolojik olarak kullandığımız beş duyumuz anlamına gelen *media* vardır. Bunların da en önemlisi gözdür. Çünkü okuma kâğıt ya da farklı kayıt ortamlarında %90'ı göz ile yapılan bir eylemdir. Bunun geri kalanı da dokunma ve duyma duyusu ile gerçekleştirilen bir eylemdir. Bu bilgi ve belge yönetimi alanının hareket noktasıdır. Medya, bilgi kayıt ortamı -medium- ve bunun kullanıcıya aktarıldığı ortam; bilgi ve belge yönetiminin temel bileşenleridir.

En bilindik *medium*un kâğıt ve dolayısıyla kitap olduğunu söylemek mümkündür. Kitabın uzun dönemler bilim dili olarak da kullanılan

2 Hakan Anameriç ve Fatih Rukancı, "Yazma Eserlerin MARC Tabanlı Nitelenmesine Terminolojik Yaklaşım", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 51 (1): 71-88, 2017.

3 Veri ve/veya bilginin çeşitli tekniklerle kaydedildiği ve saklandığı her türlü fiziksel kayıt ortamı.

4 Medium - bilgi kayıt ortamlarına kaydedilmiş veri ve/veya bilgiye erişim için kullanılan her türlü teknolojik ve doğal çalıştırıcı.

Yunanca, Arapça ve Latince'deki karşılıklarının etimolojik olarak geldiği köken bellidir. Diğer dillerdeki karşılıkları genelde bu köklerden gelir. *Biblio*, *kitab* ve *libri*'den türetilen *bibliothek [biblioteque]*, *kütübhane* ve *library* kelimeleri akıllarda her zaman aynı görüntüyü ve işi tanımlamaktadır.

Bilindiği üzere tarihine yön veren kütüphaneler vardır. Bunlardan bazıları; İskenderiye, Bergama, Efes/Celsus, Ambrosiana, Hakem, Kurtuba, Beytü'l-hikme'dir. Hatta Araplar, İskenderiye Kütüphanesi için *ümmü'l-mektebât* yani "kütüphanelerin anası" tabirini kullanmışlardır. Bu kütüphaneler var oldukları süreç boyunca sürekli bir devinim içerisinde olmuşlardır. Bu devinimin iki yönü vardır. Bir tanesi bilgi kaynağına toplama çoğaltma; bir diğeri de bunu okuyucuya/müşteriye/kullanıcıya/araştırmacıya sunmak. Onun içindir ki *kütüphane* yaklaşık 2500 yıllık bir süreç içerisinde ciddi bir devinim geçirmiştir. Kütüphaneler 17. yüzyıla kadar, her ne kadar bir ütopya olsa da, üretilen bilgi kaynaklarını bir arada tutmak, yani *collect (koleksiyon-derme)* etmek, toplamak, koleksiyon geliştirmek ve toplanan kitapları bir düzen içerisinde ve kütüphanecinin kendisinin de bulabileceği, erişebileceği vaziyette araştırmacılara açmak görevlerini sürdürmüşlerdir. O zaman kütüphane özetle:

- Kütüphane bilgi kaynaklarını bir araya getiren mekândır; bir araya getirmek yani koleksiyon/derme (to collect-ion) oluşturmak, TARİH'in de çıkış ve ulaşmak istediği nokta ile ilintili olarak **"geçmişte üretilmiş insan faaliyetlerinin parçalarını içeren kaynakları"** bir düzen içerisinde ulaşılmak üzere toplamaktır.
- Bu işlem sürdürülebilir olmalıdır ki; sonraki nesiller kendilerinden öncekileri tanıyabilsin, benzerliklerin, farklılıkların, değişimlerin ve hataların anlaşılması kolaylaşabilsin.
- O zaman kütüphane; bilgi kaynağını korur, erişime açar bu arada da koleksiyonunu geliştirir.

Yukarıda verilen örneklerden farklı olarak İskenderiye Kütüphanesi'ni diğerlerinden ayıran bir özelliği daha vardır. Çeşitli kaynaklarda bu kütüphanenin akılda kalma sebebi, genelde kimlerin, nasıl kullandığı değil kimin yaktığıdır. Müslümanlar, Hristiyanlar yoksa Romalılar'ın mı yaktığı konusunda fikirler vardır. Bu tarihsel bir olaydır; çeşitli argümanlarla değerlendirilir, çürütülür veya doğrulanabilir. Burada asıl önemli olması gereken, İskenderiye

Kütüphanesi'nin ne için/neden kullanıldığı ve dünya tarihine ne kattığı olmalıdır. Çünkü İskenderiye'yi kuranların *"tüm Helenistik yapıtları bir araya getirmek"* gibi bir amacı vardır.[5] Vurgulanmak istenen; *"her şey bizde; bu dünyaya ait tüm bilgi bizde, bizden kullanmalısınız"*. *"Bu kaynakların üretimini, çoğaltımını, tanıtımını, araştırmasını ben yapıyorum; bizim kütüphanecilerimiz daha bilgili bizim araştırmacılarımız buraya geldiklerinde ihtiyacı olan her bilgiye erişebilirler."* şeklinde olmuştur. İskenderiye o dönemde bunu hedeflemektedir. Bununla birlikte, kütüphane sadece kitapların yer aldığı mekânlardan oluşmaz; o aynı zamanda bir müze, bir laboratuvar, bir botanik bahçesi, yani aslında kompleks bir yapıya sahiptir. Kütüphanede çoğaltma [istinsah] yapılır, tartışmalar yapılır, kalınır, misafir evi olarak dahi kullanılır. İskenderiye'yi takip eden kütüphanelerin çoğu araştırmacılara, okuyuculara, bilim adamlarına yazı malzemesi tedarik etmiştir. Yazı malzemesi nedir? Çok aşina olduğumuz mürekkeptir, kâğıttır ve aydınlatma aracı olan mumdur. Kütüphaneciler 19. yüzyılın ortalarına kadar matbaanın ve ulaşım imkânlarının gelişmiş olmasına rağmen bilgiyi *toplumsallaştırmaktan / socialization* çok bilgi kaynaklarını koruma görevini ön planda tutmaya devam etmiştir. Bu durum günümüzde oldukça gelişip farklılaşan iletişim olanakları ile değişmiştir. Şimdi koruma değil, paylaşım/kullandırma ön plandadır. İkinci görevleri koruduğu kaynaklara hem kütüphane/bilgi merkezi çalışanlarının hem de araştırmacının erişimini sağlamak için kataloglamaktır. Üçüncü görevi ise erişime açmaktır. Şimdi bu dizge tersine dönmüştür. Kataloglama, niteleme olmuş, çünkü bilgi kaynaklarının türleri artmış ve içerikleri farklılaşmıştır. Günümüzdeki ilk görev niteleme, ikincisi erişime açma, üçüncü ise korumaktır. Böylelikle kütüphaneci, kültür ve bilim dünyasına katkısı olan bilgi kaynaklarını nesilden nesile aktarma, onların kaybını engelleme, aynı zamanda "bilginin toplumsallaşmasını" sağlamakla mükelleftir.

Özetle kütüphaneci:

- Kütüphaneci ise bilgi kaynaklarını;
- Niteler; [Kataloglar, defterini çıkarır, fihristini yapar, tasnif eder] neye göre bunu yapar; kendini diğer sosyal bilim mesleklerinden ayıran **Kataloglama Kuralları**'na göre.

[5] Nuray Yıldız, *Kalıntılar ve Edebi Kaynaklar Işığında Antikçağ Kütüphaneleri: Mimarileri, İç Düzenleri, Çalışma Sistemleri, Kitapların Yazımı ve Çoğaltılması*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss. 121-122.

- Sınıflar; [tasnif eder] neye göre bunu yapar; aynı veya birbirine yakın **"konu"**lardaki bilgi kaynaklarına toplu halde erişilebilmesi için temel mesleki vasıflarından biri olarak **Sınıflama Sistemleri** yardımıyla organize eder.

Yukarıda belirtildiği gibi kütüphaneciler, bu işleri yapar ama ilahiyat, tarih ve felsefe gibi her bilim dalının, her uygulama alanının, her meslek grubunun kendine has standartları ve kuralları, metodolojisi ve terminolojisi vardır. Kütüphaneciliğin ve arşivciliğin ya da modern adıyla bilgi ve belge yönetiminin de bilgi kaynaklarını yönetmede kendine has standartları vardır. Bunları bilmeyenler, bu formasyona sahip olmayanlar ne yazık ki yukarıdaki yaşamsal görevleri yapamazlar. Bunların en ayırt edici ve uzmanlık gerektireni kataloglamadır. Kataloglamanın tarihi, 2500-3000 yıl geriye gitmektedir. Peki, kataloglama neye göre yapılır? Kataloglamanın da kuralları vardır. Bir bilgi kaynağına nasıl erişilir? Bilgi kaynaklarına erişmek için bilgi ve belge yönetimi alanında geleneksel olarak üç temel erişim ucu vardır. İlki *eser adı* (title)dır. Eser adını bilmiyorsanız kaynağa erişmeniz pek mümkün olmaz. Diğeri o kaynağı üreten *kişi* (author/creator)dir. Bu, *kişi* ve/veya *kurum* olabilir. Eski tabirle daha çok aşina olunanlar *müellif* yani yazar ve çoğaltan *müstensih*tir. Ama zaman içerisinde bu yazarlık farklı sorumluluk haline de gelmiştir. Bir eseri/bilgi kaynağını hazırlayan, fotoğraflayan, çizen, karikatürist ya da resimleyen olarak da isimlendirilmeye başlamıştır. Bunların her biri kaynaklara çeşitli şekillerde değer katar kimi zaman da eserin sorumluluğunu paylaşır. Diğeri de *konu* (subject/topic)dur. Bu üç temel erişim unsuru bir bilgi kaynağına erişiminde, sınıflanmasında, kataloglamasındaki temel bileşenlerdir.

Kütüphanelerin ve arşivlerin -ki bunlar bilgi ve belge yönetiminde bilgi merkezi olarak adlandırılır- yukarıda belirtilenlere ek olarak aynı veya çok yakın konulardaki eserleri bir arada tutmayı hedeflerler. Bu, erişimin şifrelerinden bir tanesidir. Örneğin dermenizde 100 kaynak var. Bunların her birinin fiziksel özellikleri birbirinden farklı… Kimi 5 cm., kimi 10 cm., kimi kalın, kimi ince, kimi renkli, kimi değil... Bu eserler fiziksel özelliklerine göre yerleştirilirse hepsine farklı yerlerden erişmek zorunda kalınacaktır. İşte sınıflama/tasnif denilen standart bunu engeller. Hepsini konu paydasında bir araya getirir. Bu da erişim temel şifrelerinden bir tanesidir. Kütüphanelerde aynı veya yakın konuları içeren eserler birbirini tamamlayan

bir düzende raflara yerleştirilmiştir. Bir arada olduğunu görülür. Bu ne demektir? Farklı yazarların ve farklı fiziksel yapıya sahip ancak aynı veya yakın konulu eserlerin, bir araya getirilmesi demektir. Bunun faydası nedir? Varlığından haberdar olmadığımız ancak işimize yarayacak bilgi kaynaklarından da haberdar olabilmemizdir.

Bir yazar birbirinden farklı konularda birbirinden farklı eserler verir. Bu Ortaçağ'da bilgi üretim sisteminin dikkat çekici özelliklerinden biridir. Bu özellikteki kişilere Latince kökenli *polymath*[6], yani çok yazar denilmektedir. Bilindiği üzere birey klasik dönem medrese eğitiminde birçok farklı konuda eğitim alır. Tıbbın yanı sıra, fıkıh, sanat tarihi, astronomi eğitimi de alır. Bu nedenle hepsinde eser verebilir. "Filancanın kitaplarını bana verir misiniz?" dediğimizde, farklı konularda bir külliyat önümüze gelebilir. Ama okuyucu/kullanıcı/araştırmacı sadece astronomiyle ilgileniyorsa, diğerleri işime yaramaz. İşte kütüphaneci uzun yıllar bu işi yaparak, erişimi kolaylaştırır ama bunu bir standarda göre yapar. Kataloglamanın 5000 yıllık bir tarihi vardır. Kataloglama, bir bilgi kaynağını isimlendirmek, numaralandırmak veya kodlamaktır. Her ne kadar bilgi kaynaklarının kataloglaması yaklaşık 5000 yıllık bir tarihe sahipse de, standart kataloglama kurallarının uygulanmaya başlaması 1876 yılındadır. Sınıflama/konuların sınıflanması -tarihimizdeki yaygın kullanımıyla ihsânu'l-'ulûm / mevzu'âtu'l-'ulûm- 2500 yıllık bir geçmişe sahipse de, standart sınıflama sistemlerinin kullanımı 1841'den itibarendir. Standartlaştırmak demek, yavaş yavaş farklı siyasi yönetimlerin -devlet tüzel kişiliği- ve konuyla ilgili kuruluşların bunu kabul edip birbirine uyumlu hale getirmesi yani "uluslararasılaşması" demektir.

Kitap konusu uzun yıllardır müstakil olarak ilgilenilen bir alandır [kitapbilim(i) / bibliology - codicology]. Kitap tarihi, kütüphane tarihi, sanat tarihi gibi konular içerisinde incelenmiştir. Kitap sayısının, yani kitap formatında olan eserlerin sayısının az olduğu dönemlerde, bu iş kolaydı. Ama yaklaşık 100-150 yıllık süredir, yayının çoğalması ve yayın ortamının [medium] değişmesi kütüphanecinin de işleri yavaş yavaş değişip artmaya başlamıştır.

Bilgi kaynakları kitap ve 15. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan süreli yayınlardan ibaret değildir. Kitap ve süreli yayınlar **"çok sayıda**

6 Birbirinden farklı konularda eser veren, bilge, hezârfen. Peter Burke, *Gutenberg'den Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

çoğaltılma / yayınlama" faaliyeti ile bilginin toplumsallaşmasında katkı sağlarlar. Bir de Tarih'in birincil kaynağı olan **belgeler** vardır. Belgeler çoğu zaman kitap ve süreli yayınlardan farklı olarak fiziksel yapıları -genellikle sayfa sayısı ve kamu tüzel kişilikleri tarafından üretilmiş olması- göz önüne alınarak tanımlanmış / farklılaştırılmıştır.

Bununla birlikte sadece kitap değil özellikle tarih araştırmalarında kullanılan belgeler[7] de önemlidir. *Belgenin* tarihi de oldukça uzundur. Kil tabletlerden elektronik belgeye kadar olan süreç ciddi bir mesleği ortaya koymuştur. Belgeye nasıl ulaşırız, belge ne tür bilgi taşır, belgeyi özetleyecek, sınıflayacak, kataloglayacak kimdir? O zamanda belli bir "bilgi-belge yöneticisi" sıfatı öne çıkar. O da arşivcidir. Arşivci, belge üzerine yoğunlaşan bilgi ve belge yöneticisidir. Kitap da yeri geldiği zaman bir belge olarak kullanılır ancak belge denildiğinde genelde akla bir *sayfa/varak* gelir. Arkalı önlü veya tek yüze yazılmış "kâğıt" ortam gelir. İşte o bilgi kayıt ortamının değişikliği belgenin tanımını ve içeriğini aynı zamanda türünü de değiştirmiştir.

Ayrıca belge, kişiden ziyade kamu kurumlarının ürettiği bir ürün olarak tanımlanır. Kitap, bilgi ve belge yönetimi alanının ilk sözlük çalışmalarından olan *Kitaplıkbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "yazılmış veya basılmış yaprakların -varak- bir araya getirilmesinden oluşan *49 sayfadan az olmayan* ve bir konuyu belirli bir düzen içinde sunan yapıt" olarak tanımlanmıştır. Ki yazma eser türü terminolojisinde bu tanımla da bağlantılı olarak iki yazma eser türümüz vardır. Bir tanesi kitaptır, diğeri risaledir. Ama Batılılar yazma eseri bu şekilde salt kitap olarak değil elle yazılmış mektubu, fermanı, beratı, notayı, haritayı hep yazma olarak alır ve *manuscript* terimiyle adlandırırlar. Ama bizde terminolojisi, yöntemi, sınıflaması farklıdır. Bu farklılıklar sebebiyle, kataloglamamız da haliyle bize özgü ve farklı olmuştur. Kurallar var olmasına rağmen, bunlar kaynak türüne göre yorumlanabilir. Bir İngiliz'in yazma eser kataloglamasıyla bir

7 Bir şahıs, kurum ya da kuruluş tarafından üretilen ya da kuruluşa gelen, fiziksel yapısı ya da özelliği ne olursa olsun, gelecekte kültürel, idari ve hukuki nedenlerden dolayı kullanılabilecek ve dolayısıyla kanıt niteliği de taşıyabilecek her türden kaydedilmiş bilgi. Bkz. *Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü*, Hazl.: Sekine Karakaş, Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, s. 8.

Alman'ın kataloglamasıyla bizlerin kataloglaması, alanları kullanması birbirinden farklıdır. Çünkü bizlerin bu işi onlardan daha iyi bilmemiz ve uygulamamız gereklidir. Çünkü bu eserler bizlerin kültür ürünleridir. Batılılar 1500'den sonraki eserlere yazma eser olarak nitelendirmemekte -inkunabel / beşik baskı- olarak adlandırmaktadırlar. Ancak ülkemizde 1940'lı tarihlerde yazılmış divan, şerh, risale mecmuası türünde eserlerimiz vardır. Kütüphanecilik ve arşivciliğin ortak payda olarak bilgi ve belge yönetiminin birleştiği nokta, hafızayı korumaktır. Bu noktada iki terim üzerinde durulması gereklidir. İlki, ilahiyat alanına daha yakın olan *hâfızlar*. Bir görevi var. Ezberlemek, aktarmak ama üzerinde oynama yapmadan. Diğeri de *mnemonic*tir.[8] Aslında hafızla aşağı yukarı aynı görevi yapan kişiler için kullanılmaktadır. *Mnemonic*, hafızada bilgiyi tutma/saklama ve hatırlma sanatı, farklı bir ifadeyle "unutmayan" demektir. Bu terimle ilgili 1995 yapımı ve başrolünü Keanu Reeves'in oynadığı Johnny Mnemonic adlı bir film vardır. Johnny'nin görevi, beynindeki harddiske yüklenmiş olan bir hastalığın tedavisini içeren veriyi belli bir süre içerisinde boşaltmaktır. Eğer zamanında boşaltamazsa veri kendi kendini imha edecek ve Johnny ölecektir. Yani kafada bilgi taşıma "bilgi kuryeliği" görevi yapmaktadır.

Kütüphanelerin, arşivlerin, arşivcilerin ve kütüphanecilerin o dönemde yapmış olduğu görev de bunu sağlamaktır. Bilindiği üzere *hâfız-ı kütüb* hem koruma hem de bilme fiillerini yerine getiren bir terimdir. Tabii hâfız-ı kütüblerin başka görevleri ve sıfatları da bulunmaktadır.[9] Yayın sayısının az olduğu dönemlerde, eserin içeriğinin de bilinmesi önemli olduğundan, kütüphanecilerin hep bilim adamları içerisinden seçildiğini görülmektedir. Hem Doğu hem de Batı dünyasında, kütüphaneci olmuş birçok ünlü ilim adamı vardır. - Tokatlı Sarı Lütfi (Molla Lütfî) bunlardan birisidir. Fatih Sultan Mehmed'in hususî kütüphanecisidir. Hatta Fatih Sultan Mehmed'e önerilirken, kendisi hakkında şöyle denmiştir: "Elif gibi doğrudur, ilme vâkıftır, onu hafız-ı kütübünüz yapabilirsiniz". Belki de o döneme kadar bilimle haşır-neşir olduğu için referans alınarak bu göreve getirilmiştir. Değerli bir bilim adamıdır. Bundan

8 Hafızada bilgi ve verilerin akılda nasıl tutulması gerektiğine yardımcı bir öğrenme tekniğidir. Bir takım hatırlatıcılarla, işaterlere ve özel karakterlerle (notasyon) bilgilerin hafızadan daha kolay çağrılması hedeflenmiştir. Hafızayı geliştirmede ve öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir teknik olarak kullanılır.

9 Nâzır-ı kütüb, kâtib-i kütüb, hâfız-ı kütüb yamağı.

başka, meşhur filozoflardan Francis Bacon'ın kütüphane ütopyası vardır. Bacon, kendi dönemine kadar gelen bilgi kaynaklarının hepsini içeren bir kütüphane kurmak istediğini söyler ve bunun için kendisi bilimleri sınıflayan bir sistem dahi geliştirir. Meşhur Alman matematikçi ve filozof Gottfried Wilhelm von Leibniz, aynı zamanda kütüphanecilik yapmıştır. İbn-i Sina da kütüphanecilik yapmış bilim adamlarımıza örnek olarak verilebilir. Bahsedilenler, dönemin kaynaklarına hâkim kişilerdir. Bunlar arasında kütüphanecilik yapmamasına rağmen bu alana kaynak kitap / rehber anlamında çok ciddi katkılara bulunmuş olan Hacı Halife -Batı'da Hacı Kalfa olarak bilinir-, Kâtip Çelebi de zikredilmelidir. Kâtip Çelebi'nin yazdığı eser üzerine [Keşfü'z-Zünûn an Esamii'l-Kütüb ve'l-Fünûn] ülkemizde ve yurt dışında hala çalışmalar yapılmaktadır. Hatta 1828'de Alman doğubilimci Gustav Leberecht Flügel, eseri bölüm bölüm, cilt cilt [7 cilt] yayınlamıştır. Aynı eserin bizdeki ilk basım tarihi 1940'lı yıllardır.

Kütüphanelerde mekân olarak daha küçük yani kitapların korunduğu yerlere *Hizane-i Kütüb* veya *Hazine-i Kütüb* adı verilir. Hatta kendine has bir mimarî özelliği vardır. Eski vakıf kütüphanelerinde-özellikle [Koca] Ragıp Paşa, Nur-u Osmaniye, Köprülü Kütüphanesi'nde daha mütevazı, ama Ragıp Paşa'da çok daha geniş, büyük bir *hizâne-i kütüb* / *hizânetu'l-kütüb* vardır. Bazılarının tavana yapıldığı da görülmektedir. Neden olduğunu tahmin edebilir misiniz? Bu bölüm o dönem için kıymetli ve az sayıdaki kitabı su baskını, yangın gibi afetlerin yanı sıra haşere tahribatından da korumak için yapılır. Kütüphaneler ve bu özel mimari tarz yangınlarıyla meşhur İstanbul'da yazma ve nadir basma kitaplarımızı bize ulaştıran ve koruyan hâfızlar olmuşlardır.

Arşiv de 1800'lerin ortasında -kuruluşu 1846'dır- hazine-i evrak daha önce belirttiğimiz gibi görev belli; koruma, koruma altına alma... Belgeler ile birlikte bilgi kaynaklarının sayısı ve türü artmış, kütüphane ve kütüphaneciler farklı iş ve mekânlara evrilmişlerdir. Arşiv ve Arşivci bu şekilde ortaya çıkmıştır. Arşiv daha çok «resmî belge», arşivci «resmî belgeleri sınıflayan, tanımlayan, koruyan ve -sınırlı da olsa- kullanıma açan» kişi olmuşlardır. Tarih bilimi belki de daha orijinal olan bu alandan faydalanmayı tercih eder. Bilgiyi düzenleme ve hizmete sunma konusunda farklı yöntem ve teknikleri olsa da her ikisi de "HAFIZAYI" koruyup, aktarmayı isterler.

Yazın tarihimizde arşiv belgelerinin de kullanıldığı yurtiçi ve yurtdışı eserler, arşiv -hazine-i evrâk- kurulduktan kısa bir süre sonra vücuda getirilmiştir. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'ın *Geschichte des Osmanischen Reiches-Osmanlı Tarihi*, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Tarih-i Cevdet*'i ve Alphonse de Lamartine'in *Histoire la Turquie-Osmanlı Tarihi* eserleri buna örnek olarak verilebilir.

Bilgiyi üretenler; kendi fikirlerini, görüş ve düşüncelerini aktarmak için ürettikleri bilgi kaynaklarını -ki bunlar genelde kitaptır- ya şahsi/özel kütüphanelerde ya da kamuya açık bilgi merkezlerinde -kütüphane ve arşiv- korumuşlar / korumaya çalışmışlardır. Bu durum bilgiye ve bilginin kaydedildiği kaynağa verilen önem ve duyulan saygıya da bağlanabilir. **Okumak ve yazmak hem bilimsel hem de dini açıdan önemli ve ciddi bir uğraştır.** Okumak ve yazmak hem bilimsel hem de dini açıdan önemli ve ciddi bir uğraştır. Manevi dünyamızda da bu çok açıktır. Kutsal kitabımızın başlaması, bitişi, içeriği bunların hepsi çıkış noktalarımızdır. Bizlere sürekli atıf yapılan bunu yapmamız gerektiği söylenen bir eylemler topluluğudur. Burada bahsedeceğim bir nokta da şudur: Bilgi kaynakları üretiyoruz ama bunlar sadece sınırlı çerçevede, sınırlı bir coğrafi bölgede kalıyor. Bir müddet sonra da herkesin kaynaklara erişme hakkı var deniyor. Sadece bilgiyi üreten, bilgiyi araştıran değil sıradan bir kişi de bilgiye erişmeli. Bunun içinde "devlet" işin içerisine girerek kanunla diyor ki; depozit[10] [legal depot-derleme] alınacaktır. Depozitten kasıt nedir? Üretilen bilgi kaynağından söz konusu kaynakları korumak ve erişime açmakla sorumlu kurumlara bunlardan belli sayılarda vermektir. Bu uygulamadan sonra "Derleme Kütüphanesi" de ortaya çıkmıştır. Devlet, bilgi kaynaklarından vatandaşlarının yararlanması için böyle bir düzenlemeye gitmiştir. Hem resmi hem de gayri resmi olarak bu tedbir uzun süredir uygulanmaktadır. Çünkü bilgi evrenseldir ve paylaşılmalıdır. Paylaşıldıkça artar, doğruya eriştirir ve yeni bilgi/kaynaklar üretilmesini sağlar.

İstanbul'un önemli vakıf kütüphanelerinden olan [Koca] Ragıp Paşa Kütüphanesi'nin kapısı üstündeki ifade dikkat çekicidir. "*Fiha kütübün kayyıme*"yi [Beyyine, 98:3] Orada değerleri üreten/değerlere

[10] Derleme; Telif hakkı mevzuatına göre belirlenmiş kütüphane veya diğer bilgi merkezlerine, yazar veya yayıncı tarafından ulusal telif hakkı yasalarına uygun olarak ücretsiz gönderilen yayın kopyası. M. Türker Acaroğlu, *Türkiye'de ve Dünyada 'Derleme' Çalışmaları*, İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1997.

kaynaklık eden kitaplar vardır. Kütüphanelerin birçoğunun içerisinde bu ayet yazılıdır. Kitabın manevi yönden anlamını yansıtan çok önemli bir göstergedir. Bunu birçok bağışçı [müteberri'], vâkıf uygulamaya çalışmıştır. Kendisinin sahip olduğu kaynakları birçok kişinin faydalanması gerektiğini düşünüp vakıflar kurup, kitaplar bağışlayarak kütüphaneler açarak sahip oldukları eserleri kullanıma açmışlardır. Kültürümüzde oldukça derin, yoğun ve uzun bir geçmişe sahiptir. Geçmişimizde ve günümüzde bu ayetten yola çıkarak hem eylem olarak, içi gerçekten iyi doldurulmuş örnekler mevcuttur.

Kütüphane ve arşivler sadece bilgi edindirmek için değil, eğitime de doğrudan katkı sağlayan kurumlardır. Daha önceki eğitim kurumları olan medreselerin her birinin içerisinde mutlaka irili ufaklı kütüphaneler vardır. Kiminin kitapları 2500'dür, kiminin 100'dür kiminin daha fazladır ama mutlaka vardır. Çünkü bilgi için kitap, kitap için mekân, mekân olarak kütüphane olmazsa olmazlardır.

Arşiv oluşturmak ve arşiv belgelerini korumak kamu hizmetlerinin devamlılığının sağlanması içindir. Çünkü arşiv tarih kadar devlet teşkilatı, hukuk, uluslararası ilişkiler, siyaset ve diplomasi ile doğrudan ilgilidir. Arşiv;

1. Devletin ve onu oluşturan kurumların işleyişini ve ilişkilerini gösterir.
2. Bir milletin tarihi, kültürel, sosyal, siyasi vb. geçmişini gösterir (Tarihsel dönem, kurum, zümre vb.).
3. Bir devletin diğer devletlerle olan ilişkilerini gösterir.
4. Geleceğe yönelik doğru kararlar alınmasını sağlar.
5. Bir devletin veya kişinin hukuki haklarını savunur.
6. Bir kurumun tüm ilişkilerini ortaya koyar,
7. Bir kişinin ve / veya ailenin özel yaşantısı ile ilgili bilgi verir.

Arşivin kütüphaneden farklı bir özelliği vardır. Arşiv, tamamen kamu hukukuyla ilgili bir yapıya sahiptir. Onun için diplomasiyle çok yakından ilgili, siyasetle ilgili, devlet teşkilatıyla ilgilidir. Çünkü kamu içindekiler, belgelerden oluşur ve kanıt niteliği taşır. Belgenin böyle bir özelliği var. Biliyorsunuz belge hukukta çok geçer. Belgenin hazırlanması da ayrı bir uzmanlık ister. Bir belge rastgele hazırlanmaz. Bir yerleşim planı vardır, bir düzeni vardır. Her ma-

kama her kişiye aynı belge gönderilmez, aynı ifadeler kullanılmaz. Bu tür ifadeler, bir geleneğin, bir tarihin, bir ritüelin örnekleridir. Bunlar boş geçilecek şeyler değildir.

Peki, arşiv ve arşivci ne yapar? Yani arşiv bize ne katar? Arşiv, yukarıda da belirtildiği gibi kurumların işleyişi ile ilgili bilgi verir. Hangi kurumlar vardır, bunlar ne iş yaparlar, ilişkileri neydi, ne zaman kuruldular, ne zaman kapandılar, ne zaman yenilendiler, ne zaman birleştiler bunları açıklar. Kişiler ve kurumlar arası ilişkileri, kurumlarla kurumlar arası ilişkileri anlatır. Geleceğe yönelik doğru kararlar almasını sağlar. Eğer belgelerden faydalanılmazsa geçmişte yaptığınız hataların nasıl çözümleneceğini anlaşılamaz. Sürekli hata yapmak normal bir durum değildir. Tarih tekerrürden ibarettir, diye her zaman söylüyoruz ama tarihten her zaman ders çıkarılır. Tarih hataların bir daha yapılamaması için bize argüman sunar, süreçleri anlatır, birey-kurum ilişkilerini ortaya koyar. Onu da belgelediği zaman ondan iyisi yoktur. Çünkü tarihçi ne zaman kitap yazar ne zaman yayın yapar, nereden faydalanır? Belgeden faydalanır. Bu bir kitap olur, bir kitabe olur, bir pul olur, bir mezar taşı olur.

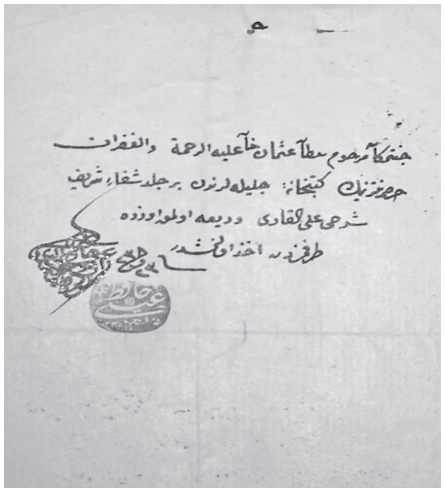

Yandaki makbuz kütüphanecilik tarihi açısından önemli bir belgedir. Tarihimizde kütüphaneler -özellikle vakıf kütüphaneleri- kuralları gereği kütüphane dışına kitap ödünç vermemiştir. Bu belge kitap ödünç verme uygulamasının da ilk örneklerinden birini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kütüphane idarecileri -hâfız-ı kütübler- ödünç verdikleri kitabın iadesini garanti etmek ve başkalarının da bu eserlerden faydalanmalarını sağlamak için buna benzer makbuzlar hazırlanmışlardır. Her iki tarafı da korumak amacıyla ne yapılması gerekiyor? Belgelemek, kayıt altına almak, hukuken kanıtlamak. Bu makbuzda deniyor ki: "*Cennet-mekân merhûm Sultân 'Osmân Han 'aleyhi'r-rahmetihi ve'l-gufrân hazretlerinin kütübhâne-i celilelerinden bir cild Şifâ-yı Şerif şerhi 'ale'l-kar'i vedi'a olmak üzere tarafı-*

mızdan ahz olunmuşdur". Bir okuyucu [kar'i, talebe, 'ulemâ vb.] gelip bu eseri ödünç geri vermek üzere ödünç almış. Makbuz mühürlenmiş, imzalanmış, tarihi kaydedilmiş ve eser bir süreliğine okuyucuya ödünç verilmiş. 1822'de böyle bir belgenin kullanıldığı ve ne amaçla kullanıldığı bizim alanımız tarafından belgelenmiştir.

Bilgi ve belge yönetimi daha önce de belirtildiği gibi disiplinler arasıdır ve ilahiyat alanıyla olduğu gibi diğer bilim dallarıyla uygulama alanlarıyla ilgileri vardır. Örneğin *diplomatik*… Neden? Resmi yazışmaların [correspondence – official records] kuralları vardır. Metnin yazı alanına yerleşimi, hitaplar, başlangıç ve bitiş ifadeleri, hangi kelime ve kalıpların kullanılması gerektiği, dönemin siyasi ve hiyerarşik yapısına göre belirlenmektedir. Bunları iyi kullanmak gerekmektedir. Bir diğer örnek, *Paleografi*. Bilindiği gibi her yazı her belgede kullanılmaz. Hızlı yazılma özelliğinden, şifreli ifadelere kadar hangi belgenin ne ifade edeceğini belirleyen yazı türleri mevcuttur. Bunların nasıl kullanılması gerektiğini bu alan araştırır. *Nümizmatik*, sikkeleri araştırmak için ortaya çıkmış yakın dönemde de kâğıt paralar için de kullanılan bilimdir. *Heraldry* ya da arma bilim, bizde kullanımı yaygın olmadığı için çok ilerleyebilmiş bir alan değildir. Belki bizde daha sıklıkla uygulanan mühür, arma bilimle daha yakın olabilir. Ancak onunla ilgili de ayrı bir uzmanlık alanı, damga bilimi [Sigillography] var. *Kartografya*, harita bilimi, coğrafya, astronomi ve matematikle de yakından ilgili harita bilimidir. Arşiv ve kütüphanelerde binlerce harita, binlerce çizim mevcuttur. Ayrıca kişi adları bilimi *anthroponomy*, soy bilimi *jeneoloji* bizdeki *şecere* son dönemlerde yoğun ilgi görmektedir. Yer adları bilimi de *toponymy* ülkemizde üzerine daha fazla çalışma yapılması gereken arşivciliğe yardımcı bir alandır.

Yakın tarihte vefat eden İtalyan yazar, şair, entelektüel ve eleştirmen Umberto Eco'nun *Gülün Adı* [The Name of the Rose] isimli meşhur bir kitabı vardır. Kitap 14. yüzyılda esrarengiz ölümlerin olduğu bir manastırda geçmektedir. Eski bir engizisyoncu/sorgucu olan Baskervilleli William'ın ölümlerdeki gizemi aydınlatması üzerine kurgulanmıştır ancak eserin merkezinde manastırın da "merkez"inde olan "kütüphane" vardır. Kitapta Malachi ve Berengar adlı iki kütüphaneci yer alır. Manastır çağına göre oldukça zengin bir kütüphaneye sahiptir. Kütüphanenin içini, sınıflama sistemini ve düzenini bu iki kütüphaneciden başka bilen yoktur. Ayrıca kütüphaneciden

izin almadan buraya giremezsiniz. Kütüphaneci Berengar aslında o dönem yasak olan Aristo'nun kitabını[11] okuduktan kısa bir süre sonra zehirlenerek ölür, sonra diğeri de merakına yenik düşer ve o da kitabı okur. Mürekkebi zehirli olduğu için o da ölür. Kitap aynı zamanda o dönemki eğitim ve düşünce yapısıyla/sistemiyle doğrudan ilişkili bir eserdir. Gülün Adı, ortak konularımız olan bilgi üretimi, eğitim sistemi, kütüphanecilik ve doğru bilgiye ulaşmak üzerine önemli bir edebiyat eseridir.

Epistemolojide bir dizge vardır: nesne, algı, dil ve yazı. Bir şeyi bilmeniz için önce duyu organlarıyla nesneyi anlayabilmeniz gereklidir. Sonra algılananın, tanımlananın aktarılması, daha sonra yaygın biçimde kullanılabilmesi ve doğruluğunun ölçülebilmesi için anlamlı işaretler/simgeler dizgesi ile kaydedilmesi/yazılması gerekir. Burada üzerinde durulması gerekenler dil ve yazıdır. Çünkü ikisi de bilginin aktarılmasında kullanılan iki önemli araçtır. Ilgili iki yoldur. Ama bu dörtlü dizge içerisinde bir tanesini çektiğiniz anda düzen bozulur. Bilgi üretilemez ve/veya aktarılamaz. Nesneyi algılayamazsanız, onu tamamlayamazsınız, tanımlayamazsanız isimlendiremezsiniz, isimlendiremediğinizi de kaydedemezsiniz. İşte bilginin üretimindeki dizge budur.

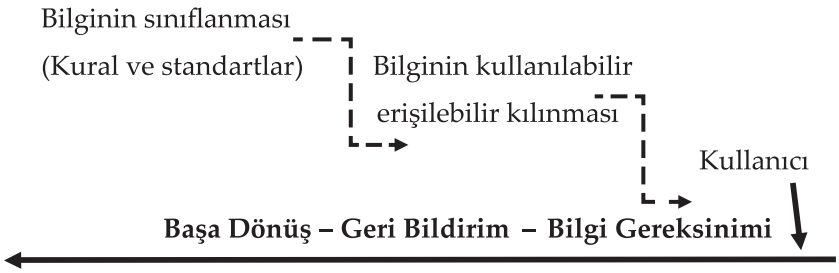

Bilgi, aynı zamanda, tüketilen ve deforme edilebilen bir "şeydir". Eski Roma'da *damnatio memoriae*[12] diye, yani hafızanın silinmesi olarak bilinen bir terim vardır. Bir kişi ile ilgili, hiç yaşamamış gibi, kendisiyle ilgili neredeyse her şey, kayıtlardan çıkarılır. Bu uygula-

11 Poetika

12 Genel olarak bir kişinin asla var olmamış gibi tüm izlerinin kentin kamusal onuruna uygun olarak Roma'nın yaşamından çıkartılmasıdır. Her ne kadar Roma dönemi sosyal ve siyasi hayatı için uygulanan bir yaptırım olsa da modern çağda a örneklerinin görüldüğü bir uygulamadır. Tam olarak hatıradan çıkarma, silme anlamına gelmektedir.

ma -ceza- her ne kadar Romalılarda yaygın ise de yakın tarihteki en iyi örneklerinden biri Stalin'dir.[13] Geçinemediği adamların çoğunu fotoğraflardan dahi sildirmiştir. Yanda meşhur bir fotoğraf var, orada Stalin ile birlikte beş kişi var. Aşağıdakinde ise dört kişi var "olmayan adam" yok. O kişinin fotoğrafta yer almadığını veya aldığını nasıl anlayabilirim? Elbette ki arşiv(ler)den. Arşiv olmazsa o fotoğrafın orijinali de bulunamaz, fotoğrafta aslında kaç kişinin var olduğunu da anlayamazsınız. Onun içindir ki arşiv, belgeleri koruma ve bilgiye eriştirme işi olması sebebiyle önemlidir. O zaman "belge" olarak fotoğrafı da belli kurallar ve standartlar çerçevesinde tanımlanması gerekmektedir. Bunun yapılabilmesi için gerekli formasyona sahip bilgi ve belge yöneticisi ve gerekli fiziksel koşullara sahip bir mekâna gereksinim vardır.

Bilindiği üzere günümüzde elektronik yayınların da sayısı ve kullanımı ciddi düzeyde artmıştır. Basılı yayınlar elbette ki kullanılıyor ve ergonomisi, kullanışı açısından kullanılmaya devam edecektir. Artık üniversiteler kaynak alımı için tahsis edilen bütçelerinin neredeyse %80'ini elektronik kaynağa vermek durumunda kalmaktadırlar. En çok para bu bilgi kaynaklarına harcanıyor. Bu bağlamda her ne kadar basılı yayınların kullanımı ve üretimi devam etse de üretim ve saklamada elektronik ortama kayma söz konusudur.

Bilim insanları yeni bilgiyi ortaya koymak için uzun süre yanlış bilineni doğrulamaktan veya tam tersi, uzun süre doğru bilineni yanlışlamaktan gururlanır, kamuoyunun inceleyebilmesi için kaynaklarını/kanıtlarını da göstererek yayınlar, duyurur. Bu akademik çapta bilim adamının, araştırmacının en hoşuna giden davranıştır. Bilgi kaynaklarıyla doğrudan ilgili olan kütüphaneler ve arşivler bilim insanları ve araştırmacıların kullanmak istediği kaynaklara sa-

[13] Nikolay Ivanovic Yezhov'un 1937'de çekilen Stalin'in de yer aldığı bir fotoğraftan, 1940'da çıkarılması.

hip olmakla dahası tek, tam ve nadir nüsha eserleri koleksiyonlarında bulundurmaktan gururlanırlar. Örneğin bilinen tek nüshasının İstanbul Millet Kütüphanesi'nde bulunduğu Divân-ı Lügati't-Türk, bilinen en eski nüshaları Vatikan Apostolika Kütüphanesi'nde bulunan Dede korkut Hikâyeleri gibi. Bunun sadece kitap olarak düşünülmemesi gerekir. Bu kaynaklar/eserler bir tablo, bir banknot, bir pul, bir levha da olabilir. Bu kütüphanecilerin de arşivcilerin de en büyük gurur / övünç kaynaklarından biridir.

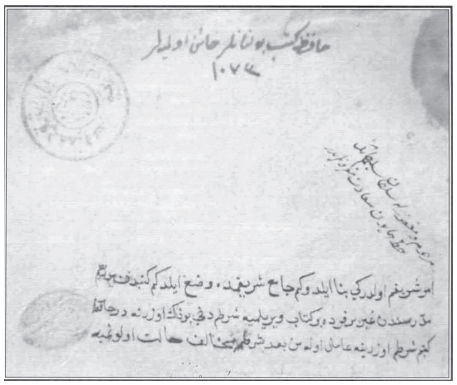

Yandaki vakfiyede kütüphanecilere -bilgi ve belge yöneticilerine- bir görev verilmiştir. Bu yazılı kaynak / belge bağlamında düşünülürse arşivciliği de bu görev kapsamına almak mümkündür. Yavuz Sultan Selim vakfına ait bir yazma eserde yer alan h.1073 tarihli vakıf kaydında bilgi ve belge yöneticilerine bir uyarı vardır. "*Hâfız-ı kütüb bulunanlar hain olma(ı)yalar*." Burada daha önce saydığımız iki temel görevi refere ediyor. İlki elindeki kaynağı mümkün olduğu kadar koru. Neden? Bizlerden sonrakiler de bu kaynağı görsün, faydalansın, bilgi edinsin diye. Elindeki vakfedilen kaynağa, insanlığa mal olmuş kaynağa, o kitaba iyi bak, iyi koru. İkincisi herkesin kullanımına kurallar çerçevesinde sun.

Bilindiği gibi dünyada dermeleri ve bilgi-belge yönetimi alanına katkıları açısından sayılı kütüphaneler vardır. Library of Congress (Amerikan Kongre Kütüphanesi), The British Library (İngiliz Milli Kütüphanesi), Berlin [Stadtbibliothek] Kütüphanesi, Vatikan Apostolik Kütüphanesi gibi… Bu kütüphaneler bazılarının da yukarıdaki örneğe benzer bazı mottolarıyla tanınırlar. İnternet sayfalarına girdiğinizde veya onlarla ilgili yayınlara baktığınızda bu mottolar görülebilir. Library of Congress der ki: "*Custodian of the American heritage.*" (Amerikan mirasının koruyucusu/hadimi) *Custodian*da bir "koruma" sorumluluğu vardır. The British Library der ki: "*The World's Knowlodge*" (Dünyanın Bilgisi). Bu kütüphaneler materyal / bilgi kaynağı sayısına baktığınızda onlarca milyon kaynağa sahipler, ancak bilgi hizmetleri ve kurumsal yapıları gereği, derme

geliştirmeye, organize etmeye, erişime açmaya, sosyal medyayı da kullanarak yaygınlaştırmayı/duyurmayı çok iyi yapmaktadırlar. Bu durum aynı zamanda devlet yönetimiyle ilgili, çünkü onların yönetimi bizlerinkinden farklı. Onlar biraz daha "şirket devlet" oldukları için bunları biraz daha kolay yürütebiliyorlar.

Son olarak yaşanan gelişmeler ışığında bilgi be belge yönetimi popüler literatürüne de bakmakta fayda görmekteyiz. Belge ve yayın üretiminde geleneksel kâğıt ortamdan kademe kademe uzaklaşmaya başladık. Bu kâğıdın ortadan kalkacağı anlamına gelmiyor. Hatta Umberto Eco'nun Jean-Claude Carriére isimli bir iletişimciyle beraber *Kitaplardan Kurtulabileceğinizi Sanmayın* diye bir eseri vardır. Bu eserde geleneksel kitap/ortam/medium ile elektronik kitap/ortam/mediumu karşılaştırırlar. Bunun mümkün olup olmadığını, alışkanlıklar, tutkular, hayaller ve gerçekler ile tartışırlar. Ama biz kullanıcı olarak şunu istiyoruz. Bilgi kaynaklarına kısa süre içerisinde daha kaliteli zaman ve mekândan bağımsız olarak erişelim. Kütüphanecinin işlerini zorlaştıran etmenlerden bir tanesi de budur. Sadece tarih alanı değil diğer bilim ve uygulama alanlarıyla da ilgilidir. Çünkü her kullanıcı kendi gereksinime uygun bilgiyi ister, kimi güncel kimi de retrospektif bilgiyi tercih eder. Örneğin tıp ve sağlık bilimleri genelde daha güncel olanlar; tarih, bilim tarihi, arkeoloji vb. biraz daha geçmişe dönük olanları ister. Bunları bir araya getirip bir potada eritmek de çok kolay bir iş değildir. Bunun dışında kaynakların tanıtımını ve görünürlüğünü sağlamak da önemlidir. Yukarıda tanınmış kütüphane ve arşivlerin önce sosyal medyadan bahsedilmişti, belki o küçük bir nokta ama o kaynağa sahip olmakla övünmeği hatırlayınız. Bunların tanıtımını yapmak önemlidir. *Divân-ı Lügati't-Türk*'ü görmek istiyorsan Türkiye'de göreceksiniz; internette değil. Kimi zaman bu gibi nadir eserleri değerli ve gizemli kılan onlara "zor" erişilmesidir. Erişenler arasında sayılı olmak da bilim insanına bir ayrıcalık katar.

Kaynaklarımızın büyük bir çoğunluğunu yazma eser de dâhil olmak üzere dijital olarak kullanabiliyoruz. Çünkü dijitalleştirme aynı zamanda bir koruma aracıdır. Peki, geleneksel kitapta yaptıklarımızın hepsini dijital ortama aktarabilir misiniz? Evet, sayfa çevirirken ses çıkartan readerlar var. Kaldığın yeri işaretleyen readerlar var. Üzerine not alıyorsunuz vb. Görsel olarak her şeyi sağlıyorlar ama geleneksel kitabın uzun bir süre daha kullanılacağını tahmin edi-

yorum. Çünkü ben bunun üzerine not alabiliyorum, bilgisayarda yazı yazmayı o ortamda sevmiyorum. Bu tabii ki benim görüşüm, belki hoşlananlar vardır. Onları da sağlıyorlar, altını çiz, ses kaydı yap, kaldığım yeri bana söyle, puntoyu büyüt gözlerim iyi görmüyor. Artık gözlerim iyi görmüyor okuyamıyorum bahanesi de yok akademik camiada. Puntoyu hemen herkesin görebileceği boyuta kadar yapabilirler, istediğiniz gibi okursunuz.

İlahiyat ve tarih gibi bilgi ve belge yönetimi de disiplinler arası bir bilim dalıdır. Özellikle yazma eserlerin kataloglamasıyla, nitelenmesiyle ilgili *konu otorite dizini* sıkıntısına ortak bir çözüm bulunması gerekiyor. Konuların belirlenmesiyle ilgili ciddi sıkıntılar var. Çünkü yazma eser okuma işi sadece bir alanın bir meslek dalının yapabileceği bir şey değil. Sanat tarihçisi, kütüphaneci, ilahiyatçı, tarihçi, edebiyatçı, dilci, restoratör ve biyologların da yer aldığı geniş bir çerçevede tutulması gereken bir ekip çalışmasıdır.

Kütüphaneci ne yapar? Bilgiyi organize eder, bu en temel görevidir. Farklı tür ve ortamlardaki bilgiyi niteler. Kataloglama işi bitti, daha ayrıntılı olmaya başladı çünkü. Şimdi kaynaklar cdler, disketler, ses kayıtları, görüntü kayıtları, tablolar, paralar, çekler, senetler vb. Yani her türlü kaynak var ortalıkta. Bunun için ayrı bir standart *RDA*[14] (Resource Description and Access-Kaynak Tanımlama ve Erişim) diye bir şey çıktı. Bizde *MARC*[15] (**Ma**chine **R**eabable **C**ataloging-Makinaca Okunabilir Kataloglama) vardır, sayılardan meydana gelen standart bir kataloglama/niteleme sistemidir. Katalog bize bibliyografya hazırlar. Bunu kütüphaneciler yapar. Milli Kütüphane'nin aslî görevlerinden bir tanesi de budur. Kütüphanecilerin yardımı olmadan bunları ortaya çıkarmak mümkün değildir. Bilgi parçalarından bilgi kaynağına erişimi sağlar. Kütüphaneler kullanıcının/okuyucunun istek ve gereksinim doğrultusunda dermesini geliştirir, güncel tutar. Tutması gerekir. Farklı ortamlardan bilgi kaynağı sağlar, bunları okuyucusuna duyurur, gerektiğinde taratır, kritiğini yapar. Kütüphaneci, kütüphaneciliğin teknik işlemleri için eğitim

14 MARC'ın özellikle dijital ortamda bulunan bilgi kaynaklarının nitelenmesi için tasarlanmış, bilgiyi tanımlama ve bu ortamdaki bilgiye erişmek üzere hazırlanmış üst veri (metadata) standardıdır.

15 Her türlü bilgi kaynağının nitelenmesi için tasarlanan ve bilgisayar ortamına da adapte edilebilen, kendine has noktalama, kodlama ve numaralama sistemine sahip üst veri standardıdır.

de verir. Bilgiye nasıl erişilir, bu mesleğin görevi nedir? Bunları herhangi bir önyargısı olmadan ayrım yapmadan sadece ve sadece "bilgi kaynaklarına erişim" olarak kullanıcılara/okuyuculara kimi ticari alanlarda müşterilerine duyurur.

Kütüphaneci ve arşivci → Bilgi ve Belge Yöneticisi özetle;

- Bilgiyi organize ederek,
- Farklı tür ve ortamlardaki bilgiyi "niteleyerek - yorumlayarak",
- Katalog, dizin, thesaurus (kavramsal dizin) ve bibliyografya hazırlayarak,
- Bilgi parçalarından, bilgiye - bilgi kaynağına erişimi sağlayarak,
- Hangi bilgiye hangi bilgi kaynağından erişilebileceğini öğreterek,
- Bunları basılı ve elektronik ortamlarda kullanıma açarak,
- Kullanıcının/okuyucunun istek ve gereksinimleri doğrultusunda dermesini geliştirerek,

Kendi felsefesince her kitabın bir okuyucusu, her okuyucunun da bir kitabı olduğunu öne sürerek;

Bilime, bilim insanına, kültüre, insanlığa yardımcı olmaya çalışır.

Bir "Tez"in Hikâyesi ve Mâhiyeti: II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*

Mahmut Dilbaz**

Akademik bir çalışmanın birçok merhaleden geçtikten sonra varlık alanına çıktığı bilinen bir husustur. Konunun belirlenmesi, ana kaynakların tesbiti, soruların ve hipotezlerin teşkili, metot ve yöntemlerin tayini, tezin telif süreci, bu süreçte yaşanan zorluklar ve tıkanıklıklar ile bunların çözüm yolları, ortaya çıkan akademik metin kadar önemli olsa gerektir. Bundan dolayı bu yazının konusu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi anabilim dalı bünyesinde tamamladığım, "II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sistemi'nde İslâm Anlayışı" başlıklı doktora tezimin yazılış serüveni, muhtevası ve vardığı sonuçlara hasredilmiştir.

1. Konunun Belirlenmesi

Doktora tezimin hikâyesine en başından başlamak istiyorum. Tarihe olan *ilgi*min -belki *tutku*mun, *aşk*ımın demeliyim- kökleri çok

* Bu makalenin ilk hali Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı tarafından düzenlenen "Disiplinlerarası ve Tematik İslam Tarihi Seminerleri" silsilesinin bir parçası olarak 17.05.2017 tarihindeki programda sunulmuştur. Bu vesile ile programı tertip eden, başta Prof. Dr. Eyüp Baş ve Yrd. Doç. Dr. Halide Aslan olmak üzere emeği geçen meslektaşlarıma şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimim boyunca maddî-manevî yardımlarını gördüğüm, kendilerinden sadece ilim ve düşünce değil aynı zamanda edep, ahlâk ve tavır tahsil etmeye çalıştığım muhterem hocam Prof. Dr. İsmail Kara'ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Kendileri ayrıca doktora tezimin konusunun belirlenmesinden planlanması ve yazılıp neticelendirilmesine kadar her dâim ufuk açıcı ve yol gösterici katkı ve teklifleriyle tezimi bitirmemde büyük emek sahibidir. Yine doktora eğitimimin başından beri bana güvenen, destek veren ve yakın zamanlara kadar doktora danışmanlığımı yürüten Prof. Dr. Nesimi Yazıcı'ya ve tez danışmanlığımı üstlenerek tezimi bitirmemde yardımlarını esirgemen Prof. Dr. Mehmet Özdemir'e müteşekkirim.

** Arş. Gör. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, sacitosmanli@yahoo.com

eskiye uzanıyor. Ortaokul 1. sınıftan itibaren gelen bir aşk… Bu aşkın filizlenmesi hiç şüphesiz Çankırı İmam-Hatip ortaokulundaki tarih öğretmenimin sayesinde gerçekleşmiştir. Burada adını minnetle anmak isterim: Armağan Özdemir. Bu hocam sayesinde tarihe ve tarih derslerine büyük bir tutku ile bağlanmış olmalıyım. Neticede lise son sınıfa geldiğimde tek isteğim, tek idealim iyi bir üniversitede iyi bir tarih eğitimi alabilmek. Ancak 28 Şubat sürecinin boğucu havasının hâlâ hissedildiği yıllardı (2000-2001), İlahiyat Fakültesi dışında bir seçeneğim yoktu. Ama şimdiden geriye doğru baktığımda formel bir tarih eğitimi alamamış olmamın burukluğu, eksikliği mahfûz kalmak kaydıyla ilahiyat tahsil ettiğime de asla pişman değilim.

İlahiyat eğitimi almam benim çalışma konularımı seçmemde belirleyici bir rol oynamıştır. Tabiri caizse '*tarih*'le '*ilahiyat*'ın buluşma noktasında bulunan konuları problem edindim, ediniyorum. Yüksek lisansta bunun farkında olmamakla birlikte, adını minnetle anmak istediğim İsmail Kara hocamın teklif ettiği bir yazma eser üzerinde çalışmıştım[1]. Bu eser Sultan II. Mahmud'un askerî ıslahatlarına şer'î dayanak sağlamak üzere kaleme alınmıştı. Yani *İslâm-modernite ilişkisi*ydi asıl peşinde olduğum mesele… Bu meseleyi çözmek için iyi bir tarih formasyonu yanında ciddi bir ilahiyat tahsili de edinmiş olmak zarureti vardı hiç şüphesiz.

Ancak uzmanlık alanı olarak böyle konuları seçmem gerektiğinin farkındalığı, Eyüp Baş hocam sayesinde oluşmuştu. Şöyle ki, doktora tez konusu seçme bunalımı yaşadığım dönemde (Mart 2012) kendisinin önüne beş altı başlık koymuştum tavsiyelerini almak için. Hocam hiç tereddütsüz ilahiyatçı birikimimi ve kimliğimi kullanabileceğim bir konuyu seçmemi tavsiye etmişti. Bu yüzden yine İsmail Kara hocamın teklif ettiği bir konuyu severek üstlenmiştim: "II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı"[2].

1 Mahmut Dilbaz, *Ulemanın Islahatlara Yaklaşımı Bağlamında Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd Adlı Eserin Metin ve Tahlili*, İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 264 s. (Danışman: Prof. Dr. Ziya Yılmazer). Bu çalışma, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası – Es'ad Efendi'nin Şerhli Es-Sa'yü'l-Mahmûd Tercümesi* ismiyle yayımlandı: İstanbul, Dergâh Yayınları, 2014, 248 s.

2 Mahmut Dilbaz, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, 373 s. (Danışman: Prof. Dr. Mehmet Özdemir).

2. Konunun Mâhiyeti ve İlk Arayışlar

"Başta fıkıh ve kelâm olmak üzere temel İslâm bilimleri, pedagoji ve Osmanlı tarihi gibi üç dev ihtisas sahasının kavşağında yer alan bu konuyu nasıl çalışmam gerekir?" sorusu doktora tez sürecinde peşimi hiçbir zaman bırakmadı. Önümde somut olarak takip edebileceğim, örnek alabileceğim bir çalışma yoktu. Benzer konu ve meseleleri, yani belirli dönem, kişi, sınıf ve akımların İslâm anlayışlarını daha çok kelâm araştırmacıları çalışmıştı; ama onlar bu konuları kelâmî bir bakış açısıyla ve kelâmî bir muhtevada incelemişlerdi. Ben bir kelâmcı değildim, tarihçiyim. Ne yapmalıyım?

"Ne yapmalıyım, nereden başlamalıyım?" sorusu uzun müddet tezimin kıyısında dolaşmama yol açmıştı. Elbette bir yandan *mektep(ler) tarihi*ne dair temel eserleri okuyor, öte yandan da tezimin ana kaynak kümelerinden birini oluşturan *din dersi kitapları*nı incelemeye çalışıyordum, ama '*mesele*' ve '*yöntem*', yani "neyi, nasıl yazacağım?" sorusu hâlâ yoğun bir sis altındaydı… "Esas itibariyle kelâmcı bakış açısı ve çerçevenin dışına nasıl çıkabilirim?" sorusu altında kıvranırken, İsmail hocamın bir ikazı yolumu açmıştı: "Senin tezin bir *düşünce tarihi* çalışması olacak".

Bu cümleyi çok sevdim. Ne demek '*düşünce tarihçiliği*' ve diğer çalışmalardan farkı nedir? Hemen metodolojik eserleri tetkike koyuldum. "Düşünce tarihi nedir, sınırları nelerdir, bir düşünce tarihçisi nasıl ve hangi yöntemlerle çalışır?" gibi sorularıma yanıt bulmak için boşuna taramalar yaptım… Arayışlarım, hevesim koca bir hüsrânla sonuçlandı… Bu sorularla ilgili Türkçede, tercüme de olsa dişe dokunur, sadra şifa verir bir kitap, bir makale, bir yazı bulamadım. '*Zihniyet tarihi*' çerçevesinde kırık dökük malumat edindim elbette ama, bunlar sorularımı derinliğine cevaplamaktan alabildiğine uzaktı. Bir miktar da yabancı dilde taramalar yaptım. 1970'lerde neşredilmiş İngilizce bir makaleyi buldum sadece, o da zihniyet tarihçiliği ve Batı dünyası merkezli bir çalışmaydı[3]… Velhasıl '*düşünce tarihçiliği*' buluşu önümü açmıştı ama, hâlâ '*mesele*' ve '*yöntem*' sisli perdelerle kaplıydı…

Tam bu arada çok önemli bir yazarı, batılı bir tarihçiyi tanıma şansına eriştim, tez konumla irtibatlı bir mesele çalışmıştı kendisi: Benja-

3 Quentin Skinner, "Meaning and Understanding in the History of Ideas", *History and Theory*, Vol. 8, No. 1 (1969), pp. 3-53.

min Carr Fortna… ABD doğumlu, Chicago Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamlamış. Tanıdığım sırada Londra Üniversitesi'nde, SOAS'da öğretim üyesiydi... Doktora tezinde "II. Abdülhamid dönemindeki lise eğitimi"ni çalışmış ve bu tez Oxford Üniversitesi Yayınları arasında kitaplaşmıştı[4]. *Mekteb-i Hümayûn* başlığıyla tercüme edilen bu eserin Türkçesini[5], tez konusunu belirler belirlemez İsmail Kara hocamın işaretiyle edinmiştim zaten. Bu kitabı tez sürecimde 3-4 defa okudum; her defasında ufuk açıcı oldu, her defasında tezime dair yeni sorular sormama vesile oldu. Aynı yazarın bir başka kitabı[6] daha tercüme edildi, sonra. O kitap olağanüstü derecede önümü açtı, tezimi daha geniş çerçevede düşünmeme vesile oldu.

Aslında '*düşünce tarihçiliği*' nasıl yapılmalı eksenli sorularıma bir nebze de olsa cevap veriyordu Fortna'nın çalışmaları… Araştırma konuma dair nasıl sorular sormam gerektiğini, hangi kaynaklara nasıl yaklaşmam lâzım geldiğini, dahası bir tarihî metne, bir tarihî vesikaya sorular sorarak o metni nasıl konuşturabileceğimi, nihayet '*satıraralarını okuma meselesi*'ni büyük ölçüde ondan öğrendim ve eğer tezde bunları bir miktar da olsa yapabilmişsem/başarabilmişsem bunda Fortna'nın büyük bir payı vardı.

3. Kaynaklar Meselesi

Bu noktada tezimde kullanacağım üç ayrı kaynak kümesini belirlemiş olmuştum: ilk kademede mekteplerde okutulan *din ve ahlâk dersi kitapları* başta olmak üzere bütün ders kitapları vardı; ikinci kademede talimatnâme, müfredat, personel gibi mektep sistemine dair o dönemde 'mevzuat' ve 'istatistik' kabîlinden üretilen resmî yazıların bulunduğu *Maarif Salnâmeleri* ve son olarak *arşiv yazışmaları/belgeleri*.

Ders kitaplarının sûretlerini ilk önce Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi ve Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nden edinmeye çalıştım, ama Trabzon'da ikamet ettiğim için bu oldukça zordu, hem de ders kitaplarının birçoğu bu

4 Benjamin C. Fortna, *Imperial Classroom – Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford, Oxford University Press, 2002, 280 p.

5 Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Siral, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, 320 s.

6 Benjamin C. Fortna, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013, 325 s.

kütüphanelerde yoktu. O sıralarda İsam ve Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, bünyesinde bulunan eski eserlerin dijital kayıtlarını ücretsiz olarak araştırmacılara sunmaya başlamıştı, ancak benim kaynaklarıma çok az cevap veriyordu.

Ders kitapları için iyi bir hazine Erzurum'da, merhum Seyfeddin Özege Kitaplığı'nda bulunuyordu. "Bir araştırma izni alıp, o kütüphanede detaylı çalışmalıyım" diye düşünürken, bu kitaplığın da dijital kullanıma açıldığını öğrenmem büyük bir kapıyı aralamama vesile oldu. Yalnız ortada çok can sıkıcı bir mesele vardı, diğer kütüphanelerin aksine bu kitapları para ile edinebiliyorduk, şimdi hatırlamayacağım ama bir sayfası 30 ya da 50 kuruş gibi bir şeydi. Kendi bütçemle epey kitap indirdim bu siteden, ama içim hiç rahat değildi. Bin bir güçlükle, büyük bir sevgi ve sabırla oluşturulmuş Türkiye'nin en büyük kişisel eski kitap koleksiyonu para talep edilmeden, büyük bir fedakârlık ve umut içinde bir kuruma verilmiş/bağışlanmış, ama o kurum yıllar sonra bundan para kazanmaya çalışıyordu. Bu kabul edilebilecek bir şey değildi. Hemen harekete geçtim ve kütüphane yönetimine bunları ifade eden güzel bir mektup yazdım. Ancak uyguladıkları usûlün yasalara, yönetmeliklere uygun olduğunu belirten soğuk bir cevapla karşılaştım. Umutsuzca kitap kontörü yüklemeye devam ettim. Bir gün ansızın kitaplara ulaşımın artık ücretsiz olduğunu öğrendim ve doyasıya ders kitabı indirmeye başladım; bu imkân aynı kitabın birçok baskısını görmemi de sağlamıştı. Laf aramızda, böyle bir hayrın oluşmasına küçük bir katkı sunduğumu da düşünmeden edemedim. Bu koleksiyon büyük ölçüde kaynak sıkıntımı gidermiş oldu.

5 ciltlik *Maarif Salnâmeleri*'nin güzel ciltlenmiş nüshalarını, sağ olsun, İstanbul'un ve belki Anadolu'nun en büyük eski kitap fotokopicisi/ciltcisi olan Hanifi Kayan beyden edindim. Bu salnâmeleri satır satır okumak, notlar almak, tezime dair yeni sorular ve bulgular edinmeme vesile oldu.

Öte yandan büyük bir okyanusu andıran devasa Osmanlı Arşivi'nde çalışma yapmak için bir haftalık izin aldım (Nisan 2014); bir hafta nedir ki, küçücük bir katre, okyanusta bir damla… Bir haftada ne kadar belge alınabilirse aldım ve 6-7 belge CD'si ile Trabzon'a döndüm. Tezimi bitirmeme ramak kala, bu konuda da hoş bir gelişme oldu. Artık İstanbul'a gitmeden de Demetevler'deki Cumhuriyet Arşivi'nden Osmanlı belgelerine ulaşmak mümkün

hâle geldi. Bu da sevindirici tabii ki, son tez izleme komitesi için Ankara'ya geldiğimde (Eylül 2016) bu arşivde eksiklerimi tamamlamaya çalıştım. Ancak '*arşiv mikrobu*' diye bir şeyden bahseder, meslekten tarihçiler; bu *mikrob*a bulaşan bir daha iflâh olmazmış. Tezimin uzamasında bu *mikrob*un da payı olsa gerektir; hep daha fazla belge, daha fazla keşif yapma isteği bir ihtirasa dönüşüyor bu süreçte…

4. Tıkanıklıklar ve Arayışlar

Tezde 'neyi, nasıl yapacağım?' konusundaki sisler bir miktar dağılmıştı ama hâlâ ortada berrak bir görüntü yoktu. 'Ne yapmalıyım?' sorusu, epey zamandır zihnimi meşgûl eden bir konuyu gündemime almama vesile oldu: '*Yurt dışı tecrübesi*'. Bu biraz da tez konumla ilgili tabii… Geniş başlığıyla *İslam-modernite ilişkisi* üzerine yer yer problemli, mahkûm edici, biçimsizleştirici ve ideolojik özellikte olsa da genellikle ufuk açıcı kitapların, makalelerin Batı dillerindeki yoğun birikimini yerinde inceleme iştiyâkı belirmişti bende... Hem çok merak ediyordum, bu kadar sitâyişle bahsedilen bir eğitim-öğretim ortamını, akıl almaz bir kitap-kütüphane dünyasını yerinde bizzat tecrübe ederek görmek istiyordum… Öte yanda İngilizcemi iyi bir seviyeye çıkarma ve metodolojik yeniliklerden istifade edebilme talebi de vardı tabii… Ancak uğraştığım meseleler ve takipçisi olduğum düşünürlerden (Nurettin Topçu, İsmet Özel ve İsmail Kara isimlerini burada husûsen zikretmeliyim) beslenerek inşa ettiğim dünya görüşümde asla sorgusuz bir hayranlığa varan, aşağılık kompleksi taşıyan bir batı hayali/ideali taşımıyordum. Nihayet bu dünyayı bizzat yerinde tecrübe etme konusundaki isteklerim artık vazgeçilmez bir tutkuya doğru evrilmişti ki harekete geçmeye karar verdim (2014'ün Sonbaharı).

Londra'ya, Fortna'nın yanına gitme teşebbüsünde bulunacakken, bir tanıdığımın, hem de Fortna'nın yanında doktorasını tamamlamış bir ağabeyimin tavsiyesi ile ibre Amerika tarafına döndü birdenbire... Kendime bulduğum gerekçelerden biri de İlber Ortaylı'dan nakledilen bir sözdü: "Her yerin kütüphanesi gezilmez, ama Amerika'ya her gittiğimde kütüphanelere uğramadan edemem". Neticede İsmail Kara hocamın aracılığı ile dünyanın en prestijli üniversitelerinden biri olan Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nde hocalık yapan, son devir Osmanlı tarihinin dünya çapındaki otoritelerinden biri olan Şükrü Hanioğlu'ndan

kabul aldım ve bu kabul ile TÜBİTAK'a başvurdum. Bu başvuru, tezim için adeta dönüm noktası oldu. Şöyle ki TÜBİTAK'ın istediği içerik ve kalitede bir proje hazırlamak için çok çalışmış ve iyi bir metin kaleme almayı başarmıştım. Tezimi bu proje ile tanıdım, sevdim desem yeridir. 'Neyi, nasıl yazacağım?' sorusu bu proje ile büyük ölçüde netleşmişti artık. Büyük bir heyecan ve merak içinde başvuru sonucunu bekliyordum.

Uzun bir müddetten sonra projemin kabul edildiğini, yurtdışı bursunu kazanmış olduğumu öğrendim (Temmuz 2015) ve hemen hazırlıklara koyuldum. Ancak bir şeyi unutuyordum, kader kendi hükmünü şaşmaz bir şekilde icra ediyordu! Burada zikretmek istemediğim birçok problem ortaya çıktı… Derken Princeton Üniversitesi sorun çıkarmaya başladı: bursumun süresi 12 ay iken Üniversite, yoğunluktan dolayı beni ancak 5 ay kabul edebileceğini söyledi. Şükrü beyin araya girmesi de bir işe yaramadı ve o dönem gidemedim yurt dışına. Bursu 1 yıl içinde kullanma hakkım olduğu için ertesi dönem başvuruda bulunmak üzere bu defteri geçici olarak kapattım ve tezime yoğunlaştım.

Ancak ertesi dönem de yine beni, 5 aydan fazla kabul edemeyeceğini söyledi Princeton yönetimi. Şimdiki aklım olsa tereddütsüz kabul ederdim ama o dönemlerde, yakınlarım, yurt dışı tecrübesi bulunan tanıdıklarım 5 aylığına gitmenin değmeyeceğini söyleyerek başka üniversiteler aramamı tavsiye etmiştiler. ABD'nin bütün eyaletlerine dair internet ortamında keşifler yaptım. Yirmiye yakın hocaya referanssız olarak başvuruda bulundum; çoğu dönüş yapmadı, dönüş yapanlar olumsuz cevap verdi. Velhasıl umutsuzluk koyulaşırken, ibre tekrar Londra'ya, tabir caizse 'ilk sevda'm olan Fortna'ya döndü. Londra Üniversitesi'nin misafir araştırmacı için çok büyük paralar istediğini bildiğim halde kendisine Türkçe bir mektup gönderdim ve büyük bir heyecanla beklemeye başladım. Bilâhere yine Türkçe nazik bir cevabî mektup almam beni çok mutlu etti. Ancak Fortna çok şaşıracağım bir yerden ses verdi: ABD'nin Arizona eyaletinin Tucson şehrinde bulunan Arizona Üniversitesi'nden. Neresi orası, orada ne işin var Fortna? Koskoca Londra bırakılıp, 50 dereceye varan sıcaklığın olduğu bir çöl şehrine, Amerika'daki üniversite sıralamasında adı ilk yüze bile girmeyen bir üniversiteye mi gittin Fortna?! Ah batılılar, ne kadar da seversiniz macerayı…

Neticede epey müddet düşündüm ve ailemi de götüreceğim için çekincelerimi de belirten ve adeta kerhen yanına gitmek istediğimi ihsâs eden bir mektup daha gönderdim Fortna'ya. Ondan Arizona'ya gitmem konusunda beni ikna etmesini bekledim, boşuna. Cevap gelmedi; özür beyan eden ikinci bir mektup daha yazdım, yine cevap alamadım. Onu kırdığıma hükmettim (ya da bilmediğim başka nedenleri vardı, cevap vermemesinin) ama yapacak bir şey de kalmamıştı. Artık bursumun süresi de dolmuştu, velhasıl gidemedim yurt dışına.

Bu uzun müddet alan, sonuçsuz yurt dışı hazırlıkları sürecinin belki iki faydasından bahsedebilirim. Birinci olarak herhalde ABD'nin her eyaletini teorik olarak tanımış olmam, İslâm ve Osmanlı tarihi araştırmalarında hangi üniversitelerde kimler var, bunları öğrenmiş olmam zikredilebilir. İkincisi ise tezimi, çalışma konumu yakından tanımış ve sevmiş olmamdı. Artık konumu büyük bir *heyecan* içerisinde çalışmaya başlamıştım. Bu *sevgi*nin ve *tutku*nun altını bir daha çizmek istiyorum. Çalıştığınız konuyu sevmezseniz, yaptığınız işe tutkuyla bağlanmazsanız, ortaya çıkaracağınız ürün hiçbir şekilde *vasıflı* ve *değerli* olamaz.

Bu konuda, takipçisi olduğum tarihçilerden biri olan Cemal Kafadar'dan öğrendiğim bir anekdotu aktarmak istiyorum: Fransız Devrimi üzerine birçok büyük tarihçi yazmış olmasına rağmen Michelet'ye kendi kitabının nasıl olup da diğerlerinin arasında sivrildiği sorulduğunda şu cevabı vermiş: "Çünkü ben daha çok sevdim"[7].

5. Yazma Sancısı

'*Yazma sancısı*' sadece şairlere, edebî alanda üretim yapan yaratıcı yazarlara mahsus bir şey olmasa gerek. Akademisyenler için de tırnak içinde bir yazma sancısından bahis açmak anlamlı olacaktır. Bu konuda çok ciddi sıkıntılarımızın, problemlerimizin olduğunu kabul etmemiz gerekir. Neden ülkemizde yazılan tezlerin büyük bir çoğunluğu tozlu rafların arasında unutulmaya yüz tutuyor? Neden, basılsa dahi tezlerimiz okunmuyor, değer bulmuyor? Çünkü edebî bir tat da taşıması gereken akademik bir metin nasıl ya-

7 Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken – Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, 3. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2010, s. 24.

zılır, bilmiyoruz. Peki, neden böyle? Bu konuda bazı tesbitler yapılabilir:

Her şeyden önce Türk yükseköğretim sisteminin "edebî kaygılar da taşıyan akademik bir metin nasıl yazılır?", "bir tez nasıl çalışılır?" gibi sorulara yönelik bir meselesinin olmadığını söylememiz gerekir. Halbuki bu işin teknik bir tarafı var; bir tez, matematiksel bir işlem gibi kademeler gözetilerek, yazma yöntemleri ve edebî endişeler dikkate alınarak yazılmalıdır. Bu konuda akımlar var, metodolojik yenilikler var ama genellikle batı dünyasına ait bu gelişmelerden biz oldukça uzağız.

Meselenin ikinci boyutunu edebî zevk arayışları teşkil etmektedir. Bu konuda da çok vahim bir durumda bulunduğumuzu itiraf etmek gerekecektir. Bu ülkenin okumuş yazmışlarından üniversite hocalarına, bürokratlarından siyasetçilerine kadar hemen her kesimin –istisnalar olmakla birlikte genellikle bu böyle maalesef- edebî ürün okumayı; hikâye, roman, deneme, şiir alanlarında iz sürmeyi gereksiz/önemsiz bir uğraş, boş bir fantezi, bir lüks olarak değerlendiklerini görmekteyiz. Halbuki farklı anlatım tekniklerini kullanmaktan, özgün bir üslup edinmeye, akıcı bir dil kullanmaktan metinsel tutarlılığa kadar bu konuda edebiyattan öğreneceğimiz birçok şey var.

Bunların farkında olmama rağmen edebiyattan ve tarih yazıcılığı alanındaki metodolojik yeniliklerden tez sürecimde üst düzeyde beslendiğimi söyleyemeyeceğim maalesef. Bu konularda gevşek bir takibim, yer yer heyecanla süren arayışlarım oldu tabii, ama bu gayretler beni tatmin etmekten oldukça uzak kaldı.

Neticede ben bu tezi nasıl yazdım? Bu soruya tam anlamı ile cevap vermek oldukça zor… Yazmak, bir şeyler üretmek bir mucize adeta ve bunun nasıl gerçekleştirildiği nihaî olarak anlatılamaz. Ama bazı noktalara dikkat çekilebilir:

TÜBİTAK sürecine kadar koyu bir sis altında bulunduğum için, neyi nasıl yazacağımı bilmediğim için, hiç olmazsa bir miktar yol alayım diye okuduğum *din dersi kitapları*nı değerlendirmeye karar verdim. Her bir kitabı bitirdiğimde o kitapla ilgili tanıtım ve değerlendirme yazıları yazıyordum. Bunları tezde kullanabilecek miyim, kullanacaksam tezin neresinde bulunacaklar, bilmiyordum.

TÜBİTAK projesiyle tezimi sevmeye başladığım sırada, yani artık sancılı süreç, tutkulu bir arayış, bir zevk halini aldığı dönemde, bu yazdığım kitap tanıtım ve tenkit yazılarını nerede kullanabileceğim netleşmişti. Tezimde açmayı düşündüğüm "Ders Kitapları" başlıklı ikinci bölümde kullanacaktım bunları. Bu tek tek kitap değerlendirmelerine bir şey daha ekledim ama: Kitapların çeşitli kriterler çerçevesinde toplu değerlendirmesini yapmaya çalışmak. Değerlendirme kriterlerini oluştururken İsmail Kara'nın *Hilafet Risaleleri*[8] isimli o muhalled eserinden çok istifade ettim. *Ahlâk dersi kitapları*nı da biraz daha farklı bir muhteva ve usûlde değerlendirerek bu bölümü bitirdim.

*Maarif Salnâmeleri*ni, arşiv yazışmalarını ve ikincil literatürü okudukça birinci bölüm şekillenmeye başladı. Burada mektep sistemini ana hatlarıyla tanıtmaya, bu sistemin ana mantığı ve işleyişini, daha çok içerdiği problemler çerçevesinde yazmaya çalıştım.

Üçüncü bölüm bu iki bölümün muhassalası konumundadır ve büyük sancılardan sonra ortaya çıkmıştır. Bütün kaynaklardan edindiğim *bilgi*, *intiba* ve *sonuç*ları bu bölümde bir araya getirmeye çalıştım. Bu konularla alakalı üretilmiş teorilerden istifade etmeye ve yeni kavramsallaştırmalara gitmeye çalıştım. Buradaki meseleleri vazederken, tahliller yaparken, çözümler sunarken, Dale Eickelman ve James Piscatory gibi yabancı yazarlardan[9] (mesela "İslam'ın nesneleşmesi" teorisi) Tahsin Görgün[10] ve İsmail Kara[11] gibi yerli araştırmacılardan (örnek vermek gerekirse "İslam'ın nasıl bir 'mesele' haline geldiği" ve "dinin nasıl yeniden yorumlandığı" konuları) çok istifade ettim. Bu bölümde yazacağım şeylerin, diğer iki bölümü yazarken aslında zihnimin fark etmediğim bir yerlerine yerleşmiş bulunduğunu sonradan idrak etmiş oldum[12].

8 İsmail Kara (haz.), *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I, s. 3-10.

9 Dale F. Eickelman – James Piscatori, *Muslim Politics*, New Jersey, Princeton University Press, 1996, s. 37-45.

10 Tahsin Görgün, "'Dinin Yeniden Yorumlanması' Meselesi Üzerine", *İlâh Sözün Gücü – Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 155-185.

11 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, c. I (2008, 386 s.), c. II (2016, 639 s.).

12 Tezimi savunmam sırasında (26 Mayıs 2017, Cuma), yapılan konuşmaların, değerlendirmelerin, tenkitlerin, soru-cevapların genellikle tezin birinci (Mektep Sistemi) ve ikinci (Ders Kitapları) bölümlerine münhasır kaldığını, çok büyük emek vererek hazırladığım ve esas *te*zimin vuzûha kavuştuğu/tebellür ettiği bölüm olarak düşündüğüm üçüncü bölümün (İslâm, Modernleşme ve Eğitim) maalesef hemen hiç konuşulmadı-

Tezimin teorik çerçevesini tafsilatlı bir şekilde çizmek ve '*dönemin ruhu*'nu veren temaları/kavramları detaylı bir şekilde tartışmak istediğim giriş bölümü maalesef pek istediğim gibi olmadı. Zamanın darlığından dolayı giriş bölümü TÜBİTAK'a sunduğum projenin biraz daha geliştirilmiş şekli olabildi ancak...

6. Tezin Ana Problemi ve Sorular

Geleneksel eğitim kurumları olarak *sıbyan mektebi* ile *medrese*ler karşısında 18. asrın ikinci yarısından, husûsen Tanzimat döneminden itibaren Batı eksenli bir eğitim vermek üzere kurulmaya başlanan *İbtidaiye*, *Rüşdiye* ve *İdadiye* gibi ilk ve ortaöğretim kurumları ile *Mühendishâne*, *Tıbbiye*, *Harbiye*, *Mülkiye*, *Darulmuallimîn*, *Darulmuallimât* gibi yüksekokullar '*mektep*' olarak isimlendirilmiştir; bu okulların kuruluş ve gelişme dönemlerine *mektepleşme süreci* de diyebiliriz. Bu yeni okullar Batı literatüründe, bizzat devlet tarafından kurulup idare edildikleri için '*state school*' ya da '*public education*', din dışı eğitim vermek üzere yapılandırıldıklarına işaret etmek üzere de '*secular school*' ifadeleriyle tanımlanırlar. *Laik/seküler okul* tanımlaması burada önemli; tezim boyunca yapacağım tesbitlerde kullanacağım ana kavramlardan biri '*paradoks*' oldu. Osmanlı mektep sistemi, husûsen II. Abdülhamid'in laik, din dışı alana hitap eden bu sisteme din eğitimini ve İslâmî anlayışı zerk etme çabası; din ile modernleşme arasında bir terkip kurma, bir uzlaşma arama cehdi bir *paradoks* olarak değerlendirilebilir. İsmail Kara'nın deyişiyle bu dönemi anlamak için kullanılacak olan araç kavram *ikili yapı* terkibinden ziyade *uyum* ve *direnç* siyasetini ifade eden *paradoks* olmalıdır[13]. Yani modernleşme süreçlerine bir yandan uyum sağlanmaya çalışılırken, diğer yandan geleneksel-dinî direnç alanları oluşturmak. Ancak Abdülhamid döneminde bunlar birbirlerini beslemişti.

Tezimin temel problemi, temel sorusu şudur: Geç Osmanlı eğitim seferberliğindeki yeri ve gücü çeşitli çalışmalarla ortaya konmuş olan 'İslâm' nasıl bir İslâmdır? Siyasî merkezin ve eğitim bürokrasisinin mektep politikasındaki 'İslâm anlayışları' nasıldı? Bu sorular birbiriyle irtibatlı başka soruları da davet edecektir:

ğını belirtmeden geçemeyeceğim!

13 İsmail Kara, "Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not", *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz – Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 465-467.

- Geleneksel İslâm anlayışından modern İslâm anlayışına geçiş sürecinde II. Abdülhamid dönemi mektep sistemi nasıl değerlendirilebilir? İslâm anlayışındaki değişen/dönüşen unsurlar nelerdir?
- Osmanlı eğitim politikasında 'İslâm'ın ve 'batı (modernite)'nın etkilerinin boyutları ve muhtevaları nelerdir? Başka bir deyişle Sultan II. Abdülhamid'in eğitim hamlesinde 'İslâmî değerler' ile 'batılı/modern değerler'in ağırlığı ve yaygınlığı nasıl bir durum arz ediyor?
- Osmanlı mektep sistemini inşa edenlerin meslekî dağılımı (ilmiye, mülkiye-kalemiye, askeriye) nasıl bir tablo sunuyor, bu kişilerin temel fikirleri nelerdi ve hangi etkileşimler içerisinde oluşmuştu?
- Osmanlı devlet erkânı eğitim politikasında İslâm'ı sadece ideolojik bir araç olarak mı kullanmıştır, yoksa İslâm'dan beklentileri başka ihtimalleri de kapsıyor muydu?
- Osmanlı mektep sisteminde geleneksel-dinî değerler ile modern eğilimler arasında bir uzlaştırma, bir terkip/sentez arayışı var mıydı, eğer varsa bu tür çabalar hangi problemlerle malûl ya da hangi imkânlarla çevriliydi?

- II. Abdülhamid dönemi mektep sistemindeki İslâm anlayışının dinî yayıncılığın gelişmesiyle irtibatlı olarak '*İslâm'ın nesneleşmesi*' ve '*dinin yeniden yorumlanması*' teorilerinde bir yeri var mıdır, varsa bu durum nasıl bir yapı arz ediyor?
- Cumhuriyet ideolojisinin İslâmî tasavvurlarının köklerini Hamidiye dönemi eğitim seferberliğinde bulmak mümkün mü?

Asırlardır varoluşsal bir kuvvet olarak Müslüman toplumları etkilemiş ve etkilemeye devam etmekte olan İslâmiyet'in dâhilî ve hâricî pek çok faktörün etkisiyle batı tarzı yeniliklere ve düzenlemelere giden bir devlet siyasetinde, konumuz olarak 'eğitim' özelinde etkilerinin ve anlaşılma şekillerinin nasıllığı ciddî bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Bu problemin çözümünün hâlâ doğu-batı sentezi kurmanın sancılarını yaşayan, *İslâm-modernite ilişkileri*ni sağlıklı bir zeminde tartışamayan günümüz toplumuna da çıkış kapıları aralayacağı, yeni bir bakış açısı kazandıracağı kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bu problemin çözümü, günümüzde de bütün dünyayı ilgilendiren *İslâm-modernite ilişkisi* sorunsalının ele alınış biçimine ve doğru bir şekilde anlamlandırılmasına *tarihsel bir perspektif* kazandırmış olacaktır.

7. Konunun Literatürdeki Yeri

Osmanlı eğitim sistemi 90'lı yıllara kadar '*modernleşme/batılılaşma*' paradigması çerçevesinde ele alındı. Buna göre medrese eğitimi; skolastik, katı, batılı bilimsel bilgi ve eğitim anlayışından habersiz, bilim ve düşünce yapısı 12. asırda durmuş, gerilemiş, 16. asırdan sonra felsefe ve doğa bilimleri okutulmamış bir eğitim/düşünce dünyası olarak tasvir edildi. Bu medresenin yanında özellikle Tanzimat'tan sonra modern batı sistemi merkezli yeni bir eğitim anlayışı geliştirildi, bu modern eğitim II. Abdülhamid döneminde 'gerici tepkiler'e maruz kalarak sekteye uğradı, ancak II. Meşrutiyet döneminden sonra tekrar ivme kazanarak modern Türkiye'yi ortaya çıkardı. Bu tabloda 'İslâm' olsa olsa ilerlemeci eğitim süreçlerine ket vuran bir unsurdu ve '*irtica*' kalıp ifadesiyle ele alınmalıydı.

90'lı yıllarla birlikte Geç devir Osmanlı eğitim kampanyasının salt 'batı-modern' eksenli gelişmelerin yaşandığı bir hikâye olarak okunamayacağı yönünde yaklaşımlar geliştirilmeye başlandı. Buna göre eğitim siyasetinde 'batı' kadar belirleyici olan ve 'yerli-Osmanlı-İslâmî' diyebileceğimiz unsurlardan da bahsedilmesi gerektiği iddia edilmişti[14]. Ancak bu yaklaşımlarda 'İslâm' büyük ölçüde yine tâlî bir unsur, bir dolgu malzemesi, bir meşrûiyet aracı olarak ele alınmıştı. Değişmiş ve dönüştürülmüş bir İslâm'dan bahseden, bunun altını kuvvetli olmasa da çizen araştırmacılar[15] vardı ama bu konuda ciddi sorular vaz edilememiş, emek mahsûlü ve çok yönlü çıkarsamalar yapılamamıştı. Çünkü araştırmacıların çoğunda İslâm kültürü ve geleneksel İslâm-modern İslâm anlayışları konusunda gerekli bilgi ve donanım eksikliği görülmesi bir yana, Türkiye'nin akademik geleneğinde İslâm meselesini ele almada kendine mahsûs kısır döngü içine hapsolmuş, sığ bakış açıları ve ideolojik-psikolojik önyargılarla malûl bir karakterin hâkim olması İslâm'ı soğukkanlı ve ciddi bir mesele olarak ele almaya imkân tanımıyordu.

14 Bu tezlere Selim Deringil (*İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 101-117) , Selçuk Akşin Somel (*Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) – İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, 438 s.) ve Benjamin Carr Fortna'nın (*Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Siral, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, 320 s.) çalışmaları örnek olarak gösterilebilir.

15 Burada Benjamin C. Fortna'nın çalışmaları zikredilebilir.

8. Kavram Haritası

Yukarıda zikredilen problemler karşısında bu konuya nasıl yaklaşılması gerekir? İlk önce '*dönemin ruhu*'nu yansıtan araç kavramlar ve terkiplerin belirlenmesi ve derinlemesine incelenmesi gerekiyor. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta var. Dönemin metinlerini, kavramlarını ve gelişmelerini dönemsel icbârlar ve temayüller çerçevesinde değerlendirmezsek bu metinler ve gelişmeler bize kaydadeğer bir şey söyleyemez. '*Düşünce tarihçiliği*' yöntemi de '*satıraralarını okuma*' meselesi de burada devreye giriyor zaten. Türk düşünce tarihçisi Fatih Şeker'den bir nakilde bulunmak istiyorum tam bu noktada:

> "Türk Düşünce tarihi hakkında bir miktar fikir sahibi olan herkes bilir ki, felsefe güzergâhından gelen birisi şayet kaynakları okumaya tenezzül ederse bazı hususları ancak mücerret olarak kavrayabilir. Fikir tarihçisi ise müşahhastan mücerrede doğru yürüdüğü için fikrin siyasî ve hissî boyutunu, zaman ve mekândaki değerini idrak eder, sahada kullanılan kelimelerin hangi muhtevaya taalluk ettiği üzerinde ısrar eder. Diğer bir ifadeyle felsefeci evvela kavramları sonra da manalarını öğrenir. Düşünce tarihçisi ise manalarından kavramlara doğru yol alır"[16].

Aşağıdaki şemada da gördüğümüz üzere bu kavram ve terkiplerin bazıları o döneme mahsûstur, yani o dönemde ortaya çıkmıştır, diğerleri de bizim bugünden o güne bakarak ürettiğimiz kavramlardır (bkz. Tablo 1). *Neşr-i maarif*, *ulûm ve fünûn*, *mektep*, *terakki*, *medeniyet*, *sa'y u gayret*, *necât*, *ıslâh*, *ittihâd*, *tashih-i akâid*, *takviye-i akâid* gibi kavram ve terkipler o dönemin ürünüdür. Bu kavramları anlayabilmek için, 'modernleşme süreçleri', 'medrese-mektep ilişkisi', 'modern bürokrasi-ulema ilişkileri', 'İslâm'ın nesneleşmesi/metalaşması', 'dinin yeniden yorumlanması', 'necât/kurtuluş ideolojisi', 'İslâm dünyasında modernleşme aynı zamanda bir tür dinîleşmedir'[17], 'bilimselci İslâmî söylem', 'aktivist İslâmî söylem' gibi kavramsallaştırmalar/değerlendirmeler yapmamız ve bu kavramların içeriğini o dönemi dikkate alarak doldurmamız gerekir.

16 Fatih M. Şeker, "Türk Entelektüel Tarihi Araştırmalarının Aksakalı", *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz – Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 36.

17 İsmail Kara: "İslâm Dünyasında Modernleşme Aynı Zamanda Bir Şekilde Dinîleşmedir", *Diyanet Dergisi*, Sayı: 160 (2004), s. 34-37 (haz. Hafsa Fidan).

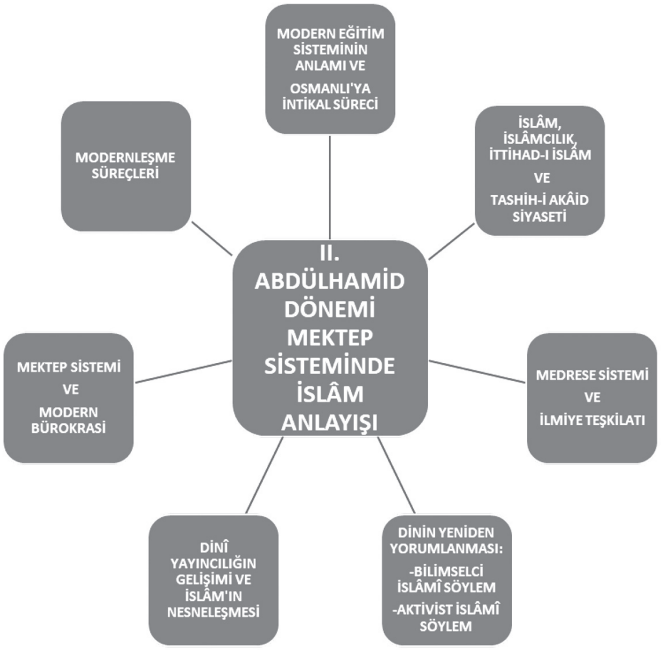

Tablo 1: Kavram Haritası

İsmail Kara'nın da ifade ettiği gibi İslâm dünyasındaki modernleşme hareketlerinin aynı zamanda bir tür 'dinîleşme'yle beraber yürümesi şu hayatî soruyu sormamızı gerektiriyor: felsefî ve ontolojik olarak geleneksel-dinî alanı tahrip etmeye, en yumuşak ifade ile dönüştürmeye, merkezî yerini sarsmaya çalışan modernleşme teşebbüsleri nasıl oluyor da İslam dünyasında dinî bir hüviyete bürünüyor? Bu soruyu siyasî merkezin İslâm'dan faydalanması ve dini/İslâm'ı ideolojik bir araç olarak kullanması ekseninde cevaplamak meseleyi basite indirgemek olur. İslâm'ın modernleşme hareketleri içerisindeki yerine dair bu çok yönlü paradoksların ve karmaşık ilişkilerin anlaşılabilmesi için bakmamız gereken noktalardan biri İslâm dünyasında "devletin gerilemesi ve çöküşü ile İslâm'ın gerilemesi ve çöküşünün aynîleştirilmesi" ve devleti kurtaracağı varsayılan yenileşme/modernleşme hareketlerinin İslâm'ı da kurtaracağı beklentisidir[18]. Burada söz konusu olan, din ve devletin aynîleştirilmesidir, yani devlet çökerse din de çöker; tersi de doğru:

18 İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 29, 34.

din çökerse devlet de çöker… Bu meseleye *necât/kurtuluş ideolojisi* diyebiliriz.

9. Tezde Ulaşılan Sonuçlar

1) Osmanlı mektep sistemi, 19. asırda imparatorluğun bekâ problemi başta olmak üzere birçok alanda karşılaştığı problemlerin üstesinden gelebilmek için uyguladığı daha büyük bir mücadele ve tecdîd programının en temel unsurlarından biridir. Siyasî merkez batı-modern merkezli bir askerî sistemin *yeniçeri* zihniyeti ile sürdürülemeyeceğine kâni olup, geleneksel düzenin sacayaklarından biri olan bu kurumu (Yeniçeri Ocağı) imhâ ettiği gibi batı-modern merkezli bir eğitim anlayışının da *medrese*ler ve *ulema* aracılığı ile yürütülemeyeceğini biliyordu. Medresenin ve ulemanın ortadan kalkması yeniçerilerde olduğu kadar hızlı ve hazin gerçekleşmiş olmasa da sonuçta imparatorluk tarihe karıştığı vasatta *medrese*ler *mektep*lere, *ulema* da *aydınlar*a evrilen bir yapı ile Cumhuriyet dönemine intikal etmişti.

2) Osmanlı tecrübesinde mektep sistemi *amaç, biçim, içerik, mantık* ve *istikamet* itibarıyla medresenin karşısında tasarlanmıştı ve bu yüzden tarihinin ilk safhasında din dışı/laik alanda eğitim verme amacını üstlenmişti. Tanzimat döneminin *ittihâd-ı Osmanî/Osmanlıcılık* siyasetinin temel araçlarından biri olarak kurgulandığı ve müslim/gayri müslim bütün tebaaya hitap etmek üzere tasarlandığı için yapısına da uygun olarak esas itibariyle din eğitimi ile ilgilenmiyordu. Ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde bir önceki dönemin siyasetinden tarihsel ve konjonktürel şartlar çerçevesinde vazgeçilerek *ittihâd-ı İslâm/İslâmcılık* siyaseti takip edilmeye başlanmıştı. Bu dönemde mekteplere imparatorluğun geleceğini kurtarma misyonu yanında, belki bununla da irtibatlı olarak içeriğini ve istikametini husûsen siyasî merkezin (geniş manada 'din'in) belirlediği bir İslâm anlayışını yaymak üzere '*tashih-i akâid/inancın düzeltilmesi*' görevi verilmişti. *Tashih-i akâid* politikasının sadece gayrisünnî gruplara uygulanan bir Hanefîlik propagandası olmadığını, bunun çok daha ötesinde bütün Müslüman tebaayı ilgilendiren, modernleşme süreçleriyle uyumlu bir din ve ahlâk anlayışının hâkim kılınmasına matûf bir endokrinasyon süreci olduğunu söyleyebiliriz.

3) Bilhassa II. Abdülhamid dönemindeki mektep sisteminde ulemanın istihdamı hususî bir yere sahiptir. Ancak burada altını çizme-

miz gereken birkaç husus var: Her şeyden önce bu dönemde maarif sisteminde görev alan ilmiye mensuplarının büyük bir çoğunluğu medrese ile birlikte mekteplerde de eğitim görmüş, ilmiye sınıfı görevlerinin yanında modern bürokraside de çalışmış kimselerdi. Ayrıca İsmail Kara'nın deyişiyle ulemanın kendi yerinde (*medrese*de) değil de yabancı bir yerde (*mektep*te) değer bulması[19] bir *paradoks* olsa gerektir.

4) Ulemanın yabancı bir yerde konumlandırılması gibi *din derslerinin* de kendi bütünlüğü ve hiyerarşisinden koparılarak batı eksenli bir eğitim sistemine yerleştirilmeye çalışılması bir *paradoks* olarak değerlendirilmelidir.

5) II. Abdülhamid dönemi mekteplerinde okutulan ders kitaplarına bütüncül olarak bakıldığında bu kitapların geleneksel İslâm anlayışından modern İslâm anlayışına geçiş sürecinde çok ciddi bir merhaleyi teşkil ettiği görülecektir. Tarihî birikimin ve devâsâ ilim-irfan mirasının yükünden kurtulmuş, tasavvufî İslâm anlayışına hemen hiç yer vermeyen, modern süreçlerle uyuşmayan ve modern bilim ve aklın kabul edemeyeceği geleneksel unsurları 'bidat ve hurafe' adı altında tasfiye eden, modern düşünceyle uyumlu, tek tip, dar ve sade bir İslâm arayışının izlerini bu kitaplarda takip etmek mümkündür.

6) Dinî ve ahlâkî içeriğin Hamidiye dönemi mekteplerine zerk edilmesiyle, bu mekteplerin özü itibariyle 'laik/seküler okullar' olarak tanımlanamayacağı tesbitinin[20] aksine müfredata dâhil edilen dinî-ahlâkî içeriğin mâhiyeti dikkatle incelendiğinde ciddi bir *değişim* ve *dönüşüm*e tâbi tutulmuş bir İslâm'la karşılaşacağımızın altını çizmek gerekir. Modernleşme süreçleriyle, seküler düzenle bir şekilde uyuşmuş, uyuşturulmuş İslâm anlayışının ancak laik/seküler bir okul sisteminde mümkün olabileceği burada rahatlıkla söylenebilir.

7) İstanbul/payitaht merkezli dinî yayıncılığın 1803 senesinde başlayan ve ağır akan hikâyesi hiç şüphesiz II. Abdülhamid dönemi

19 İsmail Kara, "Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not", *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz – Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 467.

20 Benjamin C. Fortna, "Son Dönem Osmanlı 'Seküler' Devlet Okullarında İslâm Ahlâkı", çev. Yunus Doğan, *Osmanlı Eğitim Mirası – Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul, Doğubatı Yayınları, 2013, s. 264-312.

maarif/mektep politikalarıyla büyük bir ivme kazanmıştı. Bu gelişim beraberinde '*İslâm'ın nesneleşmesi*' denen meseleyi de akla getirmektedir. Modern temayüllerle şekillenen bir farkındalığın dini işlevsel-faydacı ve amaçsal bir yapıya büründürmesi bir yana *nesneleşme hadisesi* matbaa kapitalizmi, kutsal dillerin karşısında yerel dillerin yükselişi ve milliyetçilik gibi akımların zuhûr etmesiyle irtibatlı olarak dinin/dinî metinlerin birer meta hâline dönüşmesiyle tebellür edecekti. Bu süreçte dini tebaaya aktarma ayrıcalığını elinde tutan *ulema* sınıfının merkezî konumunu kaybetmesiyle, tek tek kişilerin dinî metinlere doğrudan/aracısız, kendi yerel dillerinde ulaşabilmesi '*nesneleşme*'nin bir diğer vechesidir. Dinî otoritenin sarsılması, dinî alanda bireyselleşme, din dışı sınıfların dinî söylem/metin üretme fırsatına kavuşması ve bunun yaygınlaşması, nihayet dinin kişi ile Allah arasında vicdanî bir alana hapsedilmesi bu süreçler çerçevesinde oluşmuş ve gelişmişti.

8) Yapısı itibariyle dinle arasında bir mesafe bulunan modern mektep sistemine dinî eğitimin, etkin bir İslâm anlayışının dışarıdan takviye edilme çabası '*İslâm'ın bir mesele hâline gelişi*'ne sebebiyet verecekti. Bu noktada dinin/İslâm'ın yeniden yorumlanması gündeme gelecektir. '*Dinin/İslâm'ın yeniden yorumlanışı*', oryantalistik dilin İslâmiyet'in *medeniyet*e/*ilerleme*ye/*bilim*e engel olduğu tezinin karşısında Müslüman okumuş yazmışların apolojik olarak ortaya attığı '*İslâm mâni-i terakki değildir*' antitezi ile ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamid dönemi mektep siyaseti, icraatı ve materyalleri bu zemindeki iddia ve tezleri (hatta 'saldırıları' diyebiliriz) göğüslemek, aksini ispat etmek ve İslâmiyet'in modern süreçlerle uyumlu, Batı merkezli *ilerleme* ve *medeniyet* fikriyle bağdaşan bir din olduğunu göstermek için, iki söylem üretmişti: '*bilimselci İslâmî söylem*', '*aktivist İslâmî söylem*'. Yani Müslümanların hâlihazırdaki menfi durumlarının aksine İslâm özü itibariyle batılı mânadaki *medeniyet*i, *ilerlemey*i, *modern bilim*i tasvip ediyor ve yine batılı mânasıyla aktivizmi, *sa'y u gayret*i emrediyordu.

Kaynaklar

Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji – II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Dilbaz, Mahmut, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Eickelman, Dale F. – James Piscatori, *Muslim Politics*, New Jersey, Princeton University Press, 1996.

Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, çev. Pelin Siral, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.

_____, *Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek*, çev. Mehmet Beşikçi, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2013.

_____, "Son Dönem Osmanlı 'Seküler' Devlet Okullarında İslâm Ahlâkı", çev. Yunus Doğan, *Osmanlı Eğitim Mirası – Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, İstanbul, Doğubatı Yayınları, 2013, s. 264-312.

Görgün, Tahsin, "'Dinin Yeniden Yorumlanması' Meselesi Üzerine", *İlâh Sözün Gücü – Varlık ve Bilgi Kaynağı Olarak Kur'ân*, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2003, s. 155-185.

Kafadar, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken – Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, 3. bs., İstanbul, Metis Yayınları, 2010.

Kara, İsmail (haz.), *Hilafet Risaleleri*, İstanbul, Klasik Yayınları, 2002, c. I.

Kara, İsmail, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm*, İstanbul, Dergâh Yayınları, c. I (2008), c. II (2016).

Kara, İsmail, "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2003, s. 11-71.

Kara, İsmail, "Halife, Sultan, İmparator – II. Abdülhamid Devrinde Din ve Siyaset Meselelerine Dair Birkaç Not", *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz – Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s. 465-467.

Kara, İsmail: "İslâm Dünyasında Modernleşme Aynı Zamanda Bir Şekilde Dinîleşmedir", *Diyanet Dergisi*, Sayı: 160 (2004), s. 34-37 (haz. Hafsa Fidan).

Skinner, Quentin, "Meaning and Understanding in the History of Ideas", *History and Theory*, Vol. 8, No. 1 (1969), pp. 3-53.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) – İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

Şeker, Fatih M., "Türk Entelektüel Tarihi Araştırmalarının Aksakalı", *Ötekilerin Peşinde – Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, haz. Mehmet Öz – Fatih Yeşil, İstanbul, Timaş Yayınları, 2015, s.29-40.

Sosyolojinin Tarih Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi: Sosyoloji ile Tarihi Buluşturan Damarlar*

Hayriye Erbaş**

1. Giriş

Bu yazıda, sosyolojinin ve tarihin birbirleri ile ilişkisinin önemli olduğu ve bu anlamda sosyoloji ile tarih disiplinleri arasındaki bu ilişkinin uzunca bir müddet unutulduğu ve bu ilişkinin yeniden öneminin kavrandığı düşüncesinden hareket edilmekte ve bu ilişkinin hangi damarlardan beslendiği ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Türkiye'de sosyoloji alanında iki ana eğilimden söz edilebilir. Bu eğilimlerden ilki tarihle neredeyse tamamen örtüşen bir anlayışla; ikinci eğilim ise ister nitel ister nicel araştırma tipi olsun tarihle tamamen bağını koparan ve şimdiyi betimleyen bir anlayışla gerçekleştirilen sosyoloji yapma pratikleridir. Bu iki eğilim dışında az da olsa bütüncül ve tarihsel bir perspektifle çalışma yapanlar mevcuttur. Tarihle sosyolojinin buluşması ya da ayrışması egemen sosyal bilim yapma anlayışı ile ilişkili olup dönemsel olarak değişmektedir. Bu değişmede çalışma metodolojisinin değişiminin yanı sıra çalışılan konular da değişmektedir. Ancak özellikle bazı konularda yapılan çalışmalar bu buluşturmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Çünkü sosyoloji perspektifiniz ve çalışma alanınızın konusu birbiri ile bağlantılıdır ve hangi dönemde yapılırsa yapılsın tarihle sosyolojiyi buluşturmak durumundasınız. Bu anlamda Türkiye'de sosyoloji

* Bu yazı 24 Mayıs 2017 tarihinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Bölümü Seminerleri kapsamında gerçekleştirilen konuşmaya dayanmaktadır. Yazıda konuşma makale biçimine dönüştürülmüş ancak soru-cevap bölümü olduğu gibi yazının sonunda ek olarak verilmiştir.

** Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü Öğretim Üyesi.
hayriyeerbas@gmail.com ; herbas@ankara.edu.tr

önemli eksiklikler barındırmaktadır. Bu konuların başında benim de çalışma alanlarım olan sınıf, azgelişmişlik, emperyalizm, kapitalizm, küreselleşme ve göç gelmektedir. Bu alanlarda bütüncül ve tarihsel bir perspektifle bakış sosyolojinin sadece tarihle değil, psikoloji, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, iktisat disiplinlerinin de buluşturulmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla benim sosyoloji yapma pratiğim böyle bir eksen üzerine kuruludur. O nedenle de Türkiye'de sosyoloji mecrasından çok sosyolojinin dışında diğer bölümlerin olduğu mecralarda buluyorum kendimi.

Bu yazı iki ana konu üzerinde yapılacak tartışma ve değerlendirmeler ile biçimlenecektir. Birinci ana tartışma konusunda öncelikle yine tarihsel bir bakışla yani tarihsel bir yolculukla sosyoloji-tarih ilişkisi, tarihle sosyolojiyi buluşturan damarlar ortaya konulmaya çalışılacaktır. İkinci ana tartışma konusu olarak da birinci tartışma konusunda vurgulanan önemli noktalar dikkate alınarak Türkiye'de tarih ve sosyoloji ilişkisindeki genel eğilime ve sorunlara değinilecektir. Ardından da tarihsel bir perspektifle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) örneği üzerinden Türkiye'de akademinin, sosyal bilimin dönüşümüne odaklanan bir çalışmada tartışmalarda önemi ortaya konulan tarih sosyoloji buluşturulması bir örnekle somutlaştırılmaya çalışılacaktır. Bu çalışma iki ay önce İş Bankası Yayınları'ndan çıkan *"Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı"* adlı kitabı da içeren çalışmamdır. Daha önce değinildiği gibi sosyolojinin konusu toplumsal değişme ve dönüşümler olarak benimseniyor ise doğal olarak tarihsel bakmak ve tarihle sosyolojiyi buluşturmak zorunludur. Tarihsel boyuta yer verilmeyen sosyoloji çalışmaları aslında hiçbir şey açıklanmıyor ama çok şey yapılıyor olmak anlamını taşımaktadır. Açıklama yapmayan yani ne sorusunun yanı sıra, nasıl ve neden sorularına yanıt aramayan bir alan olarak sosyoloji ve ilgili disiplinler salt betimleme yapmakla sınırlı kalmak durumundadırlar. Bu çalışmalar her ne kadar "gelişmiş en son teknolojik" gelişmelerle verileri işlese de aslında tarihsel perspektifle nasıl ve neden sorularına, diğer bir deyişle değişim ve dönüşüme yer vermediğinden bir anlamda işlenmesi gereken ham verinin ötesine geçemez. Bu anlamda Türkiye'de raflar belli dönemlerde popüler olan konularda yapılan bu özelliği nedeni ile yükselmek, derece almak için yapılan çalışmalar yığını ile doludur.

Ancak bu bütünsel ve tarihsel bakışla yapılan çalışmalarda mikronun analizlerde yer almayacağı biçiminde değerlendirilmemelidir. Önemli olan makro ile mikro düzlemleri, diğer bir deyişle yapı-aktör düzlemlerini geçmişi ve şimdisi hatta geleceği de içerebilecek bir anlayışla tarihle buluşturabilmektir. Böyle bir perspektifle çalışma yapmak önemlidir ve ancak böyle bir bakış bizi betimlemenin ötesine geçen bir sosyoloji yapma pratiğine götürebilir. O nedenle, *"Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümünün 75 Yılı"* sempozyumu düzenledik ve bu sempozyumun bildirilerinin makaleye dönüştürülmüş biçimlerinin yer aldığı giriş makalesini yazdığım ve editörlüğünü yaptığım *"Sosyal Bilimler Tarihini Keşfediyor: DTCF Bilim Çevresi ve Sonrası"* adlı derlemenin hareket noktası da buydu. O çabada amaç DTCF Sosyoloji Bölümü özelinde tartışırken Türkiye ve Türkiye'de akademi tarihi ve sosyal bilimler tarihi konusunda belli saptamalarda bulunabilmekti. Tıpkı *"Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı"* çalışmasının hedefinde olduğu gibi. Her ne kadar diğer pek çok kurum için de geçerli olduğu gibi, DTCF için de kurum tarihi ya da bölüm tarihi çalışmaları mevcut olsa da bu çalışmalarda ilerleyen bölümlerde değineceğim tarzda "gerçek tarihten" çok kronolojik bilgilere yer verilmektedir.

2. Tarih Sosyoloji İlişkisi

Tarihi, hoşuna giden olayları öne çıkarmak hoşuna gitmeyenleri yok sayarak okumak yanlış ve eksik yorumlamalara yol açar ve geçmişten ders çıkarmamızı engeller. Tarihe olabildiğince nesnel olma çabası ile bakabilmek sorunu büyük oranda giderir. Bu durum herkes için geçerli olduğu gibi özellikle sosyal bilimciler için olmazsa olmazdır. Bu önemli noktanın yanı sıra tarih sadece "büyük insanların", devletlerin tarihi değildir. Toplumu oluşturan bütün sınıflarının içinde yer aldığı ve etkileşim halinde bulunulan bir "oluş" "biçimlenme" sürecidir. Bu nedenle de bu bütünlüklü oluşum halinin dikkate alınarak tarih yazımının yapılması önemlidir. Sosyoloji tam da bu noktada önem kazanmaktadır.

Peki, gerçek tarih ve gerçek olmayan tarih ya da gerçeğin bir yönünü varsayan diğer yönünü yok sayan tarihten söz edilebilir mi? Ve gerçek tarih yazımı olanaklı mıdır? Tarihe olabildiğince nesnel olma çabası ile bakabilmek bu sorunu büyük oranda giderir. Nesnel olabilme çabası her alan için geçerli olsa da özellikle sosyal bilim-

ciler için çok zor ve bir o kadar da önemlidir. Nesnel olma çabası oranında gerçek tarih yazımı ve sosyal bilim yapma gerçekleşebilir. Yani tarih yazımında mevcut çalışmalar, gerçek tarihi ne oranda yansıtıyor? Bu bağlamda tarihin disiplin olarak ortaya çıkması önemlidir. Bu konuda şöyle bir vurgu yapılabilir. Düşünce tarihi açısından baktığımızda uzun yıllar bütün disiplinler bir arada iç içe geçmiş biçimde mevcut. Sonrasında modernizmin başlangıcı olarak kabul edilen aydınlanmayla birlikte alanlar bir ayrışmaya gidiyor ve disiplinler ve çalışma alanları oluşuyor. Tarihin ve sosyolojinin ayrışması ve ortaya çıkışı da aslında o dönemde gerçekleşiyor. Bu durum hemen hemen bütün alanlar için geçerli. Bugünlerde İbn Haldun'un düşüncelerine göndermede bulunularak sosyolojinin isim babası Comte'un döneminde söylenen düşüncelerin, çok öncesinde de mevcut olduğuna ilişkin çok popülerleşen bir söylem var. Gerçekten de Ümit Hassan'ın 1974'te doktora tezi olarak hazırladığı, sonrasında 1977'de Sevinç Matbaası tarafından kitap olarak yayımlanan *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi* başlıklı tezinde ele aldığı ve vurguladığı konular sosyolojinin bir disiplin olarak kuruluşunun yüzyıllarca öncesine gitmektedir. Ancak bilmemiz gereken temel bir nokta, sosyal bilimlerde bütün düşünceler aslında düşünce tarihinin başlangıcından beri var. Ancak bağlamsal ve tarihsel olarak, yani zaman ve mekân açısından düşünüldüğü zaman hangi düşüncenin öne çıktığı, hangisinin egemen olduğu, hangisi kıyıda kaldığı ve belli bir dönemde keşfedildiği önemlidir. Bu, tarihi bilmek ve anlamak bilim tarihini doğru kavramak açısından bir gerekliliktir. Bu nedenle de sosyal bilimler alanında söylenmemiş ya da yeni söz çok azdır aslında. Düşünce ve söz açısından tıpatıp aynı söz olması gerekmiyor elbette. Örneğin çok kaba bir ayrımla idealizm ve materyalizmin insanın ve düşüncenin varoluşundan bu yana mevcudiyeti gibi. Ancak içinde farklı vurgulamalarla çeşitlenmeler barındırarak günümüze kadar geliyor ve geleceğe uzanıyor. Fakat hangi düşünce hangi dönemde öne çıkıyor ya da egemen oluyor bunu anlamak önemli. Peki, bu öne çıkmanın, değişmenin belirleyenleri ya da daha doğru bir ifade ile etmenleri nelerdir? Nasıl oluyor da örneğin Samuel Hungtington tarafından 1993'te makale biçiminde yazılan ve 1996 yılında kitaplaştırılan Medeniyetler Çatışması (The Clashes of Civilization) 2000'li yıllarda dikkat çekiyor ve sonrasında da tartışmaların merkezine oturuyor hatta dünyanın biçimlenmesine etkili oluyor? Ya da neden 1940'lı yıllarda yazan

Elias *Uygarlık Süreci*-1939) (The Civilizing Process-1978 de İngilizceye 2002'de Türkçeye çevrilmiştir) ya da Henry Lefebvre (1947) ancak şimdilerde okunmaya değer bulunuyor? Örneğin bu soruların hepsi tarihi anlamanın ve toplumsal değişim ve dönüşümü içeren bir sosyoloji yapmanın temel soruları ve sorunları. Alana gidip bir anket yapayım, salt bunların yanıtı üzerinden sosyoloji yapayım anlayışı ile tarihi anlamak, değişimi ve dönüşümü anlamak mümkün değildir. Sosyolojinin bunun ötesine geçen bir anlamı vardır ve bu anlam da adını ne koyarsak koyalım ister diyalektik perspektif ister tarihsel maddeci perspektif diyelim, toplumsal düzlemleri ilişkilendiren bütüncül ve tarihsel perspektifle olanaklıdır. Böylesine bir perspektifle çalışmalarımı yapmaya özen gösteriyorum.

Modern bilimlerin kuruluşunun ardından disiplinler ayrıştı ve tamamen birbirinden ayrı alanlara bölündü. Tüm disiplinler için de aynı şey geçerli olsa da özellikle tıpta en uç ya da en göze çarpan örneğini görüyoruz. Modern tıp öyle bir noktaya geldi ki, alanlara bölünme ve aşırı uzmanlaşmayla birlikte hekimler kendilerini uzmanlık alanları ile sınırlı olarak ben dâhiliye uzmanıyım, beyin ya da kalp uzmanıyım gibi tıp uzmanlık alanları ile sınırlı olarak tanımlamaya başladı. Bu ayrışma hastaların/insanın, bedenin bütün olarak görülmesi yerine bir organ gibi görülmeye başlamasının yaygınlaşması sonucuna götürdü. Şimdilerde bu eğilim hala egemen olsa da bir kırılmaya doğru evrilme belirtileri göstermektedir. Benzer şey sosyal bilimler için de geçerlidir. Her bir disiplin birbirinden ayrık, birbirleriyle etkileşimi olmaksızın ayrı kulvarlarda gitmeye başladı. Sonrasında bu ayrışma öyle bir noktaya geldi ki kaçınılmaz olarak kendi içerisinde eleştiriler yükselecek ve bilim paradigması değişime uğrayacaktı. Belli bir alana ve konuya odaklanmak onu tamamen diğer alanlardan kopuk olarak ele almak anlamına gelmemeli elbette. Odaklandığınız konunun bütün ile ilişkisini, bütün açısından anlamını değerlendirmek durumundasınız. Özellikle toplumun bilimi olarak sosyoloji bunu yapmak durumundadır. Toplumu anlamaya çalışıyorsak ben toplumun o yönünü bilmem bu yönünü bilirim demek gibi bir şansınız olamaz ve olmamalı. İncelediğiniz konu açısından toplumla ilişkilendirerek değerlendirmeler yapmak durumundayız. Başka türlü dünyayı, toplumu gidişatı anlayamayız. Ancak bu ayrışma öylesine bir noktaya geldi ki inceleme nesnesi toplum olmaktan çıktı ve ilgi alanı ile sınırlanan bir konuda

bireye dönüştü. Böylelikle toplumu ve toplumsal değişmeyi sosyal bilimin ve de sosyolojinin dışına iterek tarihsel perspektiften ve makro yapılanmaları sorgulamaktan uzak bir sosyoloji anlayışının yükselmesine ve ana akım olmasına yol açtı.

Bu sorunun ardından disiplinler arası bir ilişkilenme arayışı yeniden ortaya çıktı ve disiplinleri buluşturmaya başladı. Ancak bu ilişkilenme arayışında Türkiye'de ve Türkiye gibi ülkelerde, "disiplinlerarası" kavramı üzerinden çok sorunlu bir dönem oluştu. Bu dönem Türkiye gibi ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha sancılı bir seyir izledi. Olması gereken disiplinler arası çalışma farklı disiplinlerden olan bilim insanlarının kendi birikimleri ile örneğin, bir antropoloğun kendi alanındaki birikimi, sosyoloğun kendi alanındaki birikimi ile incelenen konuyu daha iyi kavrama açısından bir araya gelmesi ve birlikte çalışmasıdır. Ancak uygulamada görünen herkesin başka disiplinin uzmanı gibi her yerde olma arayışına girmesi ve bunun da işlemesidir. Bu durum en çok da sosyoloji disiplini için geçerlidir. Şimdilerde herkes sosyolog olarak kendini tanımlıyor ve daha da vahimi sosyoloğun yapacağı her şeyi de yapma fırsatı sunulabiliyor. Sosyolojideki benzeri durumlar aynı ağırlıkta olmasa da diğer disiplinler için de geçerli. Herkes sosyolog, psikolog ya da antropolog olmaya çalışıyor yani herkes herkesin alanına el atıyor.

Bu oluşumu da anlamak yine ancak ve ancak tarihsel bir perspektifle mümkündür. Bu sürecin arkasında tabii ki ekonomik fonlamalar, proje piyasası, akademik yükseltme ilkeleri vb. süreçler var. Bilimin nitelikten çok ne kadar, kaç tane kaç para ile ölçülen nicelikleştirilmesi, özellikle de kaç proje ki bu projeler de maddi karşılığı ile orantılı olarak değerli sayılıyor, o kadar "büyük", "makbul" bilim insanı sayılıyor olmak bu süreçte en önemli etken. Yani toplumun değiş(tiril)mesine paralel olarak bilimin ve akademinin anlamının değişmesidir. Kısacası, bizdeki "disiplinlerarasılık" kavramı, herkesin her şeyi bilmesi biçiminde değerlendiriliyor ve uygulanıyor. Oysa her şeyi bilmek aslında hiçbir şeyi bilmemek anlamına gelmektedir. Örneğin çalışma alanı olarak sınıf, kapitalizm ve küreselleşme diye tanımlarsam, dünyada alanda olanların aklına önde gelen belirli isimler gelir. Çünkü bu kişiler bu alanlara odaklı çalışıyor ve çalışmaları kendi içinde hem metodolojik hem de kuramsal bir birikim sağlıyor. Fakat Türkiye için böyle bir şey söyleyebilmek pek de mümkün değil. Belirli bir alan söz konusu olduğunda akla ge-

len isimler var ancak çok az. Örneğin toplumsal sınıf ve kapitalizm konusunda Korkut Boratav ve birkaç isim dışında belirli bir alanın uzmanı olarak akla gelen isim çok azdır. Çünkü herkes her şeyi çalışıyor. Diğer alanlar için düzeyini bilmiyorum ancak kendi alanım için bu rahatlıkla söylenebilir. Ben ne yapıyorsam, öbürü yani başka disiplinden olan da aynısını yapmaya çalışıyor. O zaman bilim dediğimiz şey kendiliğinden önemini ve anlamını kaybediyor zaten. Bilim insanın bilim yapma pratiğinden, insanın hayatı boyunca merak ettiği ve bir tarz olarak, gelenek olarak içinde yer aldığı bir alana yaşamını hasretmesini anlıyorum. Başka bir ifade ile kafa yorduğu meseleleri anlamaya çabalama yolculuğudur bilim arayışı ve çabası. Ancak bu katı, değişmez anlamında değil, kendi içinde hem değişime açık hem tutarlı olmak anlamını taşır. Bu da bilimsel etiktir aslında. Böyle bir etik duruşumuz yok, olmuyor, olamıyor ve bunlar sorunlara yol açan çok önemli sıkıntılardır.

İzleyen bölümde tarihle sosyolojinin nasıl buluştuğu ya da ortaklıklarının neler olduğu sorusu çerçevesinde biraz isimler üzerinden, kimlerin neler kattığı üzerinde tartışma yürütülecektir. Sosyoloji ve tarihin nasıl buluştuğu yine tarihsel bir perspektifle ele alınacaktır. Özellikle günümüzde kültürel çalışmaların ve toplumu daha iyi anlamanın önemi, tarihin ve sosyolojinin kullandığı metodoloji, teori, bilim yapma pratiğine baktığımız zaman bu ortaklık ve buluşmayı anlayabiliyoruz. Aslında tarihle sosyolojinin buluşmasının örneğini en iyi sosyal tarih olarak adlandırılan alanda görmekteyiz. Şimdi tarihe bir yolculuk yaparak bu buluşmanın nereden, hangi çalışmalardan geldiğini anlamaya çalışalım.

3. Tarih ve Sosyolojiyi Buluşturan Damarlar

Pozitivizmin yoğun eleştirilere uğrayışı ve postmodernizmin yükselişi ile sosyal bilimlerde öne çıkan gündelik yaşam ve kültür boyutları, diğer bir deyişle mekân ve yerellik vurgusu aslında hiç de yeni değildir. O tarihte egemen olmayıp cılız biçimde hep var olmuş düşüncelerin güçlenerek egemen olması anlamına gelir. Postmodernizmin yükselişi ile tüm alanlar kendi üzerine düşünme eğilimine girerek teori, kavram ve metodolojilerinde değişikliklere gitmişlerdir.

Bu anlamda özellikle işçi sınıfı çalışmalarında sosyal bilimler tarihinde günümüze uzanan önceleri çok da dikkat çekmeyen ancak son yıllarda değişen paradigma ile görünür olan farklı damarlardan

söz edilebilir. Bu çalışmalar sosyolojide yapılan ama tarihe yön veren ve tarihi etkileyen çalışmalar olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmalar/damarlar:

1) Avrupa kökenli ve;
2) ABD kökenli damardan gelen çalışmalar olarak iki gruba ayırarak ele alınabilir:

1) Kendi içinde farklılaşan Avrupa kökenli damar, egemen bilim paradigmasının eleştirilmeye başlaması ile birlikte özellikle 60'lı yıllarda daha bir öne çıktı. Alana ve somut olana yönelmek arayışı yükselmeye başladı. Bu yöneliş aslında sosyal olana yönelmek demektir. Bu yükselişin arkasında İngiliz Marksist tarihçiler yer almaktadır. Bu çalışmalarda genelde sınıf çatışmalarına odaklanılmış ve sınıf konusunda çalışmalar yapılmıştır. Engels'in 1884'te yayımlanan *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu* (Condition of the Working Class in England) adlı çalışması, tamamen ideolojiden arınık tarihsel bir perspektifle gerçekleştirilmiş bir alan çalışmasıdır. Çalışmada Engels İngiltere'de işçi sınıfının nasıl oluştuğunu, yaşam biçimlerini, hiç ideoloji katmadan somut olarak gözlemler üzerinden ele almaktadır. Bu araştırma belki de gündelik yaşamın sosyal bilimdeki yeri açısından en önemli çalışmalardandır. Ve burada asıl olarak vurgulanmak istenen de çalışmanın bu özelliğidir. Sosyal bilimlerin ayrı disiplinler olarak ve bu disiplinler içinde somut olana yönelmesi önemli. Çünkü bu ayrışmadan önceki dönemde tüm bilimler bir arada ve hepsi uzun tarihsel çözümlemeler yapma eğilimindedirler. Diğer bir deyişle üst somut olana yönelmeden çok üst düzey soyutlamalarla tarihsel çözümlemesi yapma eğilimi egemendir. Bu nedenle bilindiği gibi bu çalışmalar tarih felsefesi olarak adlandırılmaktadır. Ancak daha önce de değinildiği gibi bu çalışmalar yaşanan olgusal somut gerçekliği açıklamaktan uzak olduğu için, sonrasında somut olana yönelmenin gerekliliği ileri sürülerek tarihsellikten mekânsallığa geçiş olacaktır. Ancak burada vurgulanması gereken şey tarihi de içeren bir mekân vurgusunun önemli olduğu ve özellikle son yıllardaki çalışmalarda tarihsel ve toplumsal boyutun ihmal edildiğidir.

İngiltere'den gelen ve bu perspektifin içinde yer alan ikinci bir damar olarak, İngiliz Kültürel Çalışmalar olarak adlandırılan okuldan söz edilebilir. Burada belki çoğunuzun ismini bildiği Edward Palmer Thompson'un 1963'te yayımlanan *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu* (The Making of the English Working Class) adlı çalışması esin kaynağını

oluşturan önemli bir çalışmadır. Bu çalışmada yapılan alana gitmek ve somut deneyimlere yönelmek, yaşayan insanlar yani somut gerçeklik üzerinden belgeler oluşturup işçi sınıfının tarihinin yazılabileceği biçiminde tanımlanabilir. Bu çalışmada vurgulanan, deneyimlerin kayıt altına alınmasının ve bu kayda alınan deneyimlerin tarihsel belge olma açısından önemli olduğudur. Şimdi somut olana yönelirken, onları kayda aldığım zaman belgelendirmiş ve diğer araştırmacıların kullanımına sunmuş oluyorum. Bu "kayıt altına alınan bugünün sesi, görüntüleri ve yaşantı ve deneyimleri yarının belgesidir" biçiminde dile getirilebilir. Bir dönemi ve o dönemde olup bitenleri belgelendirmek önemlidir ve sosyologlar bunu belli dönemlerde tarihsel olarak başarmış ve tarihe katkı sunmuşlardır. Değişen, kaydedilen, belgelenen şeyler aslıda bir dönemin belli bir mekânında olup bitenleri anlatması açısından tarihsel belgeler olarak önemlidir. Yani günümüzdeki paradigma değişimi bu anlamda önemli. Toplumu anlamanın yolu "büyük insanların" ya da "siyasetin" yanı sıra "basit", "sıradan insanın" deneyimlerini anlamaktan geçer. Bunları yok saymak, tarihi yanlış ya da eksik kavramak demektir.

Avrupa kökenli ikinci güçlü bir damar, Fransa'dan yükselen "Annales Okulu" olarak adlandırılan bir ekolden beslenir. Bu damar tam da önceden değinilen "basit", "sıradan insanın" deneyimlerine odaklanan çalışmalar üzerinden yükselir. Ve burada değineceğim çalışma kapsamında görüşme yaptığım Halil İnalcık Hocamız da bu ekolden beslenmiştir. Annales Okulu'nun tarih perspektifi, özellikle öncesinde E. P. Thompson'dan gelen ve sonrasında Paul Thompson'nun 1978'de yayımlanan *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih* (Voice of the Past: Oral History) "aşağıdan tarih" kavramı ile öne çıkmış ve çok etkili olmuştur. Paul Thomson daha çok tarihçiler, E. P. Thompson ise sosyologlar tarafından bilinmektedir.

Daha sonra Halil Hoca'nın sözleriyle de anlatacağım, "aşağıdan tarih" siyasilerin, büyüklerin, devletlerin tarihi değil, alt sınıftan insanların, ezilenlerin tarihi demektir. Diğer bir ifade ile hükmedenlerin, güçlülerin değil, hükmedilenlerin, madunların içinde yer aldığı tarihtir.[1] Bu yüzden özellikle büyük değişimlerin yaşandığı

[1] Bu konuşmada sıklıkla değinilen Halil İnalcık söyleşisi üzerine oluşturulmuş olan yazı için bkz. Erbaş, H. 2016 "Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İnalcık'ın Bir Söyleşide Önemsedikleri ve Hatırlattıkları", OTAM, 40/Güz, ss. 9-26. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/2139/22147.pdf

belli dönemlerde sınıf çatışmaları tarihin içinde çok önemli yer tutuyor. Şimdilerde de bu çatışma kapitalizmin yeni krizleri ile yeniden yükseliyor gibi. Diğer bir ifade ile sınıf uzunca bir dönem çok az ilgi gören ve çok az çalışılan bir alanken şimdilerde yeniden ilgi çeken bir çalışma alanına dönüşmeye başladı. Annales Okulu 1829'da kuruluyor. Bizde Halil İnalcık'ın Annales Okulu'ndan etkilenmesinin temel nedeni, okulun temsilcilerinden ders almış ve Türkiye'deki tarih çalışmalarına önemli katkılar sunmuş olan Ömer Lütfi Barkan'dır. İnalcık Annales Okulu'nu şu sözlerle dile getirir.

> Bu tarih görüşümde, Fernand Braudel'in Akdeniz kitabında anlattığı Fransızların "Annales Mektebi" etkili oldu. Daha doğrusu bu akım, tarih görüşümdeki bu değişiklik II. Dünya Harbinden sonra ortaya çıktı. II. Dünya Harbinde faşizm yenilince, işçi sınıflarının ideolojisi, sosyalizm, komünizm, sosyal reformlar öncelik kazandı. Bu genel değişim tarih görüşünde de etkisini gösterdi. Artık tarihçiler *devletlerin tarihini değil, toplumların tarihini* araştırmak gerektiğini ileri sürüyorlar… Ömer Lütfi Barkan ile beraber bu yeni tarih görüşünü benimsedik. Toplumun, sınıfların, ekonominin, demografinin önemini esas tutarak Osmanlı tarihini, Türk tarihini araştırmaya koyulduk. İşte benim tarih görüşüm 1950'den beri Barkan ile beraber Osmanlı toplum hayatını ekonomik faktörleri ele alan, araştıran bir tarih mektebi olarak ortaya çıktı (Erbaş, 2016).

Aslında Avrupa kökenli, pozitivizmi ve kaba Marksizm'i eleştirme anlamında Frankfurt Okulu da sorgulama açısından önemlidir. Ancak alandan gözlemler olsa da somut insan deneyimlerinden, daha çok topluma dair kendi düşünceleri ve gözlemleri üzerinden kuram/düşünce üretmektedirler. Örneğin teknolojinin kötüye kullanımından da beslenen Hitler dönemini yaşayarak ve gözlemleyerek yaptıkları çalışmaları önemlidir. Tarih alanına katkı sunabilirler ama daha çok kendi deneyimlerine dayanan teorik çalışmalar gerçekleştirmişlerdir.

2) ABD kökenli damara baktığımız zaman, bir makalemde yazdığım ve tartıştığım gibi (Erbaş, 2007) ABD'de Türkiye'de şimdilerde yeni tanınan önemli bir damar var. Biz ODTÜ'de yüksek lisans ve doktora yaparken okumuştuk ama o zaman ve son zamanlara kadar Türkiye'deki okuyucular bunlardan bihaberdi. Son birkaç yıldır bu çalışmalar arka arkaya yayımlanmaya başlanınca Türkiye'den

insanlar okumaya, anlamaya, tanımaya başladı. Howard S. Becker, Erving Goffman ve Harold Garfinkel ya da Ezra Park ABD'deki mekânı, bireyi öne çıkaran düşünürlerdendir. Bu düşünürlerin yeniden keşfi ile tekrar sosyolojinin önemli olduğu ve de insana, bireye, sosyalleşme sürecine, aldığı etkiye, gösterdiği tepkiye biyolojik olarak değil, sosyal bir varlık olarak bu süreçlerin nasıl gerçekleştiğine odaklanılması önem kazanmaktadır. Örneğin Becker'ın, alana gidip uyuşturucu bağımlıları arasında yaşayıp gözlem yapması bu süreçleri anlama açısından önemlidir ve önemli metodolojik açılımlar sunmaktadır.

Tarihle sosyolojiyi buluşturan bu damarların nasıl ortaya çıktığına baktığımızda farklı mekân ve zamanlardaki ortaklıkları görebiliyoruz. Fransa'daki ekolün yükselişi belli bir dönemde yaşananlarla ilgilidir. 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren Avrupa'da özellikle de Fransa'da bolluğun, teknolojik buluşların getirdiği yaşam tarzının "güzel dönem" (La Belle Epoque) olarak adlandırılan dönemin savaş ve Dünya Buhranı sonrasında yerini yoksulluğa ve derinleşen eşitsizliğe ve yıkıma bırakması ister istemez araştırmacıları alana gidip çalışma yapmaya yöneltmiştir. Çalışmalar, insanlar bu koşullarda nasıl yaşıyorlar, sorunlarla nasıl baş ediyorlar, biz bunları nasıl topluma kazandırırız gibi sorular etrafında biçimleniyor. ABD'de de benzer süreçler görüyoruz. Özellikle 1929 Büyük Ekonomik Krizi ile beraber benzer çalışmalar yükselişe geçiyor. Hatta devlet sadece işsiz kalmış birçok gazeteciye maaş vermek için "hadi gidin alanınızda gözlem yapın hem biz toplumu tanırız hem siz iş sahibi olursunuz" gibi bir anlayış üzerinden bu çalışmaların gerçekleştirilmesinde etkili olmuştur. Ve şu an değerli bulduğumuz ve gerçekten bu tarz çalışmaların olması gerektiğini düşündüğümüz çalışmalar yükselişe geçmiştir.

Bu yükselişin ardından sosyoloji bir değişime uğramış ve sosyoloji yapma pratiği alana yönelmiştir. Bu değişimde önemli bir damar yine Fransa'dan yükselir. Bu damar içinde yer alan Henri Lefebvre'ün 1947'de yazdıklarında yaptığı vurguların benzerlerini (*Gündelik Hayatın Eleştirisi*-Critique of Everyday Life) 40-50 yıl sonrasında David Harvey tarafından yazılması ve önemsenmesinin ardından yeni keşfediyoruz. Bu da aslında ve hak edene hakkının verilmediği ve eksik ve yanlış değerlendirmeler içeren çok acımasız ve yanlış yazılan bir tarih. Diğer bir deyişle Harvey popüler ol-

duktan sonra Lefebvre'i öğreniyoruz. Tarih acımasız, sonunda hak edene hakkı veriliyor bazen ama her zaman değil diye düşünüyorum. Yazılı belgeler üzerinden önemi sonradan anlaşılan kişiler bir şekilde tarihin derinliklerinde ortaya çıkıyor ve o alanın çalışanlarına sunuluyor. Lefebvre neden önemli çünkü o, özellikle mekâna önem veriyor ve ona göre mekân üretilen bir şeydir. Bu şu anlama geliyor; biz bir mekânda (space) yaşıyoruz ve tüm yapıp etmelerimiz bu mekânda oluşuyor ve mekânı oluşturuyor. Diğer bir ifade ile mekân sürekli biçimde yeniden üretiliyor. Bu anlamda mekân soyut değil somuttur. Yani benim yaşadığım şey, ben içinde yaşarken o mekânı beden üzerinden dönüştürüyorum. Bedenim, yaşadığım mekân ve kendi üzerine düşünen bedenimin yani özgürleşim arayışı içinde olan, kendini aşmaya çalışan bir beden. Eğer bunu yapıyorsa mekân ona göre biçimleniyor. Burada da yine değinilmesi gerektiğini düşündüğüm önemli bir nokta daha var. Foucault'yu "iktidar her yerdedir" vurgusu ile hepimiz biliriz. Lefebvre ise "tahakküm her yerdedir" demiştir. Lefebvre tahakküm alanlarını bizim yaşamak istediğimiz biçimde dönüştürmemiz gerektiğini düşünüyor. Ancak bu düşüncenin değişmiş hali ile Foucault öne çıkıyor. Çünkü Lefebvre'ü yeni keşfediyor ve yeni öğreniyoruz. Sadece Türkiye için değil Fransızca dışındaki, yani İngilizce konuşan toplumlar için de hatta Fransa için bile aynı sıkıntı var. Onlar da Lefebvre'ü pek bilmiyor ve yeni yeni keşfediyorlar. Lefebvre önce 1947'te gündelik yaşamın önemi konusunda, sonrasında da 1974'te de özellikle Foucault'nun asıl esinlendiği eser olan *Mekânın Üretimi* (The Production of Space- 1991'de İngilizce'ye ve 2014'te Türkçe'ye çevrilmiştir) çalışması ile alana önemli katkılar sunuyor. Ve insanın edimlerinin yaşadığı toplumu oluşturduğunu ve bu edimlerinin de insanın kendini ve toplumu dönüştürebileceği düşüncesini ileri sürüyor. O nedenle insanın özgürleşimi yabancılaşan bedeninin yabancılaşmışlıktan kurtarılması ile olanaklıdır ve bunun da insanın bedenini tanımasından geçeceğini savunmaktadır. Kendi bedeni ile başlayan bu yolculuk toplumsallaşarak mekânın dönüşümüne yönelir. Onun için kentsel, toplumsal hareketler vurgusu önemlidir. Bedenin, insanın özgürleşiminin özellikle kentsel ve yoksullar üzerinde toplumu dönüştürme gücü olduğunu ileri sürüyor. Değinilen çalışmalarda yapılan tüm vurgular başta tarih olmak üzere tüm sosyal bilimler için önemli oluyor. İzleyen bölümde İnalcık Hoca'nın anlattıklarından, burada anlattıklarımın öneminin ne olduğunu,

kendisinin bu çalışmalardan nasıl esinlendiğini ve çalışmaları nasıl değerlendirdiğini aktarmaya çalışacağım.

4. Tarihle Sosyolojiyi Buluşturma Çabası Örneği

Bu bölümde tarih ve sosyolojiyi buluşturma konusunda Türkiye'deki durum değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu anlamda tarih yazımı kavramı önemlidir. Yani tarih yazımının nesnelliğinin ve nesnel olabilirliğinin düzeyinin hem bireysel hem toplumsal düzlemleri mevcuttur. Çalışmalarda ve yazmada araştırmacının yaşadığı toplumdaki ortamın etkisi önemlidir. Bilim camiası toplumsal ve bireysel düzlemlerin karşılıklı etkileşimi ile kurulur. Her ne kadar bireysel boyutu olsa da bu camianın niteliği o toplumdaki bilim yapma anlayışı ile biçimlenir. Yani Türkiye ya da Türkiye benzeri bir ülkede nesnel olabilme koşulları ile gelişmiş bir ülkede nesnel olabilme koşulları aynı değildir. Ancak bu iktidara göre biçimlenme ve iktidar değişince yön değiştirmenin kaçınılmaz ya da gerekli olduğu anlamını taşımamaktadır. Oysa özellikle azgelişmiş ülkelerde yaygın olan budur. Örneğin, Edward Said'in İsrail tarafına taş atarken görüntülenmesi onun ABD'de rektör olmasının önünde engel olmadığı gibi, kapitalizmi, ABD'yi eleştiren Immanuel Wallerstein'ın önemli görevlerde bulundurulması ve el üstünde tutuluyor olması, gelişmiş ülkelerde azgelişmiş ülkelere göre nesnel olabilirliğin düzeyinin farklılığını göstermektedir. Gelişmiş ülkeler, bilimin ve düşüncenin önünü açarak bunlardan yararlanmayı hedeflerken azgelişmiş ülkelerde bu çok sınırlı olabilmektedir.

Toplumun gelişmesi düşüncenin önemini anlamaktan ve kavramaktan geçiyor diye düşünüyorum. Yani düşünce üretmek, düşündüğünü korkusuzca söyleyebilmekten geçer ve bilim de böyle gelişir. Düşünce üretince birini öldürmüyorsun, yakmıyorsun, yeter ki bu düşünce daha iyiye ulaşma amacını taşısın. Gerçekten düşünce üretme çok önemli. Oysa biz düşünce üretmekten çok aktarma ya da çalma ile bilim yapıyoruz. Başkasının fikirlerini çalmak üzerinden bilim olmaz. Şu anda geldiğimiz nokta içler acısı. Ödevleri kontrol edince aşırmanın ne denli yaygın olduğunu görüyoruz. Doktora tezleri, doçentlik çalışmaları ve her düzeyde taklit ya da aşırma giderek daha da yaygınlaşıyor. Aşırmanın illa yayımlanmış metinden olması gerekmiyor. Bir düşünceyi birinin konuşmasından alıp kendisininmiş gibi ondan önce yazıp kişisel ilişkilerle düşünce sahibinden önce yayımlamak da aşırmadır. Ya da en son yaşadığım

bir şey, çalışmamın içinde yer verdiğim bir lisans öğrencimin çalışmanın alan kısmına eklemeler yaparak kişisel ilişkileri üzerinden gelen bir yayınevinde kitap olarak yayımlatabilmesi buna önektir. İlerleyen tarihlerde olayı ayrıntılı biçimde yazmayı düşünüyorum. 30 yılı aşkın hocalık dönemimde geçen yıl artık bunu da yaşadım. Bunların sıklıkla olduğu bir yerde ve zamanda hangi bilimden ya da nesnellikten söz edilebilir ki! Ancak işin bireysel boyutu da var. Tüm toplumsal olumsuzluklara rağmen bilim insanları olarak nesnel olma çabamızdan asla vazgeçmemeliyiz.

Nesnellik konusunda tarih yazımına bakıldığında diğer alanlara göre aslında biraz daha fazla iktidarın istediği doğrultuda biçimlenen bir alan olmuştur. Bütün ülkelerde böyle olsa da ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre bunun düzeyi değişmektedir. O anlamda tarih, bahsettiğim gibi "aşağıdan tarih" kavramı ile madunların, alttakilerin, ezilenlerin tarihine yönelerek gerçek tarihi yazımına evrilme biçiminde bir değişim geçirme durumunda kalmıştır ve şimdilerde de bu eğilim yükselme eğilimindedir. Türkiye'ye bakınca Kadrocular, Sencer Divitçioğlu, Doğan Avcıoğlu şimdilerde sosyolojide Zafer Toprak, Çağlar Keyder, iktisat ve sosyolojiyi buluşturan Korkut Boratav, Şevket Pamuk bu anlamda önde gelen isimler arasında bulunmaktadır. Ben de kendimi sosyoloji yapma pratiğim açısından biraz buralarda konumlandırıyorum. Bu çalışmalar çok önemli.

Öncekilerde olduğu gibi şimdilerde de tarihte sosyolojiyi dışlayanlar olduğu gibi, sosyolojide de tarihi dışlayanlar bulunmakta. Hepsinde iktisatçıların "insansız iktisat" kavramı ile ifade ettikleri durum sosyolojiye de uyuyor aslında. Salt sayılarla ve gelişmiş istatistiksel analizlerle çalışmalar yapma yaygın ve bu tarz sosyoloji pratiği de tarihsel perspektifin dışlandığı insansız sosyoloji anlamına gelir. İnsandan ve tarihten soyutlayarak nitel araştırma yapılıyor olunduğunda da yine insansız sosyoloji yapılmış olunmaktadır. Tarihte de buna denk düşen alttakilerin olmadığı bir tarih, madunu dışlayan tarih biçiminde yapılıyor. Çünkü sadece devletlerin, büyüklerin tarihi üzerinden tarih yazılıyor. O yüzden tarih nesnel olma konusunda çok daha geride gibi. Bir de dikkat ederseniz tarih disiplini hep bürokrasinin, devlet kurumlarının içinde yerleşik olarak var. Akademi de bunu benimsiyor ve tarih öncelikli alan oluyor. Oysa alanda çalışanlarda nesnel tarih yapma arayışı olmak zo-

runda. Örneğin siz İslâm Tarihi alanında mevcut veriler ve belgeler üzerinden değerlendirilecek belgelerin seçilmesinde tarih perspektifinizle çalışıyorsunuz. Bugünü çalışırken alana gitmeden, gerçekten din pratikleri, din deneyimleri nasıldı ve nasıl değişti sorularına yanıt veremezsiniz. Alandan verileri sözlü tarih çalışmaları ile derleyebilirsiniz. Bir de tarihte belgelenmiş verileriniz olacaktır. Bunun ikisi çok farklı. Anadolu'ya gittiğiniz zaman çok rahat görürsünüz bunu. Örneğin dinsel anlamda belli bir dönemde hiç çatışma yokken sonra birden mezhep çatışmasının çıktığını görebiliyorsunuz. Bunları anlamak için alana, deneyimlere bakmak insanları dinlemek gerekiyor. İnsanlar birbirine neden ve nasıl düşman hale getirilir? Neden düşüncelerinden dolayı çatışan farklı taraflarda yer alma durumuna gelir? Bunlar ancak ve ancak bütüncül ve tarihsel bakışla anlaşılabilir.

Halil İnalcık Hoca ile yaptığım görüşmeden hareketle yazdığım makalede, Hoca'nın yol boyunca sorduğu sorularla ve yaptığı açıklamalarla sürekli olarak sosyoloji ve tarihin iç içeliğini ve ilişkiselliğini vurguladığından söz etmiştim. Halil Hoca Türkiye'de yaygın olmasa da dünyada tarihle sosyolojiyi buluşturan önemli isimlerin olduğuna değindi. Sosyoloji ile tarih arasındaki yakınlığı vurgulayışı, benim ilgi alanlarımı ve benim bir sosyolog olarak tarihle sosyoloji arasındaki bağlantıyı kurup kuramadığımı sorgulayışı, daha önce de belirtildiği gibi yapılacak söyleşide sorulacak soruların ve söyleşinin niteliğini sorgulaması anlamını taşıyordu. Diğer bir ifade ile görüşmeyi yapıp yapamayacağım konusunda beni sınava çekmişti Halil Hoca. Yani benim kendisi ile söyleşi yapacak, soru soracak kapasitede olup olmadığımı test ediyordu Hoca. Gelişme ve Azgelişme Sosyolojisi dersi veriyor olmam ve o ders kapsamında Immanuel Wallerstein, Çağlar Keyder, Şevket Pamuk'un yanı sıra Sencer Divitçioğlu, Doğan Avcıoğlu, Korkut Boratav'dan haberdar olup okutuyor olmam onu sevindirmişti. Bu nedenle sorduğu sorulara verdiğim yanıtlardan dolayı da sözlü tarih yapmak için sınavı geçmiştim sanırım. Bu düşünce ile söyleyişinin verimli olacağını düşünerek mutlu olmuştum.

Halil İnalcık Hoca'nın söyledikleri üzerinden tarih sosyoloji ilişkisine biraz değinelim. Halil Hoca söyleşide Ömer Lütfi Barkan'ın kendisini Fransız Annales Ekolüyle tanıştırdığı ve özellikle devletin tarihi değil de toplumların tarihini araştırmak gerektiğini kendisine

onun öğrettiğindin söz eder (Erbaş, 2016b). İnalcık üzerine olan yazımı şöyle bitirmiştim:

> " …Tarih insanın tüm yönleriyle geçmişi bulduğu bir disiplindir. Söyleşiyi yapan bir sosyolog olarak söyleşiden geriye kalan önemli bir diğer nokta da İnalcık'ın başarmış olduğunu düşündüğümüz aslında tarihle sosyolojinin buluştuğu, tarihselliği önemseyen bir toplumsal yapı çözümlemesi olduğu gerçeğinin farkına varmış olmaktır." (Erbaş, 2016a: 24)

Yani eğer sosyal tarih yapıyorsan bu toplumsal yapı çalışma anlamına geliyor. Tarihsel perspektifle sosyoloji yapıyorsan da toplumsal yapı ve değişimine odaklanıyorsun. Bunu yeniden görmüş oldum. Halil İnalcık'ın tarih anlayışının,

> "Sosyal bilimlerde yapılması gerekenin, alanı teoriye oturtmak değil, teorinin de yeniden sorgulanması gerektiği varsayımından hareketle, alanla teoriyi ilişkilendirip, alanın hangi açılardan teoriye uyduğunu, hangi açılardan uymadığını ortaya koyarak teoriyi yeniden inşa etmek biçimindeki tarih anlayışına uygun olduğunu" vurguluyorum (Erbaş, 2016a: 24).

Aslında bir de biz neden tarihi sevmiyoruz sorusuna yanıtın da burada gizli olduğunu ve Halil İnalcık gibi ya da o tarz tarih yazımı olsa okullardaki tarih derslerinin ezberlenen, korkulan sevimsiz dersler yerine, işe yarayan ve sevilen dersler olacağını düşünüyorum.

Şimdi biraz *"Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı"* çalışmasına değinmek istiyorum. Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi (BAP) tarafından desteklenen çalışmanın çok uzun bir hikâyesi var ama, ne yapmak istediğimi, bir tarihçi yapsa nasıl olurdu, bir sosyolog yapınca nasıl oldu gibi sorular çerçevesinde kısaca tanıtmak istiyorum. Bu çalışmanın konusu uzun yıllar öncesinde ADEK (Akademik Değerlendirme ve Kalite Geliştirme) komisyonu başkanlığı görevim sırasında böyle bir çalışmanın önemli olacağını düşündüm. Projenin başlama aşamasında bazı nedenlerden dolayı projeyi gerçekleştirmekten vazgeçtim. Yıllar sonra benden böyle bir çalışma yapmam istendi. Ancak istenen şey, belli sorular sorup hocaların görsel bir arşivini oluşturmaktı. Şunu vurgulamam önemli, sosyoloji metodolojisi, teorisi bütün bilimler için önemli, o yüzden Comte'u da biraz haklı buluyorum açıkçası. Sosyoloji çok önemli, diğer bilimlerin annesi-babası olmasa da hepsi ile ilişkili. Çünkü sosyal bilimler içinde temel bir bilim. Teori geliştiriyor ve

somut olanla teoriyle arasındaki ilişkiyi kuruyor ve bu ilişki üzerinden teoriyi yeniden sorguluyor. Bu anlamda da sorunları saptıyor ve olması gerekeni söyleyemiyorsa bile olmaması gerekeni açığa çıkartıyor. Ancak bana göre olması gereken üzerinde de söz söylenebilmeli. Bu Comte'u sonuna kadar kabul ettiğim anlamına gelmiyor elbette.

Bahsetmiş olduğum çalışmaya 2011 yılında başladık. Çalışmanın ardından sosyolojide görsel ve işitsel teknolojiyi kullanmanın sosyolojiyi çok güçlendirdiği düşüncesi ile sonrasında görsel sosyoloji dersini vermeye başladım. Çünkü bir resim, bir fotoğraf ya da bir konuşma eşliğinde görselin olması onu hem öğreten hem de öğrenen açısından unutulmaz kılıyor. Müthiş bir şey bu bunu yıllardır deneyimliyorum. Aslında önceden de yapıyordum fakat ders olarak yapmıyordum. Kırsal sosyoloji dersimde öğrencilere film, belgesel izletiyor, roman incelemesi üzerinden kırsal dönüşümü anlatmaya çalışıyordum. Sonrasında duygular sosyolojisi alanı programlara konuldu. Küreselleşme dersinde de film izletiyordum. Dersleri böyle işlememin nedeni, filmlerin, romanların teorik kuru ve soyut anlatımlardan daha çok öğrencilerin kavraması ve öğrenmesi gereken şeyleri kolaylaştırdığı düşüncesidir. Çünkü teori ve yazı hem okuyanın hem de anlatanın dışında bir objedir ama görsel-işitsel teknoloji kullanıldığında anlatıcının mimikleri, hareketleri, anlatırken bizzat sizi de yaşantının geçtiği ortama götürmesi, duyguların da işin içine girmesi ile sizin de birlikte yolculuk ettiğiniz canlı tarih oluyor ya da şimdiyi anlatan canlı yayın oluyor.

Bu nedenle çalışmayı görsel-işitsel boyutları içeren arşiv olarak da kullanılabilecek sosyolojik bir çalışma gibi düşündüm ve bu doğrultuda kurguladım. Dolayısıyla hocalar, dekanlar ve öğrenciler için ortak ve farklı soruları içeren farklı soru formları üzerinden görüşmeleri gerçekleştirdim. Bu arada hocaların çalışma alanlarını da gözeterek her hocaya farklı ek sorular da sorularak görüşmeler yapıldı. Görüşmenin akışı sırasında da etkileşimle yeniden hatırlananlar üzerinden de ek sorular soruldu. Sonuçta görüşmelerin tümünü içeren kurgusuz ham bir arşiv ortaya çıktı. Görüşülen bütün katılımcıların kurgulanmış görüşmelerini içeren bir Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi arşivi oluştu ve bu görüşmeler Ankara Üniversitesi Web TV'de erişime sunulmuş bulunmaktadır.[2] Çalış-

[2] Görüşmelere http://webtv.ankara.edu.tr/video/cumhuriyet-cinari-sozlu-taniklariyla-dtfcnin-75-yili-roportajlari, linkinden ulaşılabilir.

manın sonucunda ayrıca tarihsel bir perspektifle DTCF örneği üzerinden politika akademi ilişkisini ve değişimi temasını işleyen biri 20, diğeri 120 dakikalık iki belgesel gerçekleştirildi. Ve son olarak da ekinde belgeselin DVD'sini de içeren 1050 sayfalık bir kitap oluştu. [3] Çekimler, belgesel ve kitap 2011'de başlayıp 2013'te tamamlandı ve yayınevine teslim edildi.

Çalışma ile ilgili vurgulamak istediğim diğer önemli bir konu da Türkiye'nin ve dünyanın ekonomik, siyasal ve sosyal kırılma ya da kopuş noktaları olduğudur. Fakültenin tarihin ona göre dönemlere ayırdım ve her dönem için eşit sayıda katılımcıyı içeren bir örneklem üzerinden giderek çalışmayı gerçekleştirmek istedim ancak böyle olmadı. Çünkü kamera önüne çıkmak istemeyen hocalar oldu, bu nedenle çalışmada yer alamadılar. İkinci olarak da hocalar çok yaşlı idi ve onları kaybetmeden söyleşi yapmanın önemini daha iyi kavradım. Hocaları bir daha bulamayacağım düşüncesine kapılarak hayatta olan az sayıdaki ilk üç dönem öğrenciler/hocalarının yaşıyorken kaydedilmesi gerektiğini düşünerek onlara öncelik verdim. Çalışmada da daha çok 1970 öncesi dönemin DTCF'lilerine ağırlık verdim. İyi ki de öyle yapmışım, sonrasında yaptığım şeyin ne kadar anlamlı olduğunu gördüm (çalışmada yer alan sekiz hocamız artık aramızda değil yazık ki. Tüm hocaları saygıyla anıyorum). Bu açıdan, o hocaların mevcut çalışmalarda yer almayan düşüncelerini ve özellikle de internette tek bir fotoğrafı ve bilgisi olmayan hocaların görüntülerini almak çok önemliydi. Bizim ülkemizde ne biyografi ne otobiyografi yazma geleneği var. Aslında pek çok hoca, birilerinin gidip onun anılarını kaydetmesini bekliyor. Bu durum sadece değinilen konu için değil, herhangi bir konu; tütünün tarihi, zeytinin tarihi, kentlerin dönüşümü gibi her konuda yapılabilir. Her taraf bilgi kaynağı dolu, fakat biz bunları basit görüyor ve önemsemiyoruz.

Dil Tarih tarihi üzerine yazılmış o kadar çok kitap var ki, bu kitaplarda Fakültenin hangi tarihte nasıl kurulduğu ve bölümlerin tarihi anlatılmaktadır. Hangi tarihte hangi bölümün kurulduğu, hangi tarihte hangi bölüme hangi hocaların geldiği anlatılmaktadır. Aslında

[3] Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı, İş Bankası Kültür Yayınları (2016b). Doğan Hızlan ve Murat Meriç kitap tanıtımı yazdılar, kendilerine buradan teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca NTV radyoda ve pek çok değişik gazetede tanıtımı yapıldı. Ayrıca kitap tanıtımı için Ankara Radyoda bir programa katıldım.

yine daha önce değindiğim gibi bir anlamda insansız tarih yapılıyor denilebilir. Hatta hocaların çalışmaları ya da alana katkıları da var ancak duygularla hocalar yok. Biz o çalışmalarda öğrenci olmanın hoca olmanın gündelik yaşamın görünümlerini ve duygusunu bulamıyoruz. Sözlü tarih örneği sayılabilecek bu çalışma tam da bu eksiği kapatma çabasının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada hem bir kurumun üyesi olan bireylerin akademik ve akademik olmayan deneyimlerini, hem de bu deneyimlerin içinde biçimlendiği kentin, ülkenin ve dünyanın değişimi ile ilişkilendirilerek tarihsel değişimi ortaya konulmaya çalışılıyor.

5. Sonuç

Çalışmada ortaya çıkan ve diğer tarih çalışmalarında olmayan nelerden söz edilebilir konusunda şöyle bir sınıflama yapılabilir: Yazılı metinlerde görülse de görüşmeleri ve belgeseli izlerken ulus olma sürecinin bireysel deneyimler üzerinden nasıl algılandığı, nasıl anlamlandırıldığı ve nasıl yaşandığı açık bir biçimde görülebilmektedir. Özellikle hem okul hem yurt olarak kullandıkları Evkaf Apartmanı günlerini anlatırken Halil İnalcık'ın duygularına ve ağlamaklı haline tanık oluyorsunuz. Muazzez İlmiye Çığ'ın Ulus'ta ev tutuşunu, hafta sonu banyo için yurda gidişlerini ve sonrasında yurda geçişini anlatırken, siz adeta o dönemin Ankara'sında o koşullarda yaşıyor duygusuna kapılıyorsunuz. Elli beş görüşme yapınca, o dönemin Ankara'sına yolculuk yapıyorsunuz. Nurhan Karadağ Hoca ile Balgat'ı Özer Ergenç Hoca ile Ulus, Çıkrıkçıları dolaşıyorsunuz ve o dönemlerde öğrenci olmanın nasıl bir şey olduğunu adeta yaşıyorsunuz. Ulus olma süreci ile başkent olan küçük bir yerleşim biriminin kente ve sonrasında da büyük kente dönüşme sürecini gözünüzde canlandırabiliyorsunuz. Anlattıklarından, duygularından şu sonucu çıkarabiliyorsunuz. Post-modernizmin yükselişiyle büyük eleştirilere maruz kalan ulus olma sürecinin hataları, eksiği olabilir ama siz o deneyimler üzerinden özellikle de bilime, akademiye, öğrenciye verilen önemi, dolayısıyla olumlu yönlerini de görebiliyorsunuz. Eleştirebilirsiniz ama o insanlar öyle yaşamış öyle görüyor, bunu yok sayamazsınız. Bu tür çalışmalar ile tarihin içinden bilinmeyenleri açığa çıkararak gerçek tarihe yaklaşıyorsunuz ve bu açığa çıkarma her konu için geçerlidir.

İkinci olarak bu süreçte okul kimliğinin nasıl biçimlendiğini duygularla ayrıntıda görebiliyorsunuz. Bu o kadar önemli ki, bir Dil ve

Tarih- Coğrafya Fakülteli olmak ne demek? Öğrenci olma halleri, öğretim üyesi olma ve bilim yapma halleri nedir? Böylesi çalışmalarda öğrenci-hoca ilişkisi, asistan-hoca ilişkisi, hocalar arasındaki ilişkiler, hangi dönemde ne imiş sonra ne olmuş, yönetici olma halleri ve mezun olma hallerini görebilmek gerçek tarihi yakalayabilmek açısından önemli. Ya da bir okulun kimliği ne anlam taşır? Şimdi deniyor ki Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'ni bitirmekte ne var ki, dört yıl gider gelir bitirirsin. Ama o döneme bakıldığında bilim nasıl önemsendiğini, önemsenirken bir üniversiteli olmanın ne anlam taşıdığını ve o zor koşullarda üniversiteli olmanın ne denli önemli olduğunu ve üniversiteli olmanın ve bitirmenin ayrıcalığını görebiliyorsunuz. Öğrenciye yurt verilmiş olması, yemek verilmiş olması, onu kendini toplumuna hizmet etme konusunda borçlu hissetme noktasına nasıl getirmiş olduğu sorularına yanıt buluyorsunuz. Şimdiki gençliğe baktığımızda üniversitenin, devletin gelecek sunmaması nedeni ile gençler toplum için bir şeyler yapma konusunda sorumluluk hissedemiyor ve seferber olamıyor diyoruz. Kendi geleceği olmayan gençliğin toplumun geleceğini düşünmesi konusunda istekli olabilmesi çok zor olsa gerek. Her sene on beş bin sosyoloji öğrencisi mezun ediliyor ise ne hisseder o öğrenciler. Bu durum diğer bölümler için de geçerli tabii ki. Üniversiteyi bitirsem ne olur, bitirmesem ne olur? İnternetten al, kes-yapıştır ödev olsun der elbette. Oysa anlatıcılar "Biz kendimizi bu ülkeye borçlu hissettik" diyor. "Kendimize bu ülkenin sorunlarını aşmak için görevler belirledik" derken bu borçlu hissetme ve görev üstlenmenin nasıl oluştuğunu anlayabiliyorsunuz.

Anlatılarından Fakülte Dekanı olma halleri çok etkileyici. Türkiye gibi sıkça darbelerin yaşandığı bir ülkede Dekan olmanın ne anlama geldiğini daha iyi kavrayabiliyorsunuz. Ben 1978-1982 arası Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nde lisans öğrenimimi yaparken, bu yıl aramızdan ayrılan Yaşar Yücel dekanımızdı. Söyleşide ben öğrenci tarafından görüyorum, o dekan olarak anlatıyor, olaylı günleri. Kaşıkların-çatalların-cam bardakların kaldırılması, yemek yeme sistemimiz, alınan önlemler… "Çamur Yaşar" diyen vardı, "Yaşar Baba" diyen vardı. Söyleşiden sonra ben en çok "Yaşar Baba" yönünü gördüm. O zamanlar dekan sürekli önlem aldığı için öğrenciler tarafından pek sevmezdi. Anlatırken öğrenci sevgisini ve öğrencileri koruma önlemlerinin arkasındaki baba Yaşar'ı görebiliyorsunuz.

Bizlerin iyi beslenebilmesi için yaptıklarını dinlerken bugünden ne kadar farklı olduğunu yeniden hissediyorum. Haftada iki gün balığı, eti kendileri kesip bize yedirildiğini ev yemeklerinden daha lezzetli yemek yediğimizi, dışarıda olsak bile okulumuza gidip uzun kuyruk bekleyerek yemek yemeye çalıştığımız günler gözümde canlanıyor. Bazen dersimiz yokken bile zaman zaman okula yemek yemeğe giderdik. O görüşmeden çok etkilenmiştim. 2-3 dönem dekanlık yapan bir yönetici olarak Şerafettin Turan Hoca ile görüşmeden de bu açıdan çok etkilendim. Bunlar bizim gerçekliğimiz. Bunların hepsi yaşadıklarımız ve tarih. Bu çalışma bir anlamda Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nin, üniversitenin bilinmeyen yönlerini kısmen ortaya çıkarmış olduk.

Sonuç olarak, belgelendirilmiş olaylar, tarihi yazanın kim olduğuna ve ne amaçla tarihi yazdığına bağlıdır. Büyük adamların ve devletlerin tarihi, gerçek tarihin gösterilmek istenen bölümüdür. Madunların tarihi ancak ve ancak, madunlardan yana bir "taraflılıkla", madunların, küçük insanların tarihin içine alınması ve belgelendirilmesiyle gerçekleşebilir. Bir de geçmişi ve geleceği bugünde aramak ve görebilmek becerisi araştırmanın hedefi olmalıdır. Bugün önemlidir. Bugünü yaşıyoruz, bugünün yaşantıları ve bugün, yarın olacak yani tarih olacak. Dolayısı ile bugünü kaydetmek gerçek tarihi yakalayabilme açısından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

Elias, Nobert (1939/1978) *The Civilizing Process: The History of Manner*, Almancadan çev. Edmond Jephcolt, Oxford: Blackwell/New York: Urizen Books.

Elias, Nobert (1939/2002) *Uygarlık Süreci*, Cilt 1-2, Ankara: İletişim Yayınları, Çev. Ender Ateşman ve Erol Özbek.

Engels, F. (1845/1987) *İngiltere'de İşçi Sınıfının Durumu*, (çev. Y. Fincancı), İstanbul: Eriş Yayınları.

Erbaş, H. (2007) "Çağdaş Sosyoloji ve 1970'ler Sonrası Sosyolojisinde Gelişmeler ve Sonuçları", M. Poloma, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları* içinde, (çev. H. Erbaş), Ankara: EOS Yayınları. ss. XV-XL.

Erbaş, Hayriye (2016a) "Bilime Adanmış Bir Yaşam: Efsane Tarihçi Halil İnalcık'ın Bir Söyleşide Önemsedikleri ve Hatırlattıkları", *OTAM*, 40/Güz, ss. 9-26.

http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/2139/22147.pdf

Erbaş, Hayriye (2016b) *Bir Cumhuriyet Çınarı: Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin 75 Yılı,* İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Erbaş, Hayriye (2017) Sınıf Çalışmalarında Kültür ve Gündelik Yaşamın Yükselişi: Tarihsel bir İzlek ve Gelecek 'Umudu', *Emek Araştırma Dergisi*, 2017/1, ss. 9-30.

http://www.emekarastirma.org/uploads/dergi/2906.pdf

Foucault, Michel (1995/1975) *Disipline of Panisht: The Birth of Prision*, Traslation copiright by Alan Shendan Second Vintage Book Edition.

Hassan, Ümit (1977). *İbn Haldûn 'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Sevinç Matbaası.

Huntington, Samuel (1993) The Calsh of Civilizations? *Foreign Affairs*, Vol. 72, No. 3 (Summer, 1993), 22-49.

Lefebvre, Henri (1947/1991) *Critique of Everyday Life*, İngilizceye Çev. J. Moore, London: Verso.

Lefebvre, Henri (1998) *Modern Dünyada Gündelik Hayat*, İstanbul: Metis Yayınları.

Lefebvre, Henri (1974/1991) *The Production of Space* (çev. D. N. Smith), Oxford: Basil Blackwell.

Lefebvre, Henri (2014) *Mekanın Üretimi*, İstanbul: Sel Yayıncılık, Çev. Işık Ergüden

Thompson, Edward Palmer (1963) *The Making of the English Working Class*, New York: Vintage Books.

Thompson, Paul (1978) *Voice of the Past: Oral History,* Oxford:Oxford University Press.

Thompson, Paul (1999) *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Çev. Şehnaz Layıkel.

Seminere İlişkin Değerlendirmeler:

Değişik dönemlendirmeden bahsettiniz, bu dönemlendirme içerisinde Türkiye ve dünyadaki değişimler sebebiyle, aynı kalan ne olmuştur? Her dönem içerisinde konuştuğunuz kişilerden aldığınız aynı bir özellik, bir düşünce, bir taraf var mıydı? Yoksa tamamen değişik miydi?

Tüm hocalarda ortak vurgu tamamen farklı ve olumsuz yönde değişimin olduğu idi. Mustafa Kemal Atatürk'ün Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'ni kurması, kendi adını vermesi DTCF'liler için hep övgü kaynağı, değişmeyen tek şey bu belki. Bu açıdan önemli diye düşündüğüm Halil İnalcık'ın yorumundan söz edeyim yine. O kuruluş yılı olan 1935 ile 1938 arasını ayrı Atatürk'ün ölümünden sonraki dönemi ayırmak gerektiğini ileri sürüyor. Bu dönemlendirme önemli ancak ilk dönem kendi içinde farklılıklar içerse de devamlılıklar daha ağır bastığından ben kuruluşundan ikinci dünya savaşının etkilerinin Türkiye'de yoğun biçimde hissedilmesi ve "DTCF tasfiyesi" ile son bulmasını DTCF tarihi açısından önemli buluyorum. Bu anlamda DTCF için kuruluşundan 1938'e kadar en iyi dönem ki buna "coşku yılları" 1938-1945 arası "göreceli iyi", 1945-1948 dönemi "çalkantılı" ve "cadı avı" dönemi olarak adlandırılabilir.

Dönemlere devletin bilime bakışı açısından da bakmak gerekir. Bilim devletin ne'liği ve bilime nasıl baktığı ve bunula etkileşimle paradigma değişimi ile biçimlenmektedir. Ancak göreli olarak bilimin görece daha özerk olduğu dönemlerden söz edebiliriz. Paradigma değişimi ile beraber 70'lere, 80'e kadar bilime özellikle sosyal bilime önem verme devam ediyor, araştırmalar destekleniyor, özendiriliyor, mezuniyet sonrasında öğrenciler önemli yerlere geliyor. 80'den sonra tamamen bilim anlayışı değişiyor. Çalışmada öncesinde devletin bilime önem vermesi, fonlanması ve bunun en önemli özellik olarak sunulması söz konusu iken sonrasında bunun değiştiği belleklerde yer edinmiş. Bildiğiniz gibi 80'lerden sonra da tamamen farklı bir bilim anlayışı ortaya çıkıyor. Şimdilerde şirket mantığı ile işleyen, öğrencileri müşteri gibi gören ve piyasalaşan bir bilimden söz ediyoruz.

Sosyoloji ve tarihin birlikteliğiyle alakalı olarak sosyolojinin daha çok sayısal yani mutlak olana, yasaya ulaşma çabasını biliyoruz. Bu yönüyle tarihten ayrıldığını görüyoruz. İnsanın önde

olduğu tarih bilimi için, çok da kabul edilebilir gözükmüyor. Çünkü insan psikolojisi tahmin edilemez, herhangi bir hükümdarın ya da sıradan bir insanın bir olay karşısında ne tepki vereceğini kestiremezsiniz. Dolayısıyla burada sosyolojiyle tarihin ayrılığını düşünüyorum. İnsan için bu somut verilere ulaşmanın mümkün olmadığı ve alan çakışmanın mümkün olmadığı yerde, tarihle sosyoloji nasıl kesişebilir?

Her geçen gün yeni şeyler bulunuyor. Yeni kazılarla bir bakıyoruz bildiğimiz her şey değişiyor ve tarihin bildiğimiz şeylerden farklı yaşandığını anlıyoruz. Sosyoloji için de bu böyle. Birlikte gitmesinin mantığı bu, arkeoloji ile bulunuyor, tarihi etkiliyor, tarih sosyolojiyi etkiliyor ve değişiyor. Ama tarihçi başka bir boyutuna bakar, sosyolog başka bir boyutuna bakar bu yeni buluşlarla. Dolayısıyla birlikte var oluyor ve birlikte değişiyor alanlar. Benim ısrarla üzerinde durduğum tarihçilerin ya da toplumların tarihi açısından benim sınıfla ilgili doktora tezimde de vurguladığım şey şu, uzun zaman erimli bir analiz ve üst soyutlama düzeyi ile somut ve dar zamanlı analizlerin farklılığı önemli. Yani belirli bir mekânda yaşanan ve şu anı anlamak için başvurduğumuz bir soyutlama düzlemi, bir de daha uzun dönemli bir soyutlama düzlemi var. Bu iki düzlem birbirinden ayrılamaz, ayrılmamalı, ayrılırsa sosyolojizm tuzağına düşmüş oluruz ki sizin bahsettiğiniz sosyoloji tam da bu oluyor aslında. Sadece belirli bir mekânda ana bakıp, insanlar şöyle davranıyor dediğim zaman yetmiyor, insanların yaşadığı toplum ve insanlar arasındaki etkileşime de bakmam gerekiyor çünkü. Ayrıca ve daha da önemlisi insanlar önceden nasıl davranıyorlardı ve bu davranışlar nasıl ve neden değişti sorusunu da tarihsel bir perspektifle toplum ve birey etkileşimi üzerinden bugünü anlayabilirim. Dolayısıyla sosyolojinin inceleme birimi sadece birey ya da sadece toplum değil, sosyolojinin toplum ve bireyi sosyolojik kavramlarla yapı-aktör/fail ikiliğini ve etkileşimini ve değişimini içeren bir alan olarak tanımlanması kendiliğinden tarihi içerir. Onun için değindiğim nokta burada gizli. Sosyoloğun görevi de aslında şu anı ve şu anın geçmişini ve değişimini anlayabilmek için tarihçilerin bulduğu belgeleri de kullanarak geçmişi görebilmek, şu anda yaşadığımızın içinde de geçmiş var çünkü. Örneğin neden Türkiye'de kaç yüzyıldır belli sorunlar hep devam ediyor. Bunun arkasında hangi tarihsel süreç ve gerçeklikler var sorusu önemli. Uzun tarihsel dönemlendirme için ekonomi ve sınıfı öne çıkaran

Marksist kuram önemli, ancak şimdiyi, şu anı anlamak için Weberyan kuramın savunmakta olduğu anlama düşüncesini önemsemek gerekir. Her zaman için bilim değişen bir şeydir. Bu oluşumlara paralel olarak değişen bilim paradigması açısından da bakmak gerekir. Devletin biçimlendirdiği bir şeydir. İnsanların davranışlarını belirleyen kültür ve gündelik yaşamı anlamak çok önemlidir. Örneğin insanlar şimdi hangi partiye oy veriyor ve neden sorusunu sorarken oy verme davranışları çok etmenli olarak değişiyor. Yine de tarihsel çalışmalar ile hangi dönemlerde ve hangi koşullarda insanların oy verme davranışları neye göre değişiyor sorusuna yanıt aramak yine bizi oy verme davranışları konusunda belli saptamalara götürebiliyor. İşte bu anlamda sosyoloji bilim olarak değerlendirilmelidir. O yüzden bizim var olma mekanizmaları ya da yaşama stratejileri dediğimiz süreçleri anlamak zorundayız. Yoksa ne olur, işçi sınıfı üyelerinin kendiliğinden işçi sınıfı bilincini taşıdığı tüm gündelik pratiklerinde o bilinçle davrandığı sonucuna götürür bizi. Ancak somut yaşamda bu böyle olmuyor. Çok karmaşık süreçlerle insanlar davranışta bulunuyor. Bu süreçler bireyi aşan toplumsal ve tarihsel süreçler tabii ki. Bu süreçleri anlamak davranışları sayıya dökmekle olamıyor. Öyle değil mi? Kapitalizm krize giriyor, ne yapalım, sorunları nasıl aşalım, karşı görüş ne diyor ondan yararlanalım kullanalım biraz, sonra tekrar karşı tez üzerinden tarih yeniden devam ediyor. Ama sonuçta gelinen nokta şu, bilimciler hangi alandan olursa olsun, özellikle kriz dönemlerinin ardından özellikle sınıfa, madunlara yönelmeye çalışıyorlar. Ben televizyonda Korkut Boratav'ı her gördüğümde eyvah kriz yine kapıda diye geçiriyorum içimden. Çünkü Korkut Hoca yalnızca kriz döneminde kanallara çağırılıyor.

Sosyoloji ve tarih denilince akıllara ilk olarak İslam medeniyetinde İbn Haldun gelmektedir. İbn Haldun'un sosyoloji alanında söylediği tanımlara ve açıklamalara baktığımızda, modern sosyolojiden pek uzak olmayan açıklamalar olduğunu görüyoruz. Fakat baktığımızda sosyoloji alanında çok az bilinen bir kişi, özellikle de Batıda revaçta. Hatta ilk başlarda sosyolojinin kurucu babası Comte diye bahsedilir. Ama baktığımız zaman bunu İbn Haldun'un hak ettiğini görebiliyoruz. Siz bir sosyolog olarak İbn Haldun'u nasıl görüyorsunuz?

Ondan önceleri de var aslında. Konuşmamın başında belirttiğim gibi bilim, insanlığın oluşumundan beri var. Çünkü özellikle de sosyal bilimlerde düşünce kesin olarak şu tarihte başlıyor diyemeyiz, düşüncenin başlangıcından beri çoğu düşüncenin nüveleri var. Ancak belirli bir alanda düşüncenin sistematik bir çalışma alanına dönüşünün kesin tarihi veriliyor aslında. Tüm bilimsel alanlar birikimseldir. İbn Haldun'un düşüncelerini ortaya koymuş olmasına karşın tanınmaması, bilinmemesi, aslında Batımerkezci bir tarih anlayışı ile ve Türkiye'nin gelişme/kalkınma konusundaki strateji ve politikaları ile de ilgili. Şimdilerde Türkiye'nin uluslararası iş bölümü içerisinde bir üçüncü dünya ülkesi olmaktan, gelişmekte olan bir ülkeye evriliyor biçiminde kabul ediliyor olması pek de inandırıcı gelmiyor bana. Çünkü bağımlılık ilişkileri ve toplumsal sorunlar ve özellikle de bilim politikaları açısından üçüncü dünya ülkesi ya da daha iyimser bir adlandırma ile gelişmekte olan ülke özelliklerini gösteriyoruz hala. Böyle olunca Batımerkezci bilim anlayışı bütün dünya için egemen, ABD'de biraz farklı Frankfurt Okulu, orada başka bir düşünce oluşuyor ama diğer dünya için Batımerkezci bilim anlayışı ve bütün dünya bunları okuyor. İbn Haldun şöyle dursun, bu topraklarda yetişen nice düşünce insanı da tanınmıyor aslında. Konuşmamda değindiğim pek çok isim bilinmiyor. Korkut Hoca'nın yine kulaklarını çınlatacağım, Batıda okumuş ancak Türkiye'deki önemli isimleri bilmemenin önemli bir sorun olduğuna değinir. Türkiye için böyle bir şey var o yüzden biz Osmanlıca bilmiyor olabiliriz ancak daha dünkü, Türkçe yazan önemli düşünürleri de bilmiyoruz. Bu düşünürler okutulmuyor, örneğin benim bahsettiğim ders bizim bölüm dışında "gelişme ve azgelişme sosyolojisi" çok az bölümde var. Dolayısıyla İbn Haldun'un düşünceleri çok az kişi tarafından biliniyor. İbn Haldun konusunda Siyasal Bilgiler Fakültesi hocalarından Ümit Hassan tarafından 1974'te doktora tezi yapılıyor. 1977'de de Sevinç Matbaası'nda sonrasında da başka yayınevlerinden kitap olarak yayımlanıyor. İlginç ve ironik olan bunu sol gelenekten gelen birinin yapmış olmasıdır. Hassan bu çalışmasında İbn Haldun'un bütüncül bir perspektifle değerlendirilmemesi nedeni ile genellikle yanlış yorumlandığını ileri sürmekte ve O'nun pozitif yani "akli" bilimlerle "nakli" bilimler ayırımına ve bilimi "nakli" olanlardan ayrı tutmanın önemine dikkat çektiğine vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla İbn Haldun'u aklî bilimleri aydınlanma ve pozitivist düşünceden hareketle Comte'a

benzer biçimde tanımladığı değerlendirmesi yapılabilir. Ancak derslerde yer verilmiyor ve okutulmuyor. Tamam, İbn Haldun'u okutmuyorlar ancak daha sonraki düşünürleri de okutmuyorlar. Yani bizim bölümün tarihinden önde gelen düşünürlerin olması önemli ancak sonrasında adımız çok iyi anılmadı. Dil ve Tarih-Coğrafya geleneği dediğimiz zaman neden bahsediyoruz? Koyun kuzu saymaktan mı, Boran ve Berkes'ten mi bahsediyoruz? Bu ülkede Boran ve Berkes'i de bilmiyor ve yanlış ve önyargı ile değerlendiriyorlar. Bu anlamda "Yüzüncü Yaşında Behice Boran DTCF'ye Fakültesi'ne Dönüyor" ve "DTCF'de Sosyolojinin 75. Yılı" etkinliklerimiz bu düşünürleri hatırlatmak açısından önemli oldu diye düşünüyorum. Dünyaca tanınmış sosyologlar ama kürsülerinden kopartılarak yurt dışında yaşamak durumunda bırakıldılar. Bunlar çok acı şeyler.

Sosyoloji ve tarih ayrımının köken olarak iktidar tarihinin kendisinden kaynaklandığını söylersek doğru olur mu?

Ulus devlet, modern devlet olma süreci, ulusu yaratan sembollerin ortaya çıkartılması ve kuşaklara öğretilmesi, aktarılması açısından tarih ne denli önemli ise, yoksulluğa çözüm üretme, dağılan bir toplumda bütünleşme nasıl sağlanır, kırdan kente göç süreçleri, işsizlik, yoksulluk, fabrikalaşma, sanayileşme ve karmaşa konularında da sosyoloji önemli görülmüş ve görülmektedir dileyebiliriz.

Özellikle Comte ile başlayan sosyolojiyi sanki organize iktidar geleneğinin devam ettirdiği gibi ya da kendilerini sosyoloji içerisinde bir üs kurarak böyle bir sorunla karşılaşıyoruz.

İşte o anlamda toplumsal sorunların çözülmesi için devletin kendini yeniden üretmesi gerekli. Aslında sosyologlar da bunu yapıyor Türkiye üzerinde. Sosyologlardan bu isteniyor. Mesela şurada bir kentsel dönüşüm projesi kapsamında binalar yapılacak, haydi sosyolog sen burada bir çevresel etki değerlendirmesi analizi yap, şuraya bir baraj yapılacak haydi… vs. Bu mudur sosyoloji?

Bakıyorum ki benim çalıştığım konuyu bir başka akademisyen de çalışıyor. Bir konu üzerinde uzman bir hoca göremiyoruz en azından sosyoloji bölümü için böyle konuştunuz. Acaba sizin çalıştığınız o konu üzerinde disiplinlerarası çalışan bir başkasının çalışıyor olması, o alana emek veriyor olması, o alanda yalnızca

sizin değil de sizinle birlikte 3-4 kişinin daha anılıyor olması güzel bir şey değil mi?

Konuyu piyasadaki havaya ve rüzgâra göre değiştirme anlamında yani bilimsel etik anlamında değerlendiriyorum. Çünkü hep vurguladığım gibi bilim hem toplumsal hem alansal hem de bireysel açıdan birikimseldir.

Kültür çalışmalarının özellikle bu ulus devletlerinin gerilemesi ve çokuluslu devletlerin güçlenmesiyle birlikte sosyal bilimlerin kültürel araştırılmalara evrildiğine dair birtakım eleştiriler var. Siz de bu tür çalışmalara, ekollere atıflar yaptınız. Bunu nasıl değerlendiriyorsunuz?

Ben hep süreçlere olgusal ve düşünsel düzlem olmak üzere iki düzlemde bakmak gerektiğini ileri sürerim. Olgusal düzlemde yaşananlar var, dikkat ederseniz post-modern durum diye adlandırılır David Harvey tarafından. Yani somut bir durumdur, bir zaman dilimine denk gelir, o zaman dilimindeki mevcut yaşantıyı/durumu verir. Diğeri de olgusal düzlemle karşılıklı ilişkili düşünsel düzlemdir. Bu iki düzlem sürekli karıştırılıyor ve bu karıştırma dolayısı ile de düşünsel düzlemde üretilen egemen söylem kaçınılmazlık olarak ileri sürülüyor ve taraftar buluyor. Bu söylem post-modernizmdir. Dolayısıyla yaşanan süreçte, kültürel çalışmaların yükselmesi ile şimdi hem Marksistler hem de Weberciler kültür üzerine odaklanıyorlar. Bu benzerlik ve olgusal düzlemde yaşananlarla ideolojilerin ve tarihin sonunun geldiği ileri sürüldü. İdeolojiler ve tarihin sonu gerçek anlamda olmasa da Marksist ve Weberian teorilerin birbirine yaklaşması ima edilerek "teorilerin buluşması" olarak adlandırılmaktadır. Neden? Çünkü bu pozitivizmin eleştirisi post-modernistler tarafından yapılıyor, pozitivizm eleştirirken her alan kendine dönerek düşünümsel olarak adlandırdığımız kendi üzerine düşünme sürecine girdi. Çünkü pozitivizmin eleştirilmesinde haklı yönler var, haksız yönleri var, pozitivizmin uç noktasında olmak da post-modernizmin metodolojisi(zliği)ni savunmak da tehlikeli aslında. Pozitivizmin savunusu özgünlüğü/biricik (unique) yönlerini görmemizi engellerken post-modernizm bilinemezliğe, hiçliğe, nihilizme götürür. Ama hem bilimsel – bir gözümle incelenen gerçekliğe bakarken diğer gözümle o gerçekliğe bakan gözümü gözetliyorum- biçiminde ifade edilen nesnel olma çabasını önemsiyorum. Dolayısıyla post-modernizmin vurguladığı farklılıklar, kültürel, bölgesel ve aktörler olarak farklılık-

larımızın olması benzerliklerin ortaya konmasına, açığa çıkartılmasına engel olmamalıdır diye düşünüyorum. Hem benzerlikleri hem de farklılıkları açığa çıkarma çabasında olmalıyız diye düşünüyorum. Biz bunu reddedersek sosyal bilimleri reddetmiş olacağız. Bu nedenle her akım, perspektif ve teori kendine dönerek eksiğini tamamladı. Kültür herkeste eksikti biraz, özellikle Marksizm işçi sınıfı ile ilgili çözümlemelerinde giderek kültüre daha çok önem vermeye başladı. Weberian gelenekte zaten biraz vardı, daha da arttı, oradan postmodernizmin bir anlamda uç noktası doğdu diyebilirim.

Bilimsellik vurgusu yaptınız, bilimsel olmanın özellikle bilimsel yazının belli kuralları var, soruları ve araştırdığı şeyler var. Sıradan insanların, madunların tarihinin anlatılması gerektiğine dikkat çektiniz. Hegel, Hindistan'da devlet olmadığı için Hindistan'ın tarihi olmadığını söyler mesela. Ona göre tarih, belgeli, arşivle ölçülür, bilimsel tarih bunu gerektirir, bu durumda orada tarih yapılamaz, İslam tarihçileri olarak biz şöyle bir sorunla karşı karşıyayız, inanç faktörü vardır, bir şeylerin nedeni olarak karşımıza kişilerin inancı çıkabilir mesela, biz bunu modern bilim dilinde yazmakta sorun yaşıyoruz. Bunu karşılayan bir bilim dili yok, mesela devletsiz madunların tarihini yazacak bir kişi için belge yok, inanç devreye girdiğinde onu nasıl anlatacak?

Devletin olmaması ayrı bir şey, belgenin olmaması ayrı bir şey. Örneğin önceden Batımerkezci tarih yazımında bilim Roma ve Hellen'den başlatılırken, Batımerkezciliğin yoğun eleştirilere uğraması ve yeni belgelerin ve kültürlerin bulunması ve keşfedilmesi ile bilim tarihi ve uygarlık tarihi yeniden yazılıyor adeta. Örneğin şimdilerde bütün bilimlerin doğudan yükseldiği yönünde tezler ileri sürülüyor. Biyoteknoloji Enstitüsünde verdiğim etik dersi kapsamında yaptığımız okumalarda gördüğüm tartışmalardan biri küresel, bütün insanlığı buluşturan bir etik mümkün müdür sorusuna ilişkin olarak, çözümün Doğu'da ve Doğu kültüründe bulunan ögelerle Batı'nın bazı değerlerinin buluşturulmasından geçtiği görüşü ağır basmaktadır. Dolayısıyla da Hegel yanılıyor bence. O yüzden devlet olmadan, çok uzun yıllar yaşamış bir tarih var ve biz onu yadsıyamayız ama belge olmamasını zaten Esra da sormuştu, zorlaştıran bir şey. Ama yine de zaman içerisinde, hiç tahmin edilmeyen bir anda, bir yerlerden belge çıkabiliyor diye düşünüyorum. Çünkü tarihin yeniden yeniden yazımını sağlayan kaynak-

lar, insanların geçmişteki yaşantılarından kalan yazılı ve sözlü dil, insan yapımı kullanılan aletler ve gereçler, güzel sanatlar ile ilgili her türden objeler ile fotoğraf ve film gibi her türlü bulguyu içermektedir. Bu anlamda yazılı olmayan kültür ve uygarlıklar, tarihi yeniden yazmayı da sağlamaktadır. Tıpkı Göbekli Tepe örneğinde olduğu gibi.

Bir sosyolog ve ilahiyatçı ya da İslam tarihçisi hangi konuları ortak çalışabilir? Böyle bir soruya örnekler vermek mümkün müdür? Arkadaşların birçoğu tez hazırlama safhasına girecekler, ortak olmasa bile, bu alana ilişkin bir açılım sergileyebilirler mi çalışmalarında?

Bence aslında siz öncelikle belgeleri doğru okuyup bize aktarsanız daha iyi olacak diye düşünüyorum. Bu kadar kafa karışıklığı da ortadan kalkar diye düşünüyorum. Hakikaten ihtiyacımız var. Biz sosyoloji olarak Osmanlıca yazılanları bile okuyamıyoruz. O yüzden okumak çok önemli bir şey. Ben şimdi iki öğrencime Osmanlıca öğrenmelerini söyledim. Çünkü özellikle sosyolojinin kurumsallaşması öncesi düşünce dünyasını doğrudan okuyamıyoruz. Biz onlar üzerinden daha doğru bilgiye ulaşırız, siz de sanki kendi alanınızda yapmanız gerekenleri yapmış olursunuz. Böyle bir iş bölümü yapılabilir. Alan değiştirmekten çok, kendi alanınızda daha çok üreterek diğer alandaki ilgili insanların kullanımı açısından çok önemli katkılar sunulabilir.

Söylediklerinizi biraz geçmişe dönük olursa doğru ama biraz daha güncel çalışmalar olabilir mi?

Hayır öyle değil bence. Benim güncel yorumlama yapabilmem için geçmişte neydi, nasıldı biliyor olmam lazım. Şöyle olabilir, alan çalışması yapıyorsa kişi, onun çalışması içinde birlikte yer alarak insanların dinle ilgili düşüncelerinin yorumlarını alıp, o yorumların tarihsel süreç içerisinde nereye oturabileceği konusunda bir şeyler olabilir. Çok zor bir soruydu bu. Herkes sosyoloğum diyor, herkes sosyolog oluyor demiştim. Hocam siz de göz koymayın alanımıza. Zaten her yıl 15 bin mezun veriyor sosyoloji. Bu kadar sosyolog ne olacak bilemiyorum ve bu kadar sosyolog olan bir ülkede hiç toplumsal sorun olmamalı diye düşünüyorum.

Siz bu çalışmanızı bir sosyolog gözüyle yapmışsınız ve önemsemişsiniz. Aslında onu biz bir tarih çalışması olarak niteliyoruz. Bir tarihçi yapar veya yapmalıdır diye bakıyoruz. Bu kadar iç içe olan bir durum söz konusu. Ben buradan hareketle başka bir soru sormak istiyorum. Sosyoloji o kadar önemli ki, hakikaten tarih ilmi ile en irtibatlı olanlardan birisi ilim dalları içerisinde, yani bir arkeoloji, antropoloji belki çok önce sayılabilir ama. Şimdi tarih biliminin geleceği ile ilgili olarak birtakım görüşler ileri sürülüyor. John Tosh ve benzeri bu alanla ilgilenen tarihçilerin fikirleri var, bu fikirler şöyle; tarih çalışmaları artık sosyolojinin içine kayacak ve sosyo-tarih, psiko- tarih gibi kavramlarla bunlarla geliştirilmeye çalışıyor. Bu anlamda tarihçiliğin geleceği, sanki sosyolojinin geleceğine bağlı ve sosyolojinin içerisinde de yok olacak gibi, yani tez ve beklenti bu yönde. Siz bu anlamda sosyolojinin ve tarihin geleceğini nasıl görüyorsunuz?

Zaten o yüzden belirttim, bir tarihçi yapsaydı başka türlü olurdu, bir sosyolog yapınca farklı yönlere değiniyor. Bunun arkasında dayandığımız teoriler var elbette. Konuşmamda çok sıkmamak adına teorilere, teorisyenlere çok göndermede bulunmadım ama kitapta nereye, hangi teoriye dayandığını yazmaya çalıştım. Ben bu farklılığı şöyle görüyorum. Diyelim ki 1700-1800'lü yıllarda belirli bir mekânda din konusunda bir çalışma yapıyorsunuz. Konuşmamın başında belirttiğim gibi, yaptığınız araştırmada bulguların belgelerin sizin tarafınızdan yorumlanması farklı bir sosyologla birlikte o verilerin yorumlanması farklı olacaktır. Konuşmamın başında belirttiğim gibi siz dinler tarihi bilginiz ve birikiminizle, sosyolog da sosyoloji birikimi ile belgeler üzerinde düşünüp değerlendirmeler yapacaktır. Onun için disiplinlerarasılık budur diyorum ve ısrar ediyorum bu duruşumda. Yani siz kendi bilginizle orada olacaksınız, sosyolog kendi bilgisiyle orada olacak. Bizim Dil Tarih'teki hocalar hep söylüyorlar birlikte çalışmak gerektiğini ancak bu anlayış daha yeni yeni oluşuyor. Osmanlı tarihi çalışan Halil İnalcık'ın öğrencilerinden biri ısrarla hocam birlikte çalışalım diyor, birlikte bir şeyler yapmak istiyoruz ama pek de gerçekleştiremiyoruz. Sosyoloji için de aynı şey söyleniyor, birinci tehlike bana göre her sene on beş bin öğrencinin mezun oluyor olması. Açık öğretimin, uzaktan eğitimin, örgün öğretimdeki öğrenciler açısından haksız bir rekabete neden olduğunu düşünüyorum. Ve bunun getirdiği tehlikeler, sosyolojinin içinin boşaltılması, piyasa şirketleri var anketleri onlar yapar,

sosyolog ne yapar, yani sosyolog o mekândaki insanın içinden deşerek, bir zanaatçı gibi işleyerek veriyi alır ve birikimi ve sosyolojik tahayyülü/imgelemi ile değerlendirir. Maalesef bu olamıyor ve mevcut anaakım sosyoloji sosyolojinin içinin boşaltılması sürecine götürüyor. O yüzden siz biraz abartıyorsunuz sosyolojiyi, sosyologları. Ülkemizdeki durum budur. Acı ama gerçek.

Türkiye'deki sosyolojinin durumuna bakarak dünyadaki sosyolojiyi nasıl görebiliriz ya da Türkiye bunların neresinde?

Şöyle söyleyeyim, bu eleştirdiğim tarz sosyoloji olmasa da olur ve bitmek üzere, şu anda Amerika'da özellikle sosyologlar, belli alanlarla ilgili olarak dünyanın temel sorunları ile ilgili araştırmalar yapıyorlar. Örneğin büyük ekiplerle, sanal dünyadan ve sanal dünyanın yarattığı sonuçlar üzerinden finanse edilen çalışmalar yapıyor sosyoloji. Yani sadece sosyoloji mezunu sayısını arttırmak değil, büyük ve önemli sorunları araştırma yetisine sahip sosyologlar yetiştirmek ve onlara gereken önemi vermek önemli. Yani sadece sosyoloji diploması almakla ve saymayı öğrenmekle, SPSS öğrenmekle, paket programlar kullanmakla sosyolog olunmuyor. Tam da bahsettiğim makro ile mikroyu birleştiren tarzda sosyoloji yapma becerisi kazanmak önemli ve bu beceri de ancak ve ancak sosyolojik imgelemle olabiliyor ve bunun önemi de yeniden keşfediliyor. Günümüzde kapitalizm çökmüş durumda arkadaşlar, görmüyor musunuz halini? Trump'tan dünyayı biçimlendirmesi bekleniyor. Trump ne yapacağını şaşırmış, yani zor durumda şu anda ve gerçekten dünyanın nereye gideceği, sorunların nasıl çözüleceği konusunda düşünceye ihtiyaç var. O nedenle buna düşünürün içinde bulunduğu durumda çözüm üretmesini beklemek mümkün değil, önümüzü göremiyoruz. Başka tarz düşünceye ihtiyaç var. Her yerde sorunlar yumağı var. Dünya nereye gidecek diye düşünce istiyorlar, bu göç sorunları, krizler hem ekonomik hem krizlerle bağlantılı savaşlar, nereye gidiyor bu dünya. Tüm bu sorunların çözümü ne olacak bu sorunlara çözüm üretmek saymaca sosyoloji yapmakla olamaz, düşünce üretebilecek sosyoloğa ihtiyaç olacak. Aralarında Giddens, Holloway'in bulunduğu, övünmek gibi algılamayın lütfen benim de içinde yer aldığım dünyada önde gelen ve 12 sosyologla görüşülen bir çalışma yakında kitap olarak yayımlanacak. Bu çalışma tam da sosyologların bu sorunlar ve çözüm yollarına ilişkin sosyologların ne düşündüğünü araştırmayı hedeflemektedir. İslam tarihi için bilmiyorum ama şu an için yaşayan

güncel İslam'ın tarihte yaşanan deneyimler dikkate alınarak ne anlamda, hangi koşullarda tekrar bir soruna dönüşebileceği konusunda çalışmalar yapmak önemli diye düşünüyorum. Yani İslam Tarihini çok iyi incelemek ve anlamak durumundasınız sanırım. Bu anlama ile ancak dinin insanları bölen değil birleştiren yönlerini bulmaktır belki de sizlere düşen. Bugünü tartışırken geçmişe de bakarak tartışmak gerekir, o yüzden sizin alanınız önemli diye düşünüyorum.

Amerika'daki çalışmalardan bahsedince bu çalışmaların daha çok dünya ölçeğinde algı yönetimlerine hizmet ettiğini düşünüyoruz. Ya da böyle yargılar, düşünceler var. Dolayısıyla sosyoloji araştırmalarının bu algı yönetimlerine malzeme temin açısından ne kadar önemli olduğunu nasıl ifade edebiliriz?

Wallerstein örneğini verdim. Algı yönetimine yönelik büyük sorunlar var dünyada ve bunlar çözülmezse kapitalizm çökecek, bunun farkında olarak gerçekten sorunların tespiti ve çözümü konusunda devletin finansmanında ayrı olarak sermaye yani küresel burjuvazi de açmazda. Bunların dışında az da olsa nesnel daha doğrusu iktidara rağmen eleştirel düşünce üretenlerin de olduğunu biliyoruz. Örneğin herkesin sınıf atladığı ve Amerikan'ın açık toplum olduğu biçimindeki Amerikan rüyası söyleminin egemen olduğu bir dönemde, hayır Amerikan rüyası diye bir şey yoktur bu söylenenlerin gerçekleşmesi mümkün değil diyenler de vardı. Yani şunu söylemek istiyorum önemli olan hakikaten her koşulda bilim yapma arayışında ve çabasında olabilmektir. Bilim fildişi kulesinde olmak anlamına gelmez. Fildişi kulesinde kalacak halimiz mi var, her yer sorun, uyuyamaz olduk, dünya nereye gidiyor diye, bilmiyorum sizde nasıl hocam, ben gençlere bakınca hakikaten çok kötü oluyorum ve çok üzülüyorum. Yarınını göremiyor, mezun olmayayım hocam diyor, mezun olsam ne olacak bir yıl uzatayım, bu psikolojide öğrenciler. O yüzden de biz bilim insanları isek eğer, bilim insanı kendi çıkarını düşünerek bilim yapamaz. Neden ikinci öğretimi veya uzaktan eğitimi açıyorsunuz, bir de kitaplarını yazıyorsunuz diye sorduğumuzda, arkadaşlar benim çocuğum özel okulda okumak zorunda, hangi okula vereyim diye yanıt alıyoruz. Herkes kendince haklı bir açıdan. Şimdi bir sosyolog, bir sosyal bilimci, bir bilimcinin görevi eşitsizliği artırmak mıdır, eşitliği sağlamak yönünde bilim yapmak mıdır? Onun için bilim taraflıdır diyorum ama hangi taraftan olduğu önemli. Küçük bir azınlığın çıkarlarına mı hizmet edecek bilim insanı yoksa toplumun

dünyanın geleceğine mi hizmet edecek? Buyurun tam da aydınlanma dediğimiz şey. Moderniteyi tekrar canlandırmalı, hatalarını bir kenara atıp aydınlatma yolumuza devam etmeliyiz diyorum.

Aguste Comte'dan bahsettiniz, Ona her konuda katılmayabilirim dediniz. Katılmadığınız konular nelerdir?

Her konuda, kültürel, politik ve ekonomik farklılıklar, özgünlüklerin önemli olduğu düşüncesinden hareketle bağlantıyı kurabiliriz. Comte'un ve tabii onun gibi düşünenlerin evrensel boyutu öne çıkartması, evrensel doğa bilimlerine benzer, genellemeler üzerinden toplumu ve dönüşümü anlama ve formüle etmeleri ve hatta teleolojik bir anlayışı benimseyerek toplumların evrileceği son noktayı öngörmeleri söz konusu. Oysa toplumların birbirine benzer yönleri olduğu gibi farklı yönleri de vardır, bu farklı yönler sadece kültür değil, sınıfsal yapısı, az önce bahsettiğim gibi uluslararası iş bölümü içindeki yeri de toplumların değişimi ve dönüşümü konusunda önemlidir. Bir ülkenin uluslararası iş bölümdeki yeri, kültürel farklılıklar, ekonomik farklılıklar ile toplumlar biçimleniyor. Batının gelişmiş toplumlarının gözlemlenmesi ile üretilen bu toplum ve değişme konusundaki yasalar evrenseldir dendiğinde ve bu yasaları belirli bir ülkeye uyguladığımda aslında o ülkeyi anlamıyorum ve anlama çabasında da değilim anlamına geliyor. Comte'un ve benzeri düşünürlerin bu doğrultudaki görüşlerine bu nedenle katılmıyorum. Ancak bu düşünceye karşı olanların da dünyadaki tüm toplumların hiç ortak yönlerinin olmadığı varsayımını da reddediyorum. Böyle bir duruşum var, teşekkür ediyorum.

Osmanlı Devleti'nde Fetvâ*

Talip Ayar**

Çalışma alanım Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği'nin 1826 ile 1922 yılları arasındaki kurumsal yapısını içerir. Malumunuz esas itibariyle şeyhülislamların üç temel vazifesi olmuştur. Bunlardan bir tanesi kaza görevi yani şer'i mahkemelerle ilgili işlemler, kadıların tayini vs. şeyhülislamlara verilen sorumluluklardandır. Dolayısıyla aslî görevlerden bir tanesi kaza görevidir. Şeyhülislamların bir diğer görevi fetvâdır. Belirli bir süreden itibaren şeyhülislamların fetvâ görevi bizatihi fetvâ eminleri vasıtasıyla yürütülmüştür. Yani fetvâ eminleri şeyhülislam adına fetvâ hizmetlerini yerine getirmiştir. O halde şeyhülislamların ikinci aslî vazifesi fetvâ görevidir. Şeyhülislamların üçüncü temel görevi de tedris, eğitim-öğretimdir.

Prof. Dr. Murat Akgündüz hocamız bir çalışmasında yaklaşık ifadelerle şöyle diyor: Şeyhülislamlığın en önemli memuru fetvâ eminleridir. Bununla ilgili Vamık Şükrü Altınbaş'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aylık dergisinde muhtelif yazıları vardır. Hatta ilk kurulduğu andan itibaren 1922'ye kadar bütün fetvâ eminlerinin hal tercümeleri kendi el yazısıyla kaleme alınmıştır ve bu çalışma da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kütüphanesinde bulunmaktadır… Bu cümleler esasında konu arayışı içerisinde olan bize yol açtı. Ardından bu konuda başka çalışma var mı? Fetvâ Eminliği üzerine yapılan çalışmalar sadece bu makalelerle mi sınırlı? Kim ne söylemiş ve kim ne yazmış? Bunlara baktığımızda hakikaten Vamık Şükrü Altınbaş'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aylık dergisinde yayınladığı hal tercümelerinin dışında neredeyse fetvâ eminliğiyle ilgili herhangi bir çalışmanın olmaması bizi bu alana yönlendirdi. Fakat metodolojik açıdan belki sınırlılık olarak ifade edebileceğimiz şudur ki, her ne kadar hocamız Vamık Şükrü Altınbaş'ın bu konudaki

* Bu çalışma Doktora Tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı, talipayar@ibu.edu.tr

yazma eserinin Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphânesi'nde var olduğunu söylese de yapmış olduğumuz araştırmalarda maalesef bu esere ulaşamadık. Belki bizim eksikliğimiz, belki eser tasniflenmeyen çalışmalar arasında, onu çok bilemiyoruz ama yoğun gayretlerimiz, künyesi verilen esere bizi ulaştırmadı. Dolayısıyla konunun tespiti bu şekilde tezahür etti.

Çalışma neden 1826-1922 tarih aralığı ile sınırlıdır? Kanuni Sultan Süleyman döneminde Zenbilli Ali Cemali Efendi şeyhülislam iken Mehmet Muhyiddin Efendi ilk fetvâ emini tayin edilmiştir. Yani bu tayin Fetvâ Eminliği'nin başlangıcına işaret eder. Fakat kuruluşundan itibaren ya da ilk atamadan itibaren fetvâ emini tayini süreklilik arz etmediği için arada boşlukların olduğunu fark ettik. Bu durum bilgi ve belge temini noktasında hakikaten bizi çok sınırlandırdı. Yani ilk dönemler için arşiv niteliğindeki kaynaklarda, Osmanlı kroniklerinde ve diğer çalışmalarda yeterli düzeyde bilgiye rastlayamadık. Dolayısıyla biz şeyhülislamlığın belirli bir mekâna sahip olduğu 1826 yılını esas almak suretiyle başlangıcı buradan yaptık ve daha sonra saltanatın kaldırılışıyla şeyhülislamlık ve bünyesindeki kurumların Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'ne devredildiği 1922 yılını çalışmanın nihayeti olarak belirledik. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde Fetvâ Eminliği'nin 1826 ve 1922 yılları arasını elimizden geldiği kadarıyla birazdan da zikredeceğim kaynaklar çerçevesinde incelemeye çalıştık.

Çalışmamız elbette bir tarih tezidir. Çalışma, tarih disiplininin öngörmüş olduğu ilkeler ve metodoloji çerçevesinde kaleme alınmıştır. Bunu söylememizin sebebi fetvâ deyince zihinlerde ilk akla gelen İslam hukuku oluyor. İlk bakışta çalışmamız sanki bir İslam hukuku teziymiş gibi gözüküyor. Ancak içerik itibariyle böyle bir şeyin olmadığını, kurumsal anlamda ele aldığımızı söylemek durumundayız.

Fetvâ eminliğinin kurumsal yapısını tarih disiplini içerisinde ortaya koymaya çalışırken girişte metodoloji, araştırma yöntemimiz, kaynakların tanıtımını ifade ettikten sonra şeyhülislamlıktan ana hatlarıyla bahsettik. Çünkü fetvâ eminliği şeyhülislamlık bünyesinde, şeyhülislam adına fetvâ hizmetlerini yürüten birimin adıdır. Dolayısıyla şeyhülislamlığı etkileyen her fiil, her eylem aynı zamanda fetvâ eminliğini, ya da tersten düşünürseniz fetvâ eminliğine etki eden her husus şeyhülislamlığa etki etmektedir. Bunun için giriş

bölümünde metodolojimize değindikten sonra ifade ettikten sonra kısaca şeyhülislamlıktan bahsettik. Birinci bölümde fetvânın tanımı, tarihçesi, fetvâhâne ve görevlilerinden; ikinci bölümde fetvâ eminliğinin kuruluşu, işleyişi, gelişimi ve fetvâ eminlerinin görevlerinden ve üçüncü bölümde de çalışmamızı kapsayan sürede fetvâ eminliği görevine atanan 13 ismin hal tercümelerinden bahsederek çalışmamızı tamamladık.

Çalışmamızda tarihi araştırma yöntemiyle yani konuyla ilgili bilgi ve belgelerin analizi, sentezi, eleştirel bir gözle ele alınışıyla "Fetvâ Eminliği nedir?" sorusunun cevabını aramaya çalıştık ve bu arayış içerisinde de elbette öncelikli olarak başvuru kaynağımız Başbakanlık Osmanlı Arşivi oldu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "fetvâ", "emin", "şeyhülislam" gibi anahtar kelimelerle yapmış olduğumuz katalog taramalarında yaklaşık yüz on civarında belgeyi Osmanlı Arşivi'nde tespit ettik. Konumuza direkt ya da dolaylı şekilde katkı sağlayan bu belgeleri temin ederek çalışmamıza başladık. Fakat olabildiğince eleştirel ya da analiz-sentez denilen noktaları ihmal etmemeye çalıştık. Buna örnek vermek gerekirse, mesela Osmanlı Arşivi'nin kataloğunda bulunan 16 Haziran 1850 tarihli bir belgede Fetvâ Emini Mehmet Said'den bahsedilir. Yani Mehmet Said Efendi'nin fetvâ emini olduğu katalog bilgilerinde yer almaktadır. Ama biz belgenin içeriğine baktığımız ve Devlet Salnamelerinde memur kadrolarını incelediğimiz zaman esasında Mehmet Said Efendi'nin fetvâ emini değil bu belgeyi yani ilamı oluşturan kadı olduğunu görmekteyiz. Onun için böyle bir takım ihtiyatlı yaklaşımları gerektiren hususların bulunduğunu belirtmek yerinde olacaktır.

Kaynak temini hususunda ikinci önemli başvuru yerimiz bugün İstanbul Müftülüğü bünyesinde bulunan Meşihat ve Şer'iyye Sicilleri Arşivleridir. Oradaki bilgilerden, belgelerden, defterlerden çok istifade ettik. Fakat üzülerek ifade etmeliyiz ki henüz orada tam bir tasnifleme yapılamadığı için eminim ki daha çok belge bize ışık tutacaktı. Çünkü söz konusu arşiv şeyhülislamlığın hafızası olduğu ve biz de şeyhülislamlığı direkt ilgilendiren bir konuyu çalıştığımız için tasnif edilmeyen evrakın sağlayacağı katkı aşikardır. Ama ulaşabildiğimiz defterler, şer'iyye sicilleri ve tasniflenen belgeler içerisinde konumuza temas eden kaynakları temin ettik. Ulaşamadığımız belgeleri de artık sonraki çalışmalarda, tasnifler tamamlanınca

kullanmaya çalışırız. Meşihat Arşivi'nin birinci sınırlılığı zikrettiğim tasnif konusudur. Arşivin ikinci sınırlılığı ise burada yaşanan büyük bir yangının 1826 yılından 1870'li yıllara kadar olan arşiv malzemesini yok etmiş olmasıdır. Dolayısıyla Meşihat Arşivi'nden sınırlılık olarak ifade edebileceğimiz böyle dezavantajların olduğunu söyleyelim.

Çalışmamızı hazırlarken yöneldiğimiz bir diğer başvuru kaynaklarımız Devlet Salnameleri ve Düsturlardır. Bu eserlerin konumuzla alakalı olan kısımlarını taradık. Özellikle Devlet Salnamelerindeki memur kadro cetvellerini, ilk sayısından itibaren incelemek suretiyle çalıştığımız süre içerisindeki fetvâ eminlerinin isimlerini tespitte buradan çok istifade ettik. Aynı zamanda Düsturlardan, fetvâ eminliğinin kurumsal yapısı, orayla ilgili yapılan yasal düzenlemelerden ve nizamnamelerden faydalandık..

Osmanlı kronikleri, Osmanlı tarihinde yine başvurduğumuz bir diğer kaynak türüdür. Fakat burada şöyle bir şey var; fetvâ eminliği şeyhülislamlığın gölgesinde kaldığından olsa gerek, Osmanlı kroniklerinde fetvâ eminleriyle ilgili bilgilere çok rastlayamadık. Dolayısıyla ağırlıklı olarak çalışmamızda Osmanlı Arşivi, Meşihat Arşivi ve bahsetmiş olduğumuz Vamık Şükrü Altınbaş'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'nın aylık dergisinde yer alan hal tercümeleri bize ışık tutmuştur. Burada Vamık Şükrü Altınbaş özellikle fetvâ eminliğinin kuruluşuyla, ortaya çıkışıyla, ilk fetvâ emini tayiniyle, tayini gerekli kılan sebeplerle ilgili çok doyurucu bilgiler vermiştir. Bununla birlikte Ferhat Koca hocamızın makalesinden, Murat Akgündüz hocamızın *Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık* isimli eserinden, yine şeyhülislamlık üzerine doktora tezi olan Esra Yakut hocamızın çalışmasından, Osmanlı İlmiye Teşkilatı'ndaki reformun 1826-1876 yılları arasına düşen kısmını inceleyen İlhami Yurdakul hocamızın çalışmalarından da faydalandığımızı söylemek durumundayız.

Bu şekilde bir hazırlık aşamasından ve hocamızın rehberliğinde çalışmamızın taslağını oluşturduktan sonra temin etmiş olduğumuz belgeleri ve bilgileri öncelikle bir tasnife tabi tuttuk. Bunların hangilerinin biyografiyle, hangilerinin kuruluşla ve diğer başlıklarla ilgili olduğunu tespitten sonra kademe kademe çalışmamızı belirli bir kıvama getirmiş olduk. Bu tür arşiv çalışmaları adeta iğneyle kuyu kazmak olduğu için bu işler çok sabır ister. Yani okuduğunuz, okuyamadığınız, tevil ettiğiniz, edemediğiniz hususlar… Şimdi Os-

manlı Arşivi'nde belge temini kolaylaştı. Yenimahalle'deki Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nden de artık belge temin edilebiliyor. Dolayısıyla çalışmamızı yaparken birtakım güçlükler yaşadık ama bu bizi teşvik etti. Çünkü ulaşamadığınız her şey, şayet onu elde etme arzusundaysanız sizi daha da tutkulu kılıyor. Çünkü defalarca İstanbul'a ya da diğer arşivlere gidiş-gelişlerimiz oldu ama netice itibariyle geriye dönüp baktığımızda zahmete değdiğini rahatlıkla ifade edebiliriz.

Şeyhülislamlık hepimizin bildiği gibi Osmanlı Devleti'nde fetvâ hizmetlerinin resmi olarak yürütülmüş olduğu kurumdur. Osmanlı Devleti'nden önce diğer İslam Devletleri'nde fetvâ hizmetleri dini, ilmi bir faaliyet olarak yürütülürken, Osmanlı Devleti'ne gelindiğinde bu işler devlet çatısı altında resmî bir görevli tarafından yürütülmüştür. Farklı görüşler olmakla beraber kaynaklarımızda II. Murat döneminde Molla Fenari'yle beraber şeyhülislamlık kurumunun başladığı ifade edilir. Tabi ki burada yine birkaç farklı görüş var ama yoğunluklu olarak meselenin dönüp dolaştığı, temerküz ettiği nokta II. Murat döneminde Molla Fenari'yle beraber şeyhülislamlığın Osmanlı bünyesinde var olduğudur. Elbette yapılan bütün işlerde dinî uygunluğun arandığı bir devlet yapısı, bir anlayış içerisinde kuşku yok ki şeyhülislamlara büyük işler düşmüştür. Mesela biz Kanuni dönemine baktığımızda mesela toprak reformuyla ilgili düzenlemeler yapılırken Ebussuud Efendi'den fetvâların alındığını görüyoruz. Keza Kıbrıs seferi yapılacağı zaman yine şeyhülislamdan fetvâ alındığına şahit olmaktayız.

Hepimiz biliyoruz ki bütün bu kanunî düzenlemeler sultanın iradesiyle yürürlüğe girerken, meşruiyetini kuvvetlendirme ya da dinî uygunluğunu tasdik ettirme anlamında şeyhülislamlara başvurulmuştur. Ancak Osmanlı'da resmi anlamda fetvâ makamı olan şeyhülislamların zaman içerisinde görevlerinin artmasıyla beraber fetvâ hizmetleri, fetvâların hazırlanması, kaynaklarının bulunması, soru-cevabın fetvâ formatına dönüştürülmesi ve bütün bu hazırlıkların yerine getirilebilmesi için kuşku yok ki fetvâ eminlerine büyük görev düşmüştür. Onun için buradan hareketle biz ilk fetvâ emini tayininin ne zaman gerçekleştiğini ifade edelim.

Fetvâ emini, "fetvâ" ve "emin" kelimelerinden mürekkeb bir tanımlamadır. "Fetvâ" malumunuz dinî bir mesele hakkında şer'î çözüm üretmek; "emin" de itimat edilen, kendisine güvenilen anlamlarına

gelmektedir. O halde fetvâ emini dinî bir mesele hakkında kendisine güvenilen isim şeklinde karşılık bulmaktadır. Zaten fetvâ eminlerinin tayininde aranılan özellikleri birazdan ifade ederken, bunları daha net bir şekilde zikretme şansımız olacaktır. Başlangıçtan itibaren görev alanı daha da genişlemekle beraber fetvâ eminlerinin görevi, sorulan dinî meselelerin şeyhülislam adına cevabını yani fetvâyı hazırlamaktır. "Dinî meseleler" ifadesinin altını çizmemiz lazım çünkü bizim bulgularımıza göre fetvâ eminlerinin dolaylı dahlinin olduğu iki hususta bahsedilmektedir. Bunlardan bir tanesi Sultan Abdülaziz'in hal fetvâsında fetvâ emini Halil Efendi'nin, II. Abdülhamid'in hal fetvâsında da fetvâ emini Mehmed Nuri Efendi'nin isimlerinin geçmesidir. Hakikaten bunlar sürece müdahil oldu mu, olmadı mı? Zaten o kişilerle ilgili hal tercümelerinin verildiği yerde bu konuları detaylı bir şekilde inceledik. O halde fetvâ eminleri, dinî konulardaki soruların, dinî konulardaki meselelerin fetvâsını hazırlamış, şeyhülislamlıkta teşekkül eden fetvâhânenin idari sorumluluğunu yerine getirmiş ve fetvâda şeyhülislamdan sonra karar belirtme, görüş belirtme yetkisine sahip bir konumda bulunmuştur. Dolayısıyla Kanuni Sultan Süleyman, Şeyhülislam Zenbilli Ali Cemali Efendi rahatsızlanıp da fetvâ hizmetini yerine getiremeyecek konuma düşünce, onun adına fetvâ hizmetlerini yürütmek üzere Mehmed Muhyiddin Efendi'yi görevlendirmiştir ve kaynakların bize ifade ettiği bu şekil ilk fetvâ emini tayinidir. Ancak az evvel nisbeten ifade ettiğim gibi başlangıçtan itibaren fetvâ eminliğine sürekli bir atama olmamıştır. Ama bizim çalıştığımız dönemde yani 1826-1922 yılları arasında fasılasız, düzenli bir şekilde fetvâ eminliğine atama yapılmıştır.

Peki, öncesinde neden düzenli bir atama yapılmadı? Muhtemelen şeyhülislamlar fetvâ eminlerine çok ihtiyaç duymamıştır. Çünkü Ebussuud Efendi'nin bir günde 1412-1413 fetvâ verdiğinden bahsedilir. Şeyhülislamların haftada iki kez 300-400 fetvâyı hazırladığı dile getirilir. Herhalde böyle bir tempo içerisinde bulunan şeyhülislamların yanında fetvâ eminine çok da ihtiyaç olmasa gerektir. Çünkü ilk başta fetvâ eminliği görevinin sınırları çok belirlenmediği, daha yeni bir görev olduğu için, muhtemeldir ki yer yer böyle kuvvetli isimlerin yanında -şeyhülislamlar için söylüyorum- fetvâ eminlerine çok ihtiyaç duyulmamıştır. Ama ilerleyen süreç içerisinde öyle bir noktaya gelinmiştir ki, bütün fetvâ prosedürü fetvâ

eminleri vasıtasıyla yürütülmüştür. Şimdi bir diğer nokta yani ilk fetvâ emininin tayini az evvel zikrettiğim gibi Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Zenbilli Ali Cemali Efendi'nin şeyhülislamlığında gerçekleşmiştir. Ancak zaman zaman burada şöyle bir karışıklık oluyor: biz merkez teşkilatında şeyhülislamlık bünyesinde resmî olarak atanan fetvâ eminlerinden bahsediyoruz.

Kaynaklarda bazen Suriye başta olmak üzere özellikle Arap vilayetlerinde müftülerin yanında fetvâ eminlerinin olduğundan da bahsedilir. Bunu mesela Vamık Şükrü Altınbaş, Ferhat Koca, Rifat Özdemir böyle zikreder. Ama bizim bulgularımız resmi anlamda fetvâ emininin merkez teşkilatında şeyhülislamlık bünyesinde olduğu yönündedir. Peki bu söylem farklılığı nereden kaynaklanmaktadır? Bizim kanaatimiz örfî kullanımlarla resmî kullanımlar karıştırılmaktadır. Yani resmî anlamda müftülerin yanına böyle bir atamanın yapıldığına araştırmalarımızda denk gelmedik. Olsa olsa bu unvan taşra teşkilatında müftülerin yanında, müftülere fetvâ konusunda yardımcı olan isimleri adeta onure etmek için verilmiştir. Dolayısıyla örfî bir kullanım olarak fetvâ emini unvanının taşra teşkilatlarında yer aldığını söyleyebiliriz. Ama tekraren, bunun resmî anlamda bir atama ya da bizim çalışmamız kapsamına giren husus olmadığını ifade edelim. Bunu nereden çıkardık? Böyle bir neticeye nereden vardık? Halep Vilayet Gazetesi'nden Dersaadet'e gönderilen bir yazıda bu konuya işaret edilmektedir. Söz konusu gazetede bu unvanın sadece şeyhülislamlıktaki memura ait bir unvan olduğunun altı çiziliyor.

İlk fetvâ emini bu şekilde tayin edildikten sonra fetvâ eminliğini 1826 öncesi ve 1826 sonra olacak şekilde iki dönem halinde değerlendirelim. 1826 yılı şeyhülislamlığa mekân tahsisini ifade eder ki bu yeniçeriliğin kaldırılıp, ağa kapısının şeyhülislamlığa verilme sürecidir. Şeyhülislamlığa mekân tahsisi hem şeyhülislamlık için hem de şeyhülislamlığın bünyesindeki bütün kurumlar için adeta bir dönüm noktasıdır. Neden? Çünkü bu tarihten önce şeyhülislamlar kendi konaklarında bu hizmetleri yürütmüştür. Filan kişi şeyhülislam olduğunda kendi konağında, görev bir başkasına tebliğ edildiğinde o kişinin konağında şeyhülislamlık görevi yürütülmüştür. Dolayısıyla bu durum hem bilgi hem de belge akışında sürekliliği sıkıntıya düşürmüştür. Ağa kapısı şeyhülislamlığa tahsis edildiği andan itibaren, her yönüyle süreklilik kendini göstermiştir. Bu nok-

tada fetvâ eminliği için de böyle ikili bir yaklaşıma gitmek yerinde olacaktır. Mesela bakın bu mekân tahsisinden önce, yani bizim çalışmamızın da başlangıcı olarak belirlemiş olduğumuz 1826'dan önce fetvâ eminlerinin yanında müsevvit, mübeyyiz, kâtip gibi birkaç görevli var iken şeyhülislamlık sabit bir mekâna kavuştuktan sonra fetvâ hizmetlerini yürütecek geniş bir kadronun oluştuğunu görürüz ki bu, fetvâ eminliğinin gelişimi açısından önemli bir noktadır.

Çalışmamızda fetvâhâne bünyesinde görev yapan isimlerle ilgili ayrıntılı bilgileri verdik. Yaklaşık kırk civarında mübeyyiz, müsevvid, kâtip, müvezzi gibi isimler, belirtmiş olduğum tarihten itibaren fetvâ hizmetini yürütmüş, zamanla bu sayı daha da bir artış göstermiştir. Fetvâ eminliğinin gelişimiyle ilgili bu noktanın önemli bir husus olduğunu ifade etmek istiyoruz. Önem açısından bir diğer nokta; her geçen gün şeyhülislamlar bürokrasinin içerisine daha fazla girmeye başlamıştır. Mesela padişahların kılıç kuşanmasına, şehzadelerle ilgili yapılan törenlere, donanma sefere çıkacağı zaman onunla ilgili işlemlere şeyhülislamlar katılınca neredeyse artık fetvâ hizmetleriyle ilgilenecek vakit bulamamışlardır. Bundan dolayı fetvâ hizmetleri, fetvâ eminleri vasıtasıyla yürütülmüştür. Onun için fetvâ eminliğinin gelişimiyle ilgili ikinci olarak söylememiz gereken budur. Yani şeyhülislamların görevlerinin artması, bürokrasi içerisinde daha fazla yer almaları fetvâ konularında, elbette fetvâ eminlerinin önemini arttırmıştır ve kuşku yok ki belirli bir noktadan sonra şeyhülislamlar fetvâya sadece onay verecek konuma gelmişlerdir. Bu şekilde önemi artan fetvâ eminliğine elbette atanma kriterleri için birtakım hususlar ön plana çıkmaktadır. Ancak kaynaklara baktığımız zaman fetvâ emini olacak kişide aranan şartlar gibi sınıflandırmayla karşılaşmamaktayız. Neden? Çünkü fetvâ eminleri şeyhülislamların gölgesinde kalmışlardır. Yani ikinci adam mevkiinde bulundukları için büyük oranda çalışmalar şeyhülislamlığa atanacak kimsenin ilmî dirayeti, taşıdığı vasıflar, dinî yaşama gösterdiği önem üzerinde yoğunlaşmıştır.

Biz de buradan "el-vekilü kel-asîl" hükmü gereğince ve daha sonra fetvâ eminleri içerisinden şeyhülislamlığa yükselen isimleri görünce dedik ki fetvâ eminliği görevine getirilecek isimlerin en az şeyhülislam kadar liyakatli olması gerekir. Çünkü fetvâ hizmetlerini yürütüyorlar ve diğer ilmiye gruplarında olduğu gibi hiyerarşik aşamaları geçtikten sonra şeyhülislamlık makamına kadar yüksele-

biliyorlar. Onlardan birkaç tane örnek birazdan veririz. Dolayısıyla fetvâ eminliğine atanacak isimlerde aranan özellikleri derli toplu bulma imkânına sahip olmadığımızdan böyle bir akıl yürütme, sonuç çıkarma metoduyla sonuca gittik. Buna göre fetvâ eminlerinin fıkhî konularda derin bilgi sahibi olması, şer'î meselelere vakıf, güvenilir ve dirayetli kimselerden bulunması şeklinde bir formülasyona gitmiş bulunmaktayız.

Fetvâ eminliği görevine atanacak isimleri şeyhülislamlar tespit etmiş, tespit ettikleri isimleri bir tezkireyle padişaha arz etmiş ve fetvâ eminleri padişahların iradesi doğrultusunda atanmıştır. Resmî anlamda atanmalar bu şekilde kendisini göstermiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında kadar yani 1826'ya kadar, fetvâ eminlerine müsevvit, mübeyyiz, mukabeleci gibi sınırlı sayıda görevli yardımcı olmuştur. Fakat 1826'dan itibaren bu anlamda kadroların genişlediği, fetvâ eminlerine yardımcı olan isimlerin sayısının arttığını da yine yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde tespit etmiş bulunmaktayız. Fakat burada bir şeyin daha altını çizmemiz lazım. Fetvâhâne dendiği zaman bir takım zihnî karışıklıklar yaşanıyor. Yeniçeri Ocağı'nı kaldırılıp ağa kapısı meşihata tahsis ederken II. Mahmud burayı fetvâhâne olarak zikretmiştir. Yani ağa kapısının fetvâhâne olarak şeyhülislamlığa tahsis edildiğinden bahsedilir. Fakat ilerleyen süreçte fetvâhâne, şeyhülislamlığın altında bir birim olarak, bir daire olarak hizmet görmeye başlar. Dolayısıyla fetvâhâne dendiği zaman başlangıçta büyük oranda şeyhülislamlık/meşihat akla gelirken, ilerleyen süreçte fetvâhânenin sınırları ve sorumlulukları belirli, daha dar kapsamlı bir anlama büründüğünü ifade etmemiz gerekir. Şeyhülislamlığa mekân tahsisinden sonra bu çatı altında farklı daireler teşekkül etmiştir. Fetvâhâne de bunlardan birisidir. Bizi ilgilendiren taraf, fetvâhânenin idarî anlamda sorumlusunun fetvâ emini oluşudur. Onun için başlangıçta fetvâhâneden ya da fetvâhâne kavramından anlaşılan mesele daha kuşatıcı iken ilerleyen süreçte özellikle Tanzimat'tan sonra fetvâhâne şeyhülislamlık altında fetvâ hizmetlerinin yürütüldüğü bir daire şekline dönüşmüştür. Zira zamanla öyle bir kurumsallaşma meydana geliyor ki, fetvâhânenin altında da üç tane oda teşekkül ediyor. Bunlardan bir tanesi pusula odası yani ilk başvuru yeri; ikincisi fetvâ odası, fetvânın hazırlandığı yer; üçüncüsü de ilamat odası. Fetvâhâne, başında fetvâ eminin bulunduğu mekanizmadır ve bu mekanizma-

nın altında da üç tane oda/birim bulunmaktadır. Özellikle mekân tahsisinden sonra fetvâ eminliğinde daha organize, daha kurumsal, daha iş bölümüne yönelik adımların atıldığını ifade etmemiz lazım.

Fetvâhânenin yapısını ana hatlarıyla bu şekilde resmettikten sonra fetvâ eminlerinin üç temel görevinden bahsetmemiz gerekir. Bunlardan bir tanesi fetvâ görevi, başlangıçtan itibaren fetvâ eminlerinin olmazsa olmaz bir görevi; iki, fetvâhânenin idaresini yürütme görevi ki başlangıçta tabi bu görev yoktu. Neden? Çünkü fetvâhâne için tahsis edilmiş bir mekân yoktu. Üçüncü olarak tanzimatla beraber ilamların yani temyiz için şer'î mahkemelerden gönderilen ilamların incelenme görevi de fetvâ emininin uhdesine verilmiştir. Dolayısıyla kurumsal bir yapıya kavuşmak elbette beraberinde daha birçok sorumluluğu fetvâ eminine yüklemiştir.

Fetvâ emininin bu üç görevi yani fetvâ görevi, fetvâhâneye yönelik idarî görevleri ve temyiz göreviyle ilgili birkaç cümle kurmak isterim. Daha sonra fetvâ eminliği görevinde bulunan isimlerle ilgili de sizlerle paylaşmayı arzu ettiğim hususlar bulunmaktadır. Fetvâda şöyle bir sistem işlemekte: öncelikle bir kimse dinî bir soru sormak isterse pusula odasına gelir, oradaki müsevvitlere sorusunu ifade ettikten sonra müsevvitler bir pusula hazırlar ve bu pusula fetvâ emininin gözetiminden, denetiminden geçtikten sonra mübeyyizlere verilir ve temize çekilir. Temize çekilen bu nüsha daha sonra fetvâ emini tarafından şeyhülislama arz edilir. Şeyhülislamın onayından sonra fetvâ soru soran kimseye geri verilir. Yani kişi, sorusuna cevabı bu şekilde alır. Burada şu soru akla gelebilir. Bütün fetvâ hizmetlerinde böyle yazınsal bir prosedür mü takip edilmiştir? Hayır, şifâhî cevap memurları da fetvâhânenin bünyesinde var. Bunu günümüz için şöyle düşünebilirsiniz. Mesela bugün Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Din İşleri Yüksek Kurulu var değil mi? Yazıyla fetvâ soranlar var. Kurul toplanır, buna yazıyla cevap verir. Bunun gibi düşünülebilir. Ama bununla birlikte sözlü olarak da yine fetvâların cevaplandığı mekanizmalar var. Dolayısıyla arz ettiğimiz prosedür içerisinde fetvâ eminlerinin bu işleyişe, bu organizasyona başkanlık ettiğini ifade etmiş olalım.

Tanzimat'la beraber fetvâ eminliğine yüklenen bir diğer görev de temyiz görevidir. Şer'i mahkemelerde verilen kararlardan eğer bir memnuniyetsizlik meydana gelirse karar, ilamla temyiz için fetvâhâneye gönderildi. Temyiz için başvuru iki türlü olurdu; ya

kişi direkt fetvâhâneye başvurur ya da yerelde ilgili mercilere yapılan başvuru nihayetinde ilamla fetvâhâneye gelirdi. İlamat odasında bu ilamlar incelenir, yine süreç fetvâ emininin denetimi altında ilerlerdi. Fetvâ eminlerinin bir diğer görev alanı, fetvâhânenin idaresiydi. Burada geniş bir kadronun çalıştığını ifade edecek olursak, mesela pusula odasında sekiz farklı görevi yerine getiren isim var, fetvâ odasında on dört farklı görevi yerine getiren isim var, ilamat odasında da on farklı görevi yerine getiren isim var. Yani kabaca otuz civarında bir kadroya fetvâ emininin idarecilik yaptığını ifade edelim. Hal böyle olunca bunların atamaları, terfileri, özlük haklarıyla ilgili idari mekanizmalar da yine fetvâ eminin uhdesinde yürütülmüştür. Ama şunu hiçbir zaman unutmayalım bu atama, terfi, özlük işleri nihayetinde fetvâ emininin onayıyla olmamıştır, o bir arz makamıdır. Yani şeyhülislama arz etmiştir, şeyhülislam da kendi görev alanına giren hususları kendisi, padişahın onayını gerektiren hususlarda da padişahın onayını almak suretiyle bu görevler yerine getirilmiştir.

Az evvel zikrettiğim bu üç ana göreve ilave olarak bazı fetvâ eminlerinin dinî gün ve gecelerin tespitinde görev yaptığını, Meclis-i İntihab-ı Hükkam-ı Şer üyeliğinde bulunduklarını, Mecelle Komisyonu'nda yer aldıklarını görüyoruz. Ayrıca fetvâ eminlerinin ana görevlerine ilave olarak tahkikat görevi gibi yer yer sorumluluklar üstlenmişlerdir.

Çalışmamızın son bölümünde/üçüncü bölümünde 1826 ile 1922 yılları arasında görev yapan on üç fetvâ emininin hal tercümelerine yer verdik. Burada sistemli bir atama var. O ilk başlardaki yer yer fetvâ eminlerinin olmayışı burada yok. Neden? Çünkü fetvâ hizmetleri arttı, o görevleri yerine getirecek isimlere ihtiyaç var. Bunu kadronun genişlemesinden anlıyoruz, fizikî anlamda da mekân var. Şükrü Altınbaş'a göre baştan sona altmış dokuz fetvâ emini bu göreve getirilmiştir. Bir diğer görüş sahibi Emine Arslan'a göre mükerrerleriyle beraber seksen dört fetvâ emini görev yapmıştır. Bizim de kanaatimiz Vamık Şükrü Altınbaş'ın, belki birkaç yanılgı payını da göz önünde bulundurarak, baştan sona altmış dokuz fetvâ emininin bulunduğunu ama bu sayının 1826'ya kadar çok net bir şekilde ifade edilememekle beraber 1826'dan itibaren on üç tane fetvâ emininin bu son yüzyıl içerisinde görev aldığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Burada bir konunun altını çizmemiz lazım. Mesela az evvel zik-

retmiş olduğum çalışmanın sahibi Emine Arslan, yapmış olduğu doktora çalışmasının sonuna ek olarak verdiği ve ilk baştan itibaren fetvâ eminlerinin, isimlerinin, atanma tarihlerinin zikredildiği çizelgenin bir yerinde, yapılan alıntıda fetvâ emininden değil de şeyhülislamdan bahsedilirken hocamız onu fetvâ emini gibi nakletmiştir. Sehven gözden kaçmış olmalıdır. Zira diğer çalışmalarda da bu türden tespit edebildiğimiz hususlara dipnotlarda işaret etmeye çalıştık. 1826 öncesi dönemde olduğu gibi bizim çalıştığımız dönemde de şeyhülislamlık makamına yükselen isimler var; Meşrebzâde Mehmed Arif Efendi, Mehmed Refik Efendi, Amasyalı Kara Halil Efendi, Mehmed Esad Efendi fetvâ eminliği görevinden sonra şeyhülislamlık makamına yükselen isimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Fetvâ eminlerinden ikisinin -bir tanesi fetvâ emini Kara Halil Efendi bir diğeri de fetvâ emini Mehmed Nuri Efendi- Osmanlı sultanlarının hal fetvâlarında ismi geçmektedir. Halil Efendi'nin ismi Sultan Abdülaziz'in hal fetvasıyla, Mehmed Nuri Efendi'nin ismi de II. Abdülhamid'in hal fetvâsıyla anılmaktadır. Biz öncelikle fetvâ emini Kara Halil Efendi'ye yani Sultan Abdülaziz'in hal fetvâsıyla ilgili hususa baktığımızda şöyle anlatımlar görürüz. Mesela fetvâ emini Halil Efendi'nin bir gün hal işlerini organize eden Mithat Paşa'nın sarayına gittiği, hal fetvâsını kendisinin verebileceği; bir diğer anlatım Mithat Paşa'nın Halil Efendi'yle birkaç ulemayı yanına çağırarak onlardan fetvâ istediği şeklindedir. Bütün bu farklı anlatımlarla beraber özetle çıkan sonuç şudur ki; Abdülaziz'in hal fetvâsını fetvâ emini Kara Halil Efendi –bu konuda farklı görüşler de vardır- hazırlamıştır ama buna onay veren dönemin şeyhülislamı Hayrullah Efendi'dir.

Halil Efendi'nin, Abdülaziz'in hal fetvâsını verdiği söylemi doğru bir söylem değildir. Neden? Çünkü Osmanlıdaki fetvâ prosedüründe resmî anlamda fetvâ verme yetkisinde/makamında her daim bulunan kişi şeyhülislamdır. Bunun dışında fetvâ emini, fetvânın hazırlanması organizasyonunu yürütür, dolayısıyla hal fetvâsını fetvâ emini Halil Efendi'nin verdiği söylemi yanlıştır. Fetvânın müsveddesini hazırlamıştır ya da formulüze etmiştir ama şeyhülislam Hayrullah Efendi hal fetvâsına imza atmıştır. Hem fetvâ prosedürü hem de bizim araştırmalarda vardığımız sonuç bu doğrultudadır.

Diğer taraftan II. Abdülhamid'in hal fetvâsı hakkında fetvâ eminliği

makamında bulunan Mehmed Nuri Efendi'yle ilgili söylenen ifadeler bulunmaktadır. Malumunuz II. Abdülhamid'in hal fetvâsını Elmalılı Hamdi Yazır hazırlamıştır. Fakat o esnada yani bu hal fetvâsı verildiği esnada Mehmed Nuri Efendi'nin fetvâ eminliği görevinde bulunmadığı kaynaklarda ifade edilir. Genel kanaat bu şekildedir. Ama biz, fetvâhâne memurları defterlerinde yapmış olduğumuz incelemede, söz konusu tarihlerde Mehmed Nuri Efendi'nin resmî olarak fetvâ eminliği görevinde olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla burada, baştan bu tarafa gelen fetvâ prosedürünün dışına çıkma vardır. Normal şartlarda fetvâ eminliği görevinde bulunan Mehmed Nuri Efendi hal fetvâsını hazırlaması gerekirken Elmalı'nın bunu hazırladığını görüyoruz. Yani demem odur ki bizim tespitlerimize göre resmî olarak fetvâ eminliği görevinde Mehmed Nuri Efendi var iken Elmalılı Hamdi Yazır, II. Abdülhamid'in hal fetvâsını hazırlamıştır ve Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi imzalamıştır.

Sonuç olarak birkaç cümleyle değerlendirme yapacak olursak fetvâ eminliği görevine ilk atama Kanuni Sultan Süleyman döneminde Zenbilli Ali Cemali Efendi şeyhülislam iken atama yapılmıştır ama 19. yüzyılın başlarına kadar sürekli bir atamanın bu göreve yapılmadığını görüyoruz. Bunda da güçlü, iradeli ya da kendini yeterli gören şeyhülislamların ikinci bir isme ihtiyaç duymamış olabileceğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Fetvâ eminliğini anlamaya çalışırken iki dönem halinde konunun ele alınması gerektiğini, 1826 öncesi dönemi daha kişi odaklı, 1826 sonrası dönemi ise daha kurumsal çizgide düşünmenin yerinde olacağını vurgulayalım. Son olarak da fetvâ eminliğinin günümüzdeki karşılığı nedir derseniz; fetvâ eminliği bizim tespitlerimize göre bugünkü Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bulunan Din İşleri Yüksek Kurulu'na tekabül etmektedir. Her ne kadar aralarında idarî ve yapısal farklılıklar olsa da esas nüveye ya da ana omurgaya baktığımız zaman böyle bir neticeye vardığımızı ifade etmiş olalım.

Programlardan Kareler

Anadolu ve Rumeli Türklerinin antropometrik tetkikleri, 1931
Kız ve erkek Türk çocukları üzerinde antropometrik araştırmalar, 1939
Türklerin antropolojisi, 1932
Antropometri tetkikleri için rehber, 1937

Endülüs'te Kadın
Ortaçağ Avrupası ile kıyas
İslam dünyası ile kıyas
Levşe Kadısının eşi: «Keşke kocası yerine o kadı olsaydı»
Reşide: Endülüs'ü dolaşıp kadınlara vaazlar verirdi
Säre el-Halebiyye (XIII.yüzyıl)
Filozof, muhaddis, müfessir kadınlar
Eğitimde köle ve hür kadınların konumu
Velläde bintü'l-Müstekfî (ö. 1091-Kurtuba)
Mülkiyet tasarrufu (ceyiz, hediye, mal ayrımı...)

TÜRKİYE'DE BİLİM TARİHİ ARAŞTIRMALARININ
DÜNÜ ve BUGÜNÜ
ROB ILIFFE
BİR DİSİPLİNİN GELİŞİM HİKÂYESİ
BİLİM TARİHİ

Dilbilim nedir?
Dil denen gerçeği ele alan, dillerin doğuşunu, evrimini, gelişmesini, yeryüzüne yayılışını ve aralarındaki ilişkileri ses, biçim, anlam, sözdizimi vb. yönlerinden inceleyen bilim.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
1946

etnolojik ve linguistik açıdan inceler.
✓Kültürel Antropoloji
✓Arkeoloji
✓Linguistik Antropoloji
✓Fiziki / Biyolojik Antropoloji

DİSİPLİNLERARASI VE TEMATİK İSLAM
TARİHİ SEMİNERLERİ-10
SELÇUKLU KÜLTÜR ve
MEDENİYET HAVZASINDA
İSFAHAN
Yrd. Doç. Dr. Nurullah YAZAR
Not eklemek için tıklatın

SELÇUKLULAR VE İSFAHAN
Selçuklu Hakimiyetine Giriş
Tuğrul Bey Dönemi
Alparslan Dönemi
Melikşah ve İsfahan'ın Altın Çağı
Fetret Dönemi
Bâtınîliğin İsfahan'daki Tesirleri

TEŞEKKÜRLER...:)

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
1946

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MEKTEP SİSTEMİNDE İSLÂM ANLAYIŞI
MEKTEP SİSTEMİ VE MODERN BÜROKRASİ
MEDRESE SİSTEMİ VE İLMİYE TEŞKİLATI
DİNÎ YAYINCILIĞIN GELİŞİMİ VE İSLÂM'IN NESNELEŞMESİ

LG

FETVA

ARKEOLOJİNİN TARİH
ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ ve ÖNEMİ
Doç. Dr. S. Hakan ÖZTANER
Ankara Üniversitesi DTCF Arkeoloji Bölümü
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
1946

9. Makale, Ansiklopedi Maddeleri, Yurt içi ve dışında yapılmış doktora tezleri
• Nüsr b. Akîl b. Câsir et-Tarîfî tarafından Kuds-i Şerîf Fakültesi'nde hazırlanan "Kadî' fî Ahdi Ömer b. el-Hattâb" isimli doktora tezi (3.000 sh.).
• Gâlip b. Abdulkâfî el-Kurâşî tarafından hazırlanan "Evveliyâtu'l-Fârûk fi'l-İdâreti ve's-Kadâ' " isimli bir diğer doktora tezi (800 sh.).
• Söz konusu bu iki tezden Hz. Ömer dönemine ait birkaç rivâyetin ana konusunda ya da o döneme ait küçük birkaç ayrıntı dışında çok fazla istifade edilememiştir.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
1946

Başlangıç
YUNUS EMRE

Editör/Yazar Özgeçmişleri

Prof. Dr. Eyüp Baş (Editör)

1969'da Amasya Ezinepazar Köyü'nde doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Amasya'da yaptı. 1992'de Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1996 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını, 2002'de doktorasını tamamladı. 1997 yılında Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atandı. Sahasıyla ilgili araştırmalarda bulunmak üzere 1999-2000'de Ürdün Üniversitesi'nde; 2003-2004 öğretim yılında Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi'nde bulundu ve aynı üniversitenin İlahiyat Fakültesi'nde dersler verdi. 2005-2006 öğretim yılında ise Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Dekan Yardımcısı olarak hizmet verdi. 18.12.2006'da doçent, 28.02.2012 tarihinde profesör oldu. YÖK'ün 20.02.2014 tarihli kararı ile Kırıkkale Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi'ne kurucu Dekan olarak atandı.

Arapça, İngilizce ve Kırgızca bilmekte olan Baş'ın, yayınlamış kitap (İslâm'ın İlk Döneminde Müslüman-Yahudi İlişkileri; Osmanlı Tarih Yazarlarında Toplumsal Sorumluluk Bilinci; Dil Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı), kitap bölümü, makale ile ulusal ve uluslararası düzeyde tertiplenen sempozyumlarda sunulmuş çok sayıda tebliği bulunmaktadır. Halen Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak; Kırıkkale Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi'nde de Dekan olarak görev yapmaktadır.

Doç. Dr. Halide Aslan (Editör)

1976 Kütahya doğumlu Halide Aslan, 1994 yılında Sakarya İHL'yi bitirmiş, 1999 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olmuştur. 2001 yılında "Tanzimat'ın İlk Beş Yılında Surre (1839-1844)" başlıklı tezi ile yüksek lisansını tamamlamış, 2008 yılında da "Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)" başlıklı tezi ile

doktoradan mezun olmuştur. Doktora tezi "Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Hareketleri" (2010) olarak yayınlanan Aslan'ın diğer kitapları; "Osmanlının Son Döneminde Gizli Din Taşıma Meselesi" (2012-2017), "Osmanlı'da Misafirhaneler ve Misafirleri" (2016). Genellikle Osmanlı son dönem tarihi üzerine araştırmalar yapan Aslan'ın bu dönem ağırlıklı olmak üzere, 12 makale, 17 uluslararası ve ulusal bildiri, Türkçe ve İngilizce olmak üzere 9 kitap bölümü yayımlanmıştır. Bir dönem Universidad de Nacional (Kolombiya-Bogota) ders veren Aslan, 2001 yılından bu yana Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde görev yapmaktadır. 2017 yılında doçent olan Aslan İngilizce, Arapça ve az derecede İspanyolca bilmektedir.

Prof. Dr. Ali Özçağlar

1951, Zile-Tokat doğumlu olan Prof. Dr. Ali Özçağlar, lisans eğitimini 1975'te Ankara Ümiversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ülkeler Coğrafyası Bölümünde tamamlamıştır. Çeşitli okullarda coğrafya öğretmenliği yaptıktan sonra 1981 yılında yüksek lisansa başladığı Ankara Üniversitesine Araştırma Görevlisi olarak atanmıştır. 1988'de doktorasını tamamlayan Özçağlar, 1992'de Doçent, 1998'de ise Profesör unvanlarını almıştır. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Türkiye Coğrafyası Anabilim Dalı Başkanlığı görevini sürdüren Özçağlar'ın Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler (1997), Ezinepazar Depresyonu'nun (Amasya) Coğrafyası (1997), Coğrafyaya Giriş: Sistematik, Kavramlar, Yöntemler (2009) ve İdari Coğrayfa (2011) başlıklı kitapları ile yayımlanmış çok sayıda makalesi vardır.

Prof. Dr. Melek Dosay Gökdoğan

1960 yılında Bursa'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Bursa'da yaptı. 1981'de Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. Aynı kürsüde 1983 yılında yüksek lisansını, 1988 yılında da doktorasını tamamladı. 1987 yılında Oxford Bodleian Kütüphanesi'nde ve Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde dört ay doktora teziyle ilgili araştırmalar yaptı. 1989-90 yılında altı ay süreyle İtalyan hükümetinden aldığı bursla Floransa Bilim Tarihi Müzesi'nde ve Vatican Kütüphanesi'nde Ortaçağ Latin Matematikçiler ile İslâm Matematikçileri üzerine karşılaştırmalı çalışmalarda bulundu. 1996 yılında doçent, 2002 yılında da profesör

oldu. 2004-2005 öğretim yılında Oklahoma Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'nde misafir öğretim üyesi olarak dersler verdi. TRT için Türklerin Bilim ve Teknolojiye Katkıları adlı belgesel programının metin yazarlığını yaptı. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi'nin desteklediği Osmanlılarda Bilim adlı projenin üyesi olarak çalıştı.

Dosay Gökdoğan'ın yayınlanmış kitap (Bilim Tarihinde Türkler, Türklerin Bilime Katkıları, Kereci'nin "İlel Hesab el-Cebr ve'l -Mukâbele" Adlı Eseri, Al-Khwârazmî's Algebra) kitap bölümü, makale ile ulusal ve uluslararası düzeyde tertiplenen bilimsel toplantılarda sunulmuş pek çok tebliği bulunmaktadır. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Prof. Dr. Hayriye Erbaş

1959 yılında doğan Erbaş, 1982 yılında Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Sosyoloji bölümünden mezun olmuş ve 1986 yılında ODTÜ'de yüksek lisansını tamamlamıştır. 1993'te "Class and Culture: The Cases of Kırıkkale and Ankara" adlı tez ile doktorasını tamamlamıştır. 1984 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak göreve başlayan Erbaş 1994 yılında yardımcı doçent, 2000'de doçent, 2008'de ise profesör olmuştur. Doktora sonrası University of London, School of Oriental and African Studies (SOAS) Antropoloji ve Sosyoloji Bölümünde Konuk Araştırmacı olarak bulunan Erbaş, burada Türkiyeli göçmenler üzerine bir alan araştırması gerçekleştirmiştir. Erbaş'ın kitaplarının yanı sıra farklı dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

Prof. Dr. Seda Gülsüm Gökmen

1969 yılında doğan Prof. Dr. Seda Gülsüm Gökmen, 1992'de Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dilbilim Bölümünü bitirmiştir. Aynı üniversitede lisansüstü çalışmalarına başlayarak 1995'te "Dil Edinim Sürecinde Sözcüklerin Anlamlandırılması ve Kavram Gelişimi" başlıklı yüksek lisans tezini tamamlamıştır. "Çocuk Dilinde Hâl Türleri" başlıklı teziyle 2000'de doktor unvanını al-

mıştır. 2001 yılında Kore'ye giderek Seoul National University-Department of Linguistic'te post-doktora çalışmalarını sürdürmüştür. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Senatosu Üyeliği gibi çok sayıda idari görev üstlenen Prof. Dr. Gökmen, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dilbilim bölümünde çalışmalarına devam etmektedir.

Prof. Dr. Başak Koca Özer

15 Şubat 1976'da doğan Prof. Dr. Başak Koca Özer, 1998'de Ankara Üniversitesi Dil Tarih- Coğrafya Fakültesi Fizik Antropoloji Bölümünden mezun olmuştur. 1999 yılında aynı üniversitede Araştırma Görevlisi olarak çalışmalarını sürdürerek "Genç ve Erişkin Bireylerde Bazı Diş Varyasyonlarının İncelenmesi" başlıklı yüksek lisans tezini tamamlamıştır (2000). Özer, Japanese Government Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (Monbukagakusho-MEXT)'ten aldığı bursla, doktora eğitimine, Kyoto Üniversitesi Physical Anthropology Laboratory, Department of Zoology bölümünde devam etmiştir. "Somatometric study on the secular change of Turkish population" başlıklı tezini 2007'de tamamlayarak doktor ünvanını almıştır. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Fizik Antropoloji Anabilim Dalındaki görevine devam etmekte olan Özer'in ulusal ve uluslararası hakemli dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi vardır.

Prof. Dr. Hakan Anameriç

1977'de Ankara'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini Ankara'da tamamladı. 1999'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dokümantasyon ve Enformasyon Anabilim Dalı'nda lisans eğitimini tamamladıktan sonra 2002 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2003'te Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını, 2008 yılında da Doktorasını tamamladı. 2009 yılında aynı Anabilim Dalı'na Yardımcı Doçent olarak atandı. 2011 yılında Doçent, 2017 yılında ise Profesör oldu.

Arşivcilik, Yazma ve Nadir Eserlerin Organizasyonu ile Kitapdışı Materyaller üzerinde çalışan Anameriç'in yayınlanmış kitap (Yazma

Eserlerin Bibliyografik Denetimi, Posta Pullarında Başkent Ankara Seçmeler (1922-2008), Pullarda İstanbul, Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü, TBMM Kütüphanesi'nin Kuruluş Süreci ve İlk Sınıflama Çalışmaları: Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi Fihristi: Mukaddime), kitap bölümü, makale ile ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılarda sunulmuş pek çok tebliği bulunmaktadır. Halen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Doç Dr. Serdar Hakan Öztaner

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Klasik Arkeoloji Bölümün'den 1996 yılında mezun olan Doç Dr. Serdar Hakan Öztaner, lisansüstü çalışmalarını aynı üniversitede sürdürmüştür. 1999'da yüksek lisans eğitimini tamamlamış 2006'da ise "Menderes Magnesiası Bazilikası - Haçayak, Kemer ve Sütun Sistemleri" başlıklı teziyle doktor ünvanını almıştır. CEPMR (Roma Duvar Resimleri Etüt Merkezi - Soissons, Fransa) aldığı burs ile Roma duvar resimleri restorasyonu stajı yapmış (2003); 2011'de École Française d'Athènes (Atina Fransız Okulu)ndan kazandığı araştırma bursla da Atina Fransız Okulu Kütüphanesinde araştırma çalışmalarında bulunmuştur. 2012-2016 yılları arasında bilimsel danışman olarak görev yaptığı T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Nysa Kazısı'nı, Kazı Başkanı olarak sürdüren Öztaner'in yayımlanmış çok sayıda çalışması vardır.

Doç. Dr. Cahid Kara

1975 yılında Bartın'da doğdu. 1993 yılında Bartın İmam Hatip Lisesi'ni, 1998 yılında da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. 2001 yılında Yüksek Lisansını, 2007 yılında da Doktorasını tamamladı. 2001 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Ankara ili Beypazarı ilçesinde İmam-Hatip olarak göreve başladı. 2004 yılında Nallıhan'a vaiz olarak atandı. 2007-2012 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri Maryland Eyaleti'nde Din Görevlisi olarak görev yaptı. Dönüşünde Diyanet İşleri Başkanlığı Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü'nde görev yapmaktayken 30 Mayıs 2013 tarihinde Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda Yardımcı Doçent olarak göreve başladı.

Arapça ve İngilizce bilmekte olan Kara'nın yayınlanmış kitap (İslâm Coğrafyasında Mecûsîler -Emevîler'in Sonuna Kadar-), makale ve uluslararası sempozyumda sunulmuş bir tebliği bulunmaktadır. Halen Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Talip Ayar

1976 yılında Almanya'da doğdu. 1995 yılında Giresun İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. 2001 yılında Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı. Aynı üniversitede 2005 yılında yüksek lisansını, 2012 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı'nda doktorasını bitirdi. Ayrıca 2001 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nda göreve başladı. 2002-2005 yılları arasında T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı Konya Selçuk Eğitim Merkezi Müdürlüğü Hizmetiçi Eğitim Kursu'na kursiyer olarak katıldı. Buradan mezun olduktan sonra Başkanlığın değişik kademelerinde görev aldı. 28 Haziran 2013 tarihinde Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Yardımcı Doçent olarak atandı.

Ayar'ın yayınlanmış makalelerinin yanı sıra uluslararası sempozyumlarda sunulmuş tebliğleri bulunmaktadır. Halen Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görevine devam etmektedir.

Yrd. Doç. Dr. Nurullah Yazar

1982 yılında Bursa'da dünyaya geldi. 2000 yılında Bursa Anadolu İmam Hatip Lisesi'ni, 2004 yılında Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2007 yılında "Selçuklu Devleti'nde İsyanlar" başlıklı teziyle yüksek lisansını, 2013 yılında "Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan" adlı teziyle doktorasını tamamladı. 2009 yılında Ankara Üniversitesi Avrupa Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi (ATAUM)'nde "Avrupa Birliği Temel Eğitim Kursu", 2010 yılında "Avrupa Birliği Uzmanlık Eğitim Kursu"na katıldı. Aynı yıl Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA)'nun teknik ve malî desteği ile yürütülen "Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesinde Din Görevlileri-

nin Katkısının Sağlanması Projesi"nde yer aldı. 2011 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak atandı. 2014 yılı Mayıs ayında Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, İran Milli Kütüphanesi ve İsfahan Üniversitesi Kütüphanesi'nde doktora tez konusu ve Selçuklu Dönemi ile ilgili Farsça kaynak ve tetkik eserler üzerinde araştırma yapmak üzere İran Kültür Müsteşarlığı bursuyla İran'a gitti. Aynı yılın Eylül ayında Tübitak Doktora Sonrası Araştırma Bursu kapsamında Amerika Birleşik Devletleri'nin New York şehrinde bulunan Columbia Üniversitesi'nde bir yıl süre ile misafir öğretim üyeliği yaptı. Halen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Arapça, Farsça ve İngilizce bilmektedir.

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Necati Barış

Aslen Elazığlı olup 1981 yılında Bursa'da dünyaya geldi. İlk ve ortaokul eğitimini Yozgat'ta, lise tahsilini ise Kahramanmaraş İmam-Hatip Lisesi'nde yaptı. 2003 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksel lisans eğitimini 2006 yılında "Hz. Ömer Döneminde Bayındırlık Faaliyetleri" başlıklı teziyle, doktora eğitimini ise 2013 yılında "Câhiliyeden Hz. Ömer Döneminin Sonuna Kadar Yargı" başlıklı teziyle Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda tamamladı. Lisans eğitimi sırasında başladığı görev hayatının 2001-2016 yılları arasını Diyanet İşleri Başkanlığı'nda geçirdi. Bu süre zarfında çeşitli kadrolarda Ankara'da ve Almanya'nın Aachen şehrinde (2010-2015) çalıştı. 25.08.2016 tarihinde Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Siyer-i Nebi ve İslâm Tarihi Anabilim Dalı'na yardımcı doçent olarak atandı ve halen bu görevine devam etmektedir.

Arapça, İngilizce ve Almanca bilmekte olan Barış'ın yayınlamış makaleleri (İslâm Bilim Tarihinde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı, Câhiliye Döneminde Yargı Sistemi, Zeyneb bint Cahş ve Hz Peygamber ile Evliliği), kitap bölümleri (İslâm Medeniyetinin Gelişme ve Yayılma Evreleri, İlk Dönem İslâm Tarihi'nde Yargı) ve uluslararası düzeyde tertiplenen sunulmuş bir tebliği (Hz. Ömer Döneminde Adlî Teşkilat) bulunmaktadır.

Dr. Mahmut Dilbaz

Rizeli bir ailenin çocuğu olarak 1983'te Delice'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Alaçam, Kalecik, Çankırı ve Sungurlu'da tamamladı. "Ahmed Vefik Paşa ve Hikmet-i Tarih Adlı Eserinin Çevirim Yazısı" başlıklı bitirme teziyle Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2005). Aynı üniversitede İslâm Tarihi alanında "Ulemanın Islahatlara Yaklaşımı Bağlamında el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd Adlı Eserin Metin ve Tahlili" isimli teziyle yüksek lisans eğitimini tamamladı (2008). Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası – Es'ad Efendi'nin Şerhli es-Sa'yü'l- Mahmûd Tercümesi adıyla yüksek lisans tezini yayıma hazırladı (2014). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı" başlıklı doktora tez çalışmasını bitirdi (2017). Halen Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde araştırma görevliliği yapmaktadır.

Ar. Gör. Fatma Merve Çınar

1986'da Ankara'da doğdu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2008 yılında mezun oldu. 2009 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Bilim Dalı'nda bütünleşik doktoraya başladı. Aynı yıl, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi oldu. 2012-2013 yılları arasında TÜBİTAK doktora araştırma bursu ile tez konusu olan "Endülüs'te Kadın" hakkında araştırmalar yapmak üzere İspanya-Madrid'de bulundu. Ankara Üniversitesi Latin Amerika Araştırma ve Uygulama Merkezi (LAMER) tarafından başlatılan ve 2012 yılında tamamlanan "Osmanlı İmparatorluğu-Latin Amerika İlişkileri (Başlangıç Dönemi)" isimli Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi'nde araştırmacı olarak görev aldı. 2014 yılında Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü tarafından, Granada'da düzenlenen, "Critical Muslim Studies: Decolonial Struggles and Liberation Theologies" konulu uluslararası programa katılımcı olarak gönderildi.

Yayınlanmış tebliğ ve kitap bölümleri bulunan Çınar, İngilizce, İspanyolca, Arapça ve Latince bilmektedir. Hâlen Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.